

Organisatie van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011-2012

Ter voorbereiding van de langetermijnvisie 2050

Juni 2012

Task Force Duurzame Ontwikkeling
tfsd@plan.be

Federaal Planbureau

Het Federaal Planbureau (FPB) is een instelling van openbaar nut.

Het FPB voert beleidsrelevant onderzoek uit op economisch, sociaaleconomisch en milieuvlak en bestudeert ook de integratie van die vraagstukken in een perspectief van duurzame ontwikkeling. Hiertoe verzamelt en analyseert het FPB gegevens, onderzoekt het aanneembare toekomstscenario's, identificeert het alternatieven, beoordeelt het de gevolgen van beleidsbeslissingen en formuleert het voorstellen.

Het FPB stelt zijn wetenschappelijke expertise onder meer ter beschikking van de regering, het parlement, de sociale gesprekspartners, en nationale en internationale instellingen. Het FPB zorgt voor een ruime verspreiding van zijn werkzaamheden. De resultaten van zijn onderzoek worden ter kennis gebracht van de gemeenschap en dragen zo bij tot het democratisch debat.

Bij de *wet van 5 mei 1997 betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling* is het FPB onder meer belast met de opstelling van het Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling. De Task Force Duurzame Ontwikkeling is de groep van personeelsleden die sinds januari 1998, onder de leiding en de verantwoordelijkheid van het FPB, onder meer de Federale rapporten uitwerkt.

Het Federaal Planbureau is EMAS en Ecodynamische Onderneming (drie sterren) gecertificeerd voor zijn milieubeheer.

url: <http://sustdev.plan.be>

e-mail: sustdev@plan.be

Publicaties

Twintig jaar politiek engagement voor duurzame ontwikkeling?

Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling 2011: stand van zaken en evaluatie

Website over indicatoren van duurzame ontwikkeling

www.indicators.be

Overname wordt toegestaan, behalve voor handelsdoeleinden, mits bronvermelding.

Verantwoordelijke uitgever: Henri Bogaert

Wettelijk Depot: D/2012/7433/20

Federaal Planbureau

Kunstlaan 47-49, 1000 Brussel

Tel.: +32-2-5077311

Fax: +32-2-5077373

e-mail: contact@plan.be

<http://www.plan.be>

Organisatie van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011-2012

Ter voorbereiding van de langetermijnvisie 2050

Juni 2012

Task Force Duurzame Ontwikkeling, tfsd@plan.be

Abstract – Deze Working Paper beschrijft het verloop van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning “*Beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling*” en vat de resultaten ervan samen. Hij verzamelt de verschillende documenten van die oefening en presenteert enkele besluiten over het proces. De oefening werd georganiseerd door de Task Force Duurzame Ontwikkeling van het Federaal Planbureau tussen september 2011 en februari 2012, met een panel van Belgische experts die voor dat doel werden samengebracht.

Abstract - Ce Working Paper décrit le déroulement de l'exercice participatif de prospective "*Vision stratégique à long terme de développement durable*" et résume ses résultats. Il rassemble les différents documents de cet exercice et présente quelques conclusions portant sur le processus. Cet exercice a été organisé par la Task force développement durable du Bureau fédéral du Plan entre septembre 2011 et février 2012, avec un panel d'experts belges réunis dans ce but.

Abstract - This Working Paper describes the process of the participatory foresight exercise "*Strategic Long Term Vision for Sustainable Development*" and summarizes its results. It gathers the different documents of this exercise together and gives some concluding remarks on the process. This exercise was organized by the Task Force on Sustainable Development of the Federal Planning Bureau between September 2011 and February 2012, with a panel of experts brought together with this aim.

Keywords – sustainable development, foresight exercise, background documents.

Inhoudstafel

Synthese.....	1
1. Institutionele context van de oefening	2
2. Organisatie van de oefening.....	4
2.1. Rol van de organisatoren	4
2.2. Keuze van de deelnemers/deelnemers aan de oefening	4
2.3. Documentatie bij de oefening	5
2.4. Participatiemethode: expertpanel	7
3. Conceptueel kader van de oefening	8
3.1. Conceptueel kader voor duurzame ontwikkeling	8
3.2. Gebruikte methode om doelstellingen te bepalen	10
4. Samenvatting van de resultaten van de oefening.....	13
4.1. Bescherming en beheer van het milieu	13
4.1.1. Klimaatverandering	13
4.1.2. Natuurlijke hulpbronnen	14
4.1.3. Biologische diversiteit	14
4.2. Inclusieve samenleving	15
4.2.1. Sociale inclusie	15
4.2.2. Onderwijs en vaardigheden	15
4.2.3. Werk	16
4.2.4. Volksgezondheid	17
4.3. Consumptie- en productiepatronen	17
4.3.1. Energie	18
4.3.2. Vervoer	18
4.3.3. Huisvesting	18
4.3.4. Voeding	19
4.4. Economische middelen en transversale thema's	20
4.4.1. Onderzoek en ontwikkeling (O&O)	20
4.4.2. Ontwikkelingssamenwerking en buitenlandse handel	20
4.4.3. Externe dimensie van duurzame ontwikkeling	21
4.4.4. Gendergelijkheid	21
5. Conclusies	22

6. Bijlagen	24
6.1. Glossarium	24
6.2. Bibliografie	27
6.2.1. Bibliografie van de hoofdstukken 1 tot en met 4	27
6.2.2. Bibliografie van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning	28
6.3. Lijst van documenten doorgestuurd aan panelleden	40
6.4. Voorbereidend document (72 blz.)	
6.5. Synthesedocumenten (38 blz.)	
6.6. Samenvatting van het seminarie (5 blz.)	

Synthese

Deze Working Paper beschrijft het verloop van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning "*Beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling*" en vat de resultaten ervan samen. De paper verzamelt de verschillende documenten van die oefening in de taal van de auteurs (Nederlands, Frans en Engels). De oefening werd georganiseerd door de Task Force Duurzame Ontwikkeling (TFDO) van het Federaal Planbureau (FPB) tussen september 2011 en februari 2012, met een panel van Belgische experts die voor dat doel werden samengebracht.

De hoofdstukken 1 en 2 presenteren de institutionele context van de toekomstverkennde oefening, de actoren, zowel organisatoren als deelnemers, en ook de documentatie. Die documentatie omvat zowel de documenten die naar de panelleden werden verstuurd en in de werkzaamheden werden gebruikt, als de documenten die resulteren uit het werk van het panel.

Hoofdstuk 3 beschrijft het conceptueel kader waarop deze oefening steunt en de gebruikte werkmethode. Hoofdstuk 4 beschrijft de eerste resultaten van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning. Het geeft voor elk van de behandelde thema's een overzicht van de voorstellen van de panelleden voor langetermijndoelstellingen. Dat zal moeten worden aangevuld door nog te realiseren werkzaamheden over economie.

De conclusies gaan vooral over de organisatie van dat panel en de lessen die uit zijn werkzaamheden getrokken kunnen worden voor een betere organisatie van een toekomstig soortgelijk project.

De bijlagen bevatten de voorbereidende documenten die naar de panelleden werden verstuurd, de samenvatting van een seminarie dat net vóór de eerste vergadering van de participatieve oefening door het FPB werd georganiseerd, een glossarium bij hoofdstuk 4, alsook de volledige lijst van wat er naar de panelleden werd verstuurd.

1. Institutionele context van de oefening

De participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011-2012 kadert in de wet van 5 mei 1997 betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling, waarvan de herziening in 2010 de aanneming van een *"federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling"* introduceerde.

Deze nieuwe notie concretiseert de vrij recente bepaling in artikel 7bis van de grondwet: *"Bij de uitoefening van hun respectieve bevoegdheden streven de federale Staat, de gemeenschappen en de gewesten de doelstellingen na van een duurzame ontwikkeling in haar sociale, economische en milieugebonden aspecten, rekening houdend met de solidariteit tussen de generaties"*.

De langetermijnvisie (LTV) moet Doelstellingen van Duurzame Ontwikkeling (DDO's) omvatten, die meer bepaald tot doel hebben tegemoet te komen aan de door België aangegane verbintenissen op internationaal en Europees niveau en die de federale regering in haar beleid zal nastreven. Deze langetermijnvisie overkoepelt voortaan de cyclus van federale plannen en rapporten inzake duurzame ontwikkeling die door deze wet in mei 1997 werd ingesteld en waarvan de duur op vijf jaar is vastgesteld in 2010. De langetermijnvisie zal worden vastgesteld door een in de Ministerraad genomen besluit na een parlementair debat en met het georganiseerde middenveld.

Het is in deze wettelijke context dat het Federaal Planbureau (FPB) een toekomstverkenning uitvoert. Deze onderneming steunt op de ervaring met de participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2006-2007 *"Voor een duurzame ontwikkeling tegen het jaar 2050"*, die werd gerealiseerd door de Task Force Duurzame Ontwikkeling (TFDO), samen met een expertpanel. De resultaten van deze participatieve oefening 2011-2012 zullen eveneens een bijdrage vormen aan het volgende federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling over toekomstverkenning.

Het einddoel van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011-2012 is de uitwerking van een geheel van doelstellingen van duurzame ontwikkeling tegen 2050. Dit geheel van doelstellingen voor België in 2050 dient rekening te houden met de internationale context en internationale doelstellingen inzake duurzame ontwikkeling (waaronder Rio 1992, Johannesburg 2002, Millenniumdoelen enz.). Naast de oefening van het Federaal Planbureau worden er parallelle oefeningen georganiseerd door de Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling en de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling.

Een lijst van thema's werd opgesteld door de opdrachtgever om de bijdragen over doelstellingen en indicatoren in de verschillende parallel georganiseerde oefeningen te harmoniseren. Die thema's komen overeen met de thema's van de belangrijkste transversale strategieën inzake duurzame ontwikkeling op mondiaal, Europees en Belgisch niveau (Implementatieplan van de wereldtop over duurzame ontwikkeling, Vernieuwde EU-strategie inzake duurzame ontwikkeling...).

Op basis van die lijst van thema's, opgenomen in de onderstaande tabel, kan in elke oefening de vrijheid genomen worden om de meest relevante subthema's te selecteren.

Tabel: Initiële lijst met thema's voor de langetermijnvisie

Thema's	Transversale dimensies	
1. Inclusieve samenleving Sociale insluiting Volksgezondheid Werkgelegenheid en vaardigheden	Externe dimensie	Gendergelijkheid
2. Bescherming van het milieu Biologische diversiteit Natuurlijke hulpbronnen, buiten biologische diversiteit Klimaatverandering		
3. Economische ontwikkeling met inbegrepen duurzame consumptie- en productiepatronen Energie Vervoer Huisvesting Voeding		
4. Middelen ter uitvoering Economisch beheer Onderzoek en ontwikkeling Onderwijs en opleiding Ontwikkelingssamenwerking		

De thematische doelstellingen van de langetermijnvisie dienen wel een antwoord te bieden op de grote uitdagingen voor de ontwikkeling van de samenleving:

- een inclusieve samenleving, zowel op het vlak van sociale insluiting en gezondheid, als van werkgelegenheid en vaardigheden;
- de bescherming van het milieu met inbegrip van biologische diversiteit en natuurlijke hulpbronnen, en met een bijzondere aandacht voor de klimaatverandering;
- een economische ontwikkeling met inbegrip van de verandering van consumptie- en productiepatronen, waaronder vier grote systemen: energie, vervoer, voeding en huisvesting;
- de middelen ter uitvoering, met name economisch beheer, onderzoek en ontwikkeling, onderwijs en opleiding, en ontwikkelingssamenwerking.

Die vier uitdagingen hebben dimensies binnen en buiten België en ook een dimensie gendergelijkheid. Die dimensies zijn onlosmakelijk met duurzame ontwikkeling verbonden.

2. Organisatie van de oefening

Voor de voorbereiding van de oefening werd het werk van de eerste participatieve oefening inzake toekomstverkenning door de TFDO van het FPB in 2006-2007 als uitgangspunt genomen (TFDO, 2008; Zuinen en Delbaere, 2008). Aangezien de context van de huidige oefening anders is (zie hoofdstuk 1), werden een aantal aanpassingen doorgevoerd, vooral omdat het werk van het panel deze keer betrekking had op het bepalen van doelstellingen en niet op het uitwerken van scenario's. Dit hoofdstuk behandelt de rol van de organisatoren (zie 2.1) en de keuze van de deelnemers/deelnemers aan de oefening (zie 2.2). De documentatie bij de oefening wordt beschreven (zie 2.3), zowel 'stroomopwaarts' (de documenten die als 'input' voor de oefening dienden) als 'stroomafwaarts' (de verslagen en resultaten), alsook de participatiemethode, namelijk het expertpanel (zie 2.4).

2.1. Rol van de organisatoren

De voorbereiding van een dergelijke oefening vereist de definitie van de rol van de verschillende actoren van de oefening en van de documentatie ervan. De actoren zijn enerzijds de organisatoren, die verantwoordelijk zijn voor de organisatie en anderzijds de deelnemers/deelnemers (zie 2.2).

De verantwoordelijkheid voor de participatieve oefening wordt gedragen door verscheidene actoren die rollen vervullen die fundamenteel verschillen van die van de deelnemers/deelnemers: de opdrachtgever (de autoriteit of het wettelijk kader van de oefening), de sturing en het wetenschappelijk secretariaat. Die verschillende rollen werden hier vervuld door de volgende actoren:

- de **opdrachtgever** van deze oefening is de wettelijke autoriteit die, per brief van 29 april 2011 van minister Paul Magnette, bevoegd voor Duurzame Ontwikkeling, de TFDO van het FPB verzocht deel te nemen aan de uitwerking van een langetermijnvisie die de regering in oktober 2012 moet goedkeuren;
- de **sturing** van deze oefening wordt verzekerd door de Directieraad van het FPB (net zoals voor alle andere oefeningen waarvoor het FPB de verantwoordelijkheid draagt);
- het **wetenschappelijk secretariaat** van deze oefening wordt verzekerd door de TFDO, die belast is met de praktische en logistieke organisatie van de oefening, alsook met de methodologische en wetenschappelijke aspecten ervan. De TFDO staat ook in voor de tussentijdse analyses en stelt tussen de participatieve fasen de documentatie op.

2.2. Keuze van de deelnemers/deelnemers aan de oefening

De gekozen participatiemethode (zie 2.4), in combinatie met het gebrek aan middelen, heeft geleid tot een beperking van de deelnemersgroep tot zestien experts die allemaal buiten het FPB werkzaam zijn in de academische wereld. De groep werd samengesteld om maximaal te voldoen aan twee fundamentele vereisten voor elk expertpanel:

- de complementariteit van de expertise (kennis en ervaring), zodat het panel alle behandelde thema's onderling met elkaar in verband kan brengen en er relevante conclusies uit kan trekken;
- een evenwichtige vertegenwoordiging van de verschillende thema's, om te voorkomen dat de conclusies van het panel vertekend zouden worden door oververtegenwoordigde wereldbeelden binnen het panel.

De zestien personen werden op individuele basis gekozen volgens de volgende criteria:

- expertise in één van de thema's uit de oefening (bij voorkeur zelfs verscheidene thema's);
- communicatievaardigheid, vermogen tot groepsinteractie en tweetaligheid (de debatten worden in het Nederlands en het Frans gevoerd, waarbij iedere spreker in zijn eigen taal spreekt);
- anticipatievermogen door zich open te stellen voor andere soorten kennis en ervaringen dan uit het eigen domein;
- instemming met het belang van een methodologische nauwkeurigheid.

2.3. Documentatie bij de oefening

Eind oktober 2011 werd het eerste document van de oefening naar de deelnemers/deelnemers gestuurd, samen met de uitnodigingsbrief die ondertekend was door de hoogste gezagdrager van het Federaal Planbureau. Het document, "referentietermen" geheten, gaf de genodigden in enkele pagina's een overzicht van de oefening en een duidelijke toelichting bij de doelstelling en de verwachte resultaten (*Referentietermen participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011/2012: "Beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling"*).

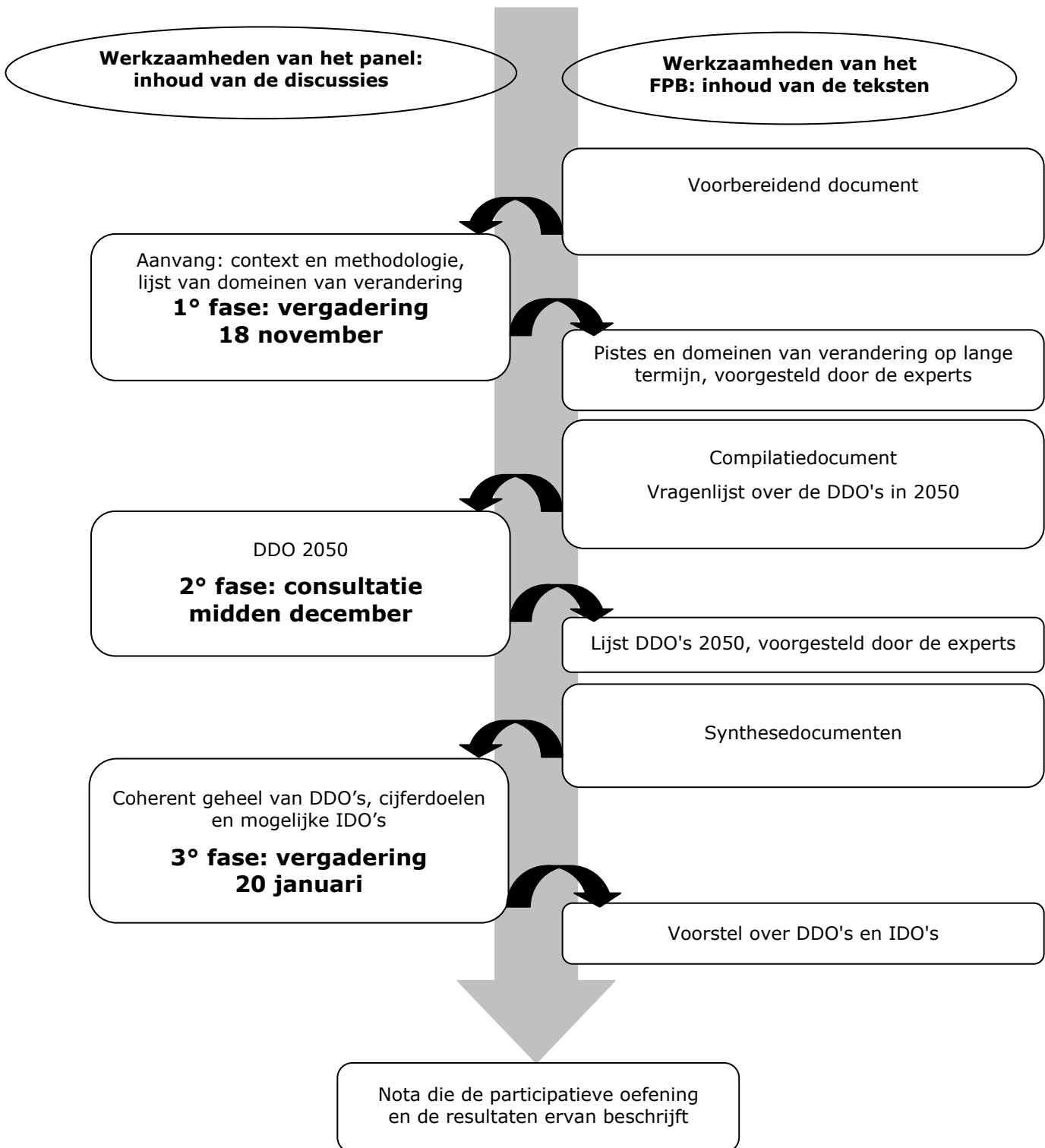
De uitnodiging vroeg van iedere deelnemer/deelnemer een aanzienlijk engagement, temeer omdat een groot aantal van hen al een bijzonder goed gevulde professionele agenda heeft. Er werden drie fasen gepland. De eerste vergadering (18 november 2011) nam een halve dag in beslag en werd voorafgegaan door een seminarie "*Sustainable Development Visions for 2050*" (zie samenvatting in bijlage 6.6). Daarna volgden een fase van elektronische bevraging (midden december) en een tweede en laatste vergadering van een volledige dag (20 januari 2012).

Het document dat het wetenschappelijk secretariaat voorbereidde voor de eerste fase had als voornaamste doel de deelnemers/deelnemers een sokkel van gemeenschappelijke referenties te bieden en hun interacties tijdens de vergadering te ondersteunen (*Voorbereidend document*, zie bijlage 6.4). De context van de oefening en de inhoud van het document werden aan de panelleden voorgesteld. Na die presentatie volgde een eerste gemeenschappelijke verkenning van de domeinen van essentiële veranderingen die in aanmerking moeten worden genomen in het vervolg van de oefening.

Het document dat het wetenschappelijk secretariaat voorbereidde voor de tweede fase (*Compilatiedocument*) werd vergezeld door een vragenlijst over de doelstellingen van duurzame ontwikkeling (DDO's) en de indicatoren van duurzame ontwikkeling (IDO's) die de panelleden beschouwen als prioritair tegen 2050 voor hun eigen vakgebied en de domeinen die dat beïnvloeden.

De inhoud van dat document had voornamelijk betrekking op de domeinen van verandering die de deelnemers/deelnemers tijdens de eerste vergadering voorstelden.

Organisatorisch overzicht van de participatieve oefening

Het document dat het wetenschappelijk secretariaat voorbereidde voor de derde fase bood een geïntegreerde samenvatting van de antwoorden van de deelnemers/deelnemers op de vragenlijst van de consultatiefase (*Synthesedocumenten*, zie bijlage 6.5). Die documenten werden voorgesteld tijdens een plenum. Vervolgens werden de deelnemers/deelnemers in twee kleine werkgroepen verdeeld met elk zes panelleden en twee begeleiders en twee secretarissen afkomstig uit de TFDO. Door de kleine omvang van de groepen kon dieper worden ingegaan op de doelstellingen die via de vragenlijsten werden verzameld. Tijdens de werkgroepen werden samenvattende tabellen met behulp van een pc op een scherm geprojecteerd, zodat de uiteenzettingen van de panelleden op basis van de voorstellen van het secretariaat in *real time* in de tabellen konden worden ingevoegd (doelstellingen 2050, doelstellingen 2020 en indicatoren). In die werkgroepen werden de doelstellingen en indicatoren het meest interactief behandeld. Na de werkgroepen kwam de groep samen in een plenum om de resultaten te vergelijken en de balans van de oefening op te maken.

Na elke vergadering kregen de deelnemers/deelnemers een zeer gedetailleerd verslag toegestuurd waarin ze hun bijdragen konden terugvinden en ook de inhoud van de debatten die aanleiding gaven tot nieuwe documenten.

2.4. Participatiemethode: expertpanel

De keuze van de te volgen methode om een toekomstverkenning te realiseren, hangt grotendeels af van de aard van de problemen en de institutionele context.

Een "expertpanel" bestaat normaliter uit een tiental experts om onderling sterk verschillende visies samen te brengen en te komen tot aanbevelingen over de toekomstige mogelijkheden en behoeften met betrekking tot zeer specifieke behandelde thema's. Die methode is aangewezen voor complexe kwesties en leent zich dus voor de probleemstellingen van duurzame ontwikkeling. Ze maakt het tevens mogelijk experts te betrekken met verschillende achtergronden die creatief kunnen zijn in hun interacties over de langetermijnvisie.

De oefening droeg ook bij tot de uitvoering van de wet betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling, wat twee bijzondere gevolgen heeft:

- de doelstellingen die het panel voorstelde, hadden het jaar 2050 als tijdhorizon;
- het panel moest bereid zijn te werken binnen het conceptuele kader van duurzame ontwikkeling.

Er is daarom gekozen voor experts die bereid waren bij te dragen tot het uitwerken van langetermijndoelstellingen in een dergelijke context.

3. Conceptueel kader van de oefening

Zoals uitgelegd in hoofdstuk 1 is het doel van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011-2012 om een geheel van doelstellingen van duurzame ontwikkeling voor 2050 uit te werken. De nadruk wordt dan ook niet gelegd op de instrumenten of op het te volgen beleid, maar wel op de doelstellingen die inherent zijn aan een langetermijnvisie.

Paragraaf 3.1 beschrijft kort de internationale context en de internationale doelstellingen van duurzame ontwikkeling waarmee rekening moet worden gehouden. Paragraaf 3.2 behandelt in detail de werkmethodes die tijdens de participatieve oefening gebruikt werden om met de experts van het panel tot een geheel van doelstellingen of aanbevelingen te komen.

3.1. Conceptueel kader voor duurzame ontwikkeling

Het beeld dat de internationale gemeenschap nastreeft op het vlak van duurzame ontwikkeling werd verwoord in een reeks van basisdocumenten die in de loop van de 20e eeuw het pad geëffend hebben naar duurzame ontwikkeling: het VN-Handvest (VN, 1945), de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (VN, 1948), de Verklaring van Rio de Janeiro inzake milieu en ontwikkeling (VN, 1992a), de Millenniumverklaring (UN, 2000), de Millenniumdoelstellingen (UN, 2001) en het Implementatieplan van de wereldtop over duurzame ontwikkeling in Johannesburg (VN, 2002b).

Uit die internationale initiatieven, verklaringen en akkoorden bieden drie elementen een conceptueel kader dat de basis vormt voor het beleid en de doelstellingen van duurzame ontwikkeling.

Ten eerste bepaalt de definitie van duurzame ontwikkeling zoals gedefinieerd in het Brundtlandrapport (WCED, 1987) dat duurzame ontwikkeling een ontwikkeling is *“...die tegemoetkomt aan de noden van het heden zonder de behoeftevoorziening van de toekomstige generaties in het gedrang te brengen. Er liggen twee gedachten aan ten grondslag:*

- *de notie “behoefte”, vooral dan bedoeld als de basisbehoefte van de armen die de hoogste prioriteit moeten krijgen,*
- *het principe dat de mogelijkheden om aan de huidige en toekomstige behoeften te voldoen beperkt worden door de huidige stand van de technologie en door ons samenlevingsverband.”*

Ten tweede presenteerde de Verklaring van Rio de Janeiro inzake milieu en ontwikkeling (VN, 1992a) 27 beginselen van duurzame ontwikkeling. In België worden 5 van die 27 beginselen in de Federale rapporten inzake duurzame ontwikkeling gebruikt als criterium bij de uitvoering van de beslissingen over duurzame ontwikkeling. Die beginselen komen ook voor in de Federale plannen inzake duurzame ontwikkeling.

- Het beginsel van gemeenschappelijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheid (Beginsel 7): Staten dienen in een geest van een internationaal partnerschap samen te werken om de gezondheid en integriteit van het ecosysteem van de aarde te behouden, te beschermen en te herstellen. Gezien het verschillend aandeel dat zij leveren aan de wereldwijde achteruitgang van het milieu hebben

staten gemeenschappelijke, maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden. De meer ontwikkelde landen erkennen de verantwoordelijkheid die zij dragen in het internationale streven naar duurzame ontwikkeling gezien de druk die hun samenlevingen leggen op het mondiale milieu en gezien de technologieën en financiële middelen waarover zij beschikken.

- Het beginsel van billijkheid binnen een zelfde generatie en tussen opeenvolgende generaties (Beginsel 3): het recht op ontwikkeling moet zo worden gerealiseerd dat op rechtvaardige wijze wordt voorzien in de behoeften op het gebied van ontwikkeling en milieu van zowel huidige als toekomstige generaties.
- Het integratiebeginsel (Beginsel 4): om duurzame ontwikkeling te bereiken, dient milieubescherming een integrerend bestanddeel van het ontwikkelingsproces te vormen en niet afzonderlijk daarvan te worden beschouwd.
- Het voorzorgsbeginsel (Beginsel 15): om het milieu te beschermen, zullen staten naar hun vermogen op grote schaal de voorzorgsbenadering moeten toepassen. Daar waar ernstige of onomkeerbare schade dreigt, dient het ontbreken van volledige wetenschappelijke zekerheid niet als argument te worden gebruikt voor het uitstellen van kosteneffectieve maatregelen om milieuaantasting te voorkomen.
- Beginsel van toegang tot informatie en inspraak in het besluitvormingsproces (Beginsel 10): vraagstukken op milieugebied worden het best aangepakt met inspraak van alle betrokken burgers op het relevante niveau. Op nationaal niveau dient elk individu passende toegang te hebben tot informatie over het milieu waarover de overheid beschikt, zoals informatie over gevaarlijke stoffen en activiteiten in hun leefomgeving, en de mogelijkheid te hebben deel te nemen aan besluitvormingsprocessen. Staten dienen de publieke bewustwording en inspraak te vergemakkelijken en te stimuleren door informatie op grote schaal beschikbaar te stellen. Er dient effectieve toegang te worden verleend tot rechterlijke en administratieve procedures, waaronder herstel en verhaal.

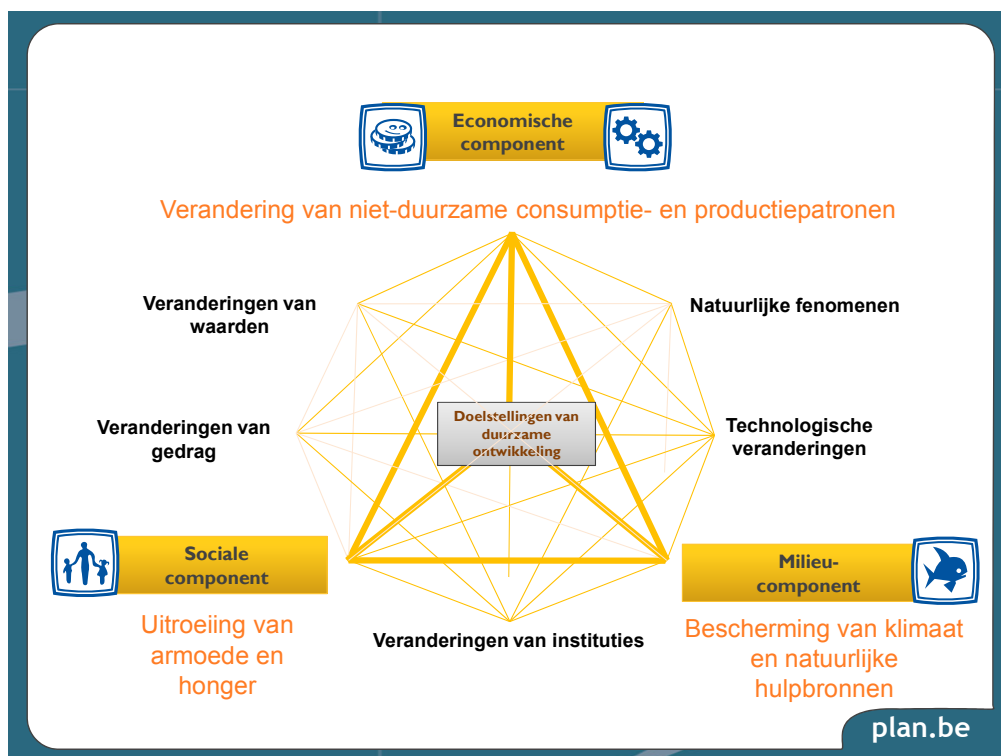
Ten derde bepaalde de internationale gemeenschap op de wereldtop van Johannesburg (VN, 2002a) dat drie vereisten vervuld moeten zijn om een duurzame ontwikkeling te realiseren. Die drie vereisten zijn de overkoepelende doelstellingen van duurzame ontwikkeling:

- de armoede uitroeien;
- het milieu beschermen en beheren als basis voor economische en sociale ontwikkeling;
- niet-duurzame productie- en consumptiepatronen veranderen.

Uit dit conceptueel kader en de drie geschetste elementen in het bijzonder, volgt dat bij de formulering van doelstellingen van duurzame ontwikkeling in het kader van de participatieve oefening 2011-2012 rekening moet gehouden worden met de specifieke rol en de kenmerken van doelstellingen van duurzame ontwikkeling in het algemeen:

- het vertrekpunt van alle doelstellingen van duurzame ontwikkeling (DDO's) is dat, conform de Verklaring van Rio de Janeiro betreffende milieu en ontwikkeling, de mens in het centrum van het denken over duurzame ontwikkeling staat;

- de DDO's dienen beschouwd te worden als één geheel: zij zijn alle even belangrijk en een duurzame ontwikkeling veronderstelt hun gezamenlijke realisatie;
- de DDO's zijn gedefinieerd voor een bepaalde tijdhorizon, in dit geval tot 2050. Vanzelfsprekend kan de realisatie van de doelstellingen slechts geschieden als ze vertaald worden in tussentijdse doelstellingen die geleidelijk gerealiseerd worden tot en met 2050. Om die vertaling te bevorderen, zijn doelstellingen waar mogelijk kwantitatief;
- de DDO's zijn geformuleerd op basis van een analyse van de huidige situatie en de huidige kennis. Doelstellingen op lange termijn formuleren en een duurzame-ontwikkelingsbeleid uitwerken zijn acties die deel uitmaken van een leerproces. Dat wil zeggen dat DDO's vatbaar zijn voor latere herformuleringen in functie van de ontwikkelende omstandigheden, kennis en ideeën over een samenleving in duurzame ontwikkeling.

3.2. Gebruikte methode om doelstellingen te bepalen

Tijdens de eerste vergadering in november werden binnen elk thema van duurzame ontwikkeling een aantal verandering domeinen opgesteld door de experts en, desgevallend, indicaties gegeven van de richting waarin onze samenleving dient te evolueren om te kunnen spreken van duurzame ontwikkeling in 2050. Deze verandering domeinen werden na de vergadering samengebracht en, per thema, in een lijst opgenomen.

Voor elk van de verandering domeinen werd vervolgens door de Task Force nagegaan of er reeds doelstellingen of aanbevelingen bestaan in politieke documenten of scenario-onderzoek (zie bijlage 6.4

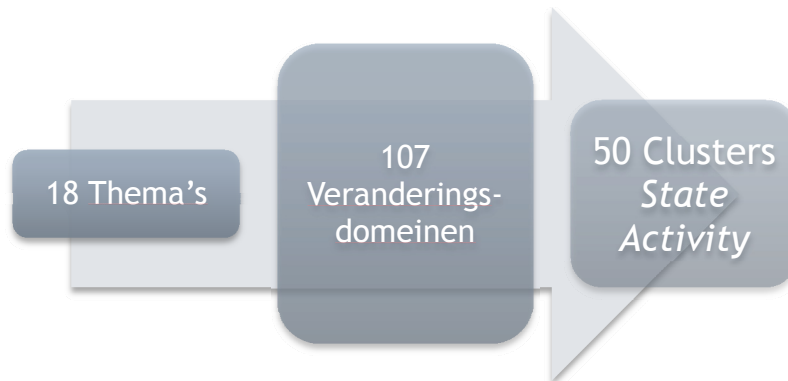
en de bibliografie in 6.2.2). Op basis van deze informatie werd een vragenlijst opgesteld, die enerzijds als doel had om mogelijke, wenselijke en/of alternatieve doelstellingen te identificeren en die anderzijds als doel had om prioritaire veranderingsdomeinen te onderscheiden van minder prioritaire veranderingsdomeinen. In totaal werden vier vragen gesteld.

- **Vraag 1** presenteerde aan elk panellid een tabel met veranderingsdomeinen die rechtstreeks verband houden met haar of zijn expertisedomein. Voor elk van die domeinen werd gevraagd of een doelstelling al dan niet wenselijk is, alsook om zich uit te spreken over de kwalitatieve en kwantitatieve aspecten van mogelijke doelstellingen.
- **Vraag 2** presenteerde aan elk panellid een lijst met veranderingsdomeinen die rechtstreeks verband houden met haar of zijn expertisedomein. In die lijst kon elk panellid één prioritair veranderingsdomein aanduiden, namelijk dat domein waarvoor zij of hij het prioritair achtte om een kwalitatieve of kwantitatieve doelstelling vast te stellen in de langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling voor België.
- In **Vraag 3** werd de panelleden gevraagd om hun mening te geven over veranderingsdomeinen en mogelijke doelstellingen voor die veranderingsdomeinen die niet onmiddellijk tot hun expertisedomein behoren, maar waarvan het panellid het belang en de interactie met de veranderingsdomeinen uit haar of zijn expertisedomein wil onderstrepen.
- **Vraag 4** presenteerde een lijst met alle 107 veranderingsdomeinen. Er werd aan de panelleden gevraagd om uit de volledige lijst met veranderingsdomeinen ten hoogste zestien veranderingsdomeinen te selecteren waarvoor het volgens het panellid in kwestie prioritair is een kwalitatieve of kwantitatieve doelstelling vast te stellen in de federale langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling. Met die vraag waren de panelleden dus ook uitgenodigd om veranderingsdomeinen te kiezen die geen betrekking hebben op het thema waarvoor zij over een bijzondere expertise beschikken.

De vragen 1 en 3 hadden betrekking op mogelijke, wenselijke en/of alternatieve doelstellingen en de interacties tussen de veranderingsdomeinen. De vragen 2 en 4 beoogden enkele prioriteiten van duurzame ontwikkeling te onderscheiden.

	Binnen een thema	Voor alle thema's
Doelstellingen	V1 Doelstellingen per veranderingsdomein	V3 Interacties tussen thema's
Prioriteiten	V2 Prioritaire veranderingsdomeinen	V4 Visie op basis van 16 veranderingsdomeinen

Op basis van de antwoorden over de interacties en prioriteiten werden de 107 veranderingsdomeinen geaggregeerd in 50 clusters. Die clusters werden opgebouwd om zeer verwante veranderingsdomeinen te koppelen. Daarbij werd er, waar mogelijk, een onderscheid gemaakt tussen clusters over de toestand van de menselijke en milieukapitalen van ontwikkeling enerzijds, en die over de menselijke activiteiten met een (positieve of negatieve) impact op die kapitalen anderzijds. De reden hiervoor is dat het doorgaans minder moeilijk is om zich doelstellingen voor te stellen voor “toestanden” in 2050 dan voor de aard van menselijke “activiteiten”, hoewel beide zeer nauw met elkaar verbonden zijn.

In vraag 4 werd aan alle panelleden gevraagd om uit de lijst van 107 veranderingsdomeinen zestien veranderingsdomeinen te kiezen die volgens haar of hem prioritair zijn voor een langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling. Aan de hand van een rekenmethode werden uit alle antwoorden van de panelleden zestien prioritaire veranderingsdomeinen geselecteerd en vervolgens werd een eerste geheel van zestien clusters die daarmee verband houden gecreëerd. Die clusters werden in afnemende orde voorgesteld, naargelang van het aantal gemaakte keuzes voor de elementen van die cluster door de panelleden.

Voor die zestien clusters werden de mogelijke doelstellingen verder uitgewerkt op basis van de antwoorden op vraag 1 en vraag 2, bestaande documenten en de expertise van de leden van de Task Force Duurzame Ontwikkeling. De tweede en laatste vergadering beoogde de keuzes van het panel betreffende de prioriteiten van duurzame ontwikkeling in België te bespreken en de voorgestelde (mogelijke) doelstellingen te onderzoeken, evenals de argumenten die aan de basis liggen van die keuzes. Het uiteindelijke doel van die vergadering bestond erin om, samen met het panel, per thema duidelijke doelstellingen en/of aanbevelingen te definiëren en die samen te brengen in één geheel, zodanig dat een eerste schets kon gemaakt worden van de doelstellingen van een langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling (zie hoofdstuk 4).

4. Samenvatting van de resultaten van de oefening

De resultaten van de discussies onder de panelexperts zijn hierna in vier paragrafen gestructureerd. Eerst komen de doelstellingen aan bod die te maken hebben met drie grote uitdagingen van duurzame ontwikkeling, namelijk de bescherming en het beheer van het milieu, de realisatie van een inclusieve samenleving en de realisatie van duurzame consumptie- en productiepatronen. Aanvullend bij die uitdagingen hebben de panelexperts een aantal doelstellingen voorgesteld die eerder transversaal van aard zijn of die betrekking hebben op een deel van de economische middelen ter uitvoering. Elk van de vier paragrafen is verder onderverdeeld volgens de thema's van de oefening. Dit hoofdstuk presenteert de resultaten van de oefening. Bijlage 6.1 presenteert een glossarium met definities van een reeks technische begrippen die in dit hoofdstuk met een sterretje (*) gemarkeerd zijn.

4.1. Bescherming en beheer van het milieu

Het panel is van oordeel dat de milieudruk in België moet worden verlicht. Op dit ogenblik is het echter moeilijk om op transversale wijze een concrete en kwantitatieve doelstelling voor het gehele milieu te definiëren. De aanmaak van nieuwe indicatoren is nodig om een dergelijke doelstelling concreter te maken. Die indicatoren zouden de *Total Material Requirement** kunnen zijn, zoals gedefinieerd door de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling. Een indicator van het totale – directe en indirecte – waterverbruik zou ook nuttig zijn, net als een indicator over de hoeveelheid uitgevoerd afval. In dat domein zou een duurzaam afvalbeheer een doelstelling kunnen zijn, wat onder meer inhoudt dat de hoeveelheid afval afneemt en dat de jobs in die sector overeenstemmen met de criteria van *decent jobs*. België zou de ontwikkelingslanden ook moeten bijstaan om zulke doelstellingen inzake duurzaam afvalbeheer te verwezenlijken.

Paragraaf 4.1 gaat dieper in op de beschouwde doelstellingen voor de thema's klimaatverandering, natuurlijke hulpbronnen en biologische diversiteit.

4.1.1. Klimaatverandering

Het panel herneemt de mondiale doelstelling om de verhoging van de mondiale gemiddelde temperatuur te beperken tot maximum 2°C boven de pre-industriële temperatuur. In dat kader zou de doelstelling voor België, volgens de IPCC-rapporten (Intergovernmental Panel on Climate Change, Intergouvernementeel Panel inzake Klimaatverandering) en in samenhang met de Europese doelstellingen, als volgt geformuleerd kunnen worden: in 2050 zullen de nationale broeikasgasemissies in België met minstens 80 tot 95% moeten dalen ten opzichte van hun niveau van 1990. Na 2050 zouden de Belgische emissies naar nul moeten evolueren. De verwezenlijking van die doelstelling wordt volgens het panel door de volgende elementen beïnvloed.

Op basis van de huidige kennis past de reductiedoelstelling van 80 tot 95% in een reductietraject van de mondiale uitstoot waarbij de kans dat de globale opwarming beperkt blijft tot 2°C slechts ongeveer 50% bedraagt. Die kans verhogen, zou een reductiedoelstelling vereisen die verder gaat dan die vork. Die doelstelling moet kunnen herzien worden op basis van de evolutie van de wetenschappelijke

kennis over de effecten van de globale opwarming. Indien die doelstelling herzien werd naar 1,5°C zou de Belgische uitstoot nog sneller moeten dalen.

Het panel oordeelt dat het nodig is een doelstelling toe te voegen over de aanpassing aan de klimaatverandering in België en in de ontwikkelingslanden, alsook over de Belgische bijdrage tot de internationale financiering van het klimaatbeleid in ontwikkelingslanden.

4.1.2. Natuurlijke hulpbronnen

Wat betreft de lucht-, water- en bodemvervuiling, zijn de panelleden van mening dat in 2050 het concentratieniveau van vervuilende stoffen in de lucht, het water en de bodem zo vastgelegd zal moeten zijn dat er geen significante, rechtstreekse of onrechtstreekse, weerslag meer is op de gezondheid en het milieu in 2050. Er zal bijzondere aandacht geschonken moeten worden aan nieuwe producten en nieuwe technologieën (bijvoorbeeld nanotechnologieën*).

Volgens de panelleden zal de blootstelling van werknemers aan vervuilende stoffen expliciet opgenomen moeten zijn in de doelstelling van *decent work**.

Voor de toegang* tot water onderstrepen de panelleden dat er een wisselwerking bestaat tussen het waterbeleid en beleidsmaatregelen in andere domeinen, waaronder de agrovoeding. Als concrete doelstelling schuiven ze naar voren dat de hele bevolking toegang moet krijgen tot water van goede kwaliteit in 2050.

Ze zijn van oordeel dat België ook consumptiepatronen zal moeten aannemen die, via het indirecte waterverbruik in ingevoerde producten (bijvoorbeeld kleding, voeding), de toegang tot voldoende water van goede kwaliteit in de rest van de wereld niet in gevaar brengen.

4.1.3. Biologische diversiteit

De panelleden pleiten ervoor een doelstelling aan te nemen voor een functioneel *groen en blauw netwerk** in 2050. Dat vereist een wetenschappelijke bepaling van een percentage aangetaste ecosystemen die in 2050 zullen hersteld zijn.

Volgens de panelleden zullen de ecosystemen tegen 2050 duurzaam beheerd moeten worden als ze gebruikt worden voor menselijke doeleinden. Daartoe moeten de vastgelegde doelstellingen in de diverse sectoren (landbouw, bosbouw, visvangst enz.) verenigbaar zijn met het duurzaam beheer van de betrokken ecosystemen. Zowel op nationaal als op internationaal niveau hebben onze consumptie- en productiepatronen effecten op de ecosystemen van talrijke landen en de sectorale langetermijndoelstellingen moeten daarmee rekening houden.

Aangaande de *invasieve uitheemse soorten** zijn de panelleden van mening dat ze op zijn minst teruggedrongen en, wanneer mogelijk, uitgeroeid moeten worden tegen 2050. Ze stellen voor om bij de introductie en vestiging van nieuwe mogelijk invasieve soorten de toegangsroutes te controleren (bijvoorbeeld invoer van exotische dieren).

4.2. Inclusieve samenleving

De panelexperts zijn van mening dat in 2050 er geen kinderen meer mogen opgroeien in armoede. Onder armoede verstaan de panelexperts niet alleen een gebrek aan financiële middelen of aan materiële welstand. Zij zien armoede als een multidimensioneel sociaal probleem, dat als volgt kan worden gedefinieerd: *“Armoede is een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Deze kloof kunnen ze niet op eigen kracht overbruggen”*(Vranken et al., 2010).

De panelexperts zijn niet ingegaan op de armoedeproblemen waar in het bijzonder kinderen mee geconfronteerd worden en hebben bijgevolg geen specifiekere doelstellingen geformuleerd die betrekking hebben op armoedesituaties bij kinderen. Ze gaven wel aan dat dergelijke specifiekere doelstellingen en maatregelen om deze doelstellingen te bereiken ten volle rekening moeten houden met het belang van het kind, zoals dit in het Kinderrechtenverdrag* vermeld is.

De doelstellingen voor volgende thema's worden verder uitgediept: sociale inclusie, onderwijs en vaardigheden, werk en volksgezondheid.

4.2.1. Sociale inclusie

De panelexperts zijn van mening dat in 2050 iedereen zou moeten beschikken over een inkomen dat minstens toelaat tegemoet te komen aan zijn behoeften. Het inkomensniveau dat hiermee overeenstemt wordt bepaald op basis van de referentiebudgetmethode* en zou periodiek moeten worden herzien op basis van deze methode. De panelexperts verduidelijken dat deze doelstelling geen specifiek consumptiepatroon oplegt aan de bevolking; het streeft enkel een minimaal inkomen voor iedereen na, waarmee iedereen – op basis van zijn eigen voorkeuren – producten en diensten kan aankopen om minimaal in ieders behoeften te kunnen voorzien.

De panelexperts bepleiten ook een vermindering van de inkomensongelijkheid (Gini-coëfficiënt*) in België en op wereldniveau. Er moet wel verder worden onderzocht of en hoe het vermogen van de bevolking van een land ook deel kan uitmaken van deze doelstelling. De experts pleiten voor een vermindering van de inkomensongelijkheid omdat uit onderzoek blijkt dat de omvang van sociale problemen op diverse maatschappelijke domeinen in een land toeneemt, naarmate de inkomensongelijkheid in dat land groter is (Wilkinson en Pickett, 2010).

Ten slotte erkennen de panelexperts dat de vrouwen momenteel meer dan de mannen door armoedeproblemen getroffen worden. Of een specifieke genderdoelstelling voor 2050 nodig is, aanvullend bij de voorgaande doelstellingen, is niet door hen uitgemaakt.

4.2.2. Onderwijs en vaardigheden

De panelexperts zijn van mening dat in 2050 iedereen dient te beschikken over de *functionele geletterdheid** en een voldoende brede waaier van technische en sociale vaardigheden om persoonlijke doelstellingen te verwezenlijken, haar/zijn kennis en potentieel te ontwikkelen en deel te nemen aan de samenleving. Om meer specifieke doelstellingen met betrekking tot verschillende onderwijsniveaus,

doelgroepen of problemen te kunnen bepalen, zou men zicht moeten hebben op de onderwijsnoden in 2050, en/of op de vorm die het onderwijssysteem in 2050 zal aannemen.

Omdat levenslang leren aan iedereen de mogelijkheid geeft om zich op een flexibele wijze aan te passen aan wijzigende arbeidsomstandigheden en -noden, vinden de panelexperts wel dat in 2050 mensen gedurende hun levensloop meer de kans moeten krijgen om zich bij te scholen en hun kwalificaties te verbeteren. Het percentage van de bevolking dat deelneemt aan levenslang leren zou dus aanzienlijk moeten toenemen in vergelijking met de huidige situatie.

Het panel is voorstander van het onderwijzen van duurzame ontwikkeling op school. M.a.w., zij stellen voor dat de economische, sociale en milieuaspecten van duurzame ontwikkeling in 2050 deel uitmaken van de eindtermen van alle onderwijsniveaus.

4.2.3. Werk

De panelexperts verduidelijken dat personen op arbeidsleeftijd – dit is momenteel, in het kader van de EU2020-strategie, tussen 20 en 64 jaar – die willen werken tegen 2050 de mogelijkheid moeten hebben om een job uit te oefenen. Zij verduidelijken dat deze job zowel voor de persoon in kwestie als voor de maatschappij zinvol moet zijn. Zij gaan er ook van uit dat de arbeidsomstandigheden en -voorwaarden in 2050 van de personen die werken de huidige definitie van de IAO van *decent work** zullen respecteren.

De panelexperts sluiten niet uit dat er nog werkloosheid zal zijn in 2050, bv. frictionele werkloosheid. Maar de personen die werkloos zijn in 2050 – en die, voor alle duidelijkheid, zich niet hebben teruggetrokken van de arbeidsmarkt en dus wel degelijk een betaalde betrekking wensen – zullen intensief worden begeleid in hun zoektocht naar een betrekking.

De panelexperts zijn van mening dat één of meerdere kwantitatieve doelstellingen voor 2050 nuttig zouden zijn om de werkloosheid bij bepaalde risicogroepen te verminderen. Ze stellen voor om een doelstelling voor 2050 vast te leggen over de werkloosheid bij laaggeschoolden. Ze rechtvaardigen deze keuze omdat werkloosheid bij doelgroepen met een hoger werkloosheidspercentage, in het bijzonder jongeren en migranten, in belangrijke mate een probleem van laaggeschooldheid is.

Enkel voor de laaggeschoolde werkloosheid hebben ze een concrete doelstelling geformuleerd. De panelexperts wensen de oververtegenwoordiging van laaggeschoolde werklozen in de totale populatie van werklozen te verminderen. Meer bepaald stellen ze voor om de ratio van de werkloosheidsgraad van laaggeschoolden ten opzichte van de werkloosheidsgraad van de hoogstgeschoolden in 2050 te halveren in vergelijking met de situatie in 2010. Concreet is de werkloosheidsgraad van laaggeschoolden (hoogstens lager secundair onderwijs) tussen 25 en 64 jaar in België in 2010 13,2%. Voor hooggeschoolden (minstens een diploma van hoger onderwijs) tussen 25 en 64 jaar is het 5,4%. De ratio tussen beide is dus 2,4. Volgens voorvermelde doelstelling zou deze ratio moeten dalen tot 1,2 in 2050.

De panelexperts benadrukken dat voorgaande doelstellingen ter bevordering van de actieve inclusie van specifieke doelgroepen op de arbeidsmarkt niet los kunnen worden gezien van inkomenssteun om

sociale uitsluiting te vermijden (zie punt 4.2.1), van een verhoogde toegang tot kwalitatieve diensten (bijvoorbeeld kinderopvang, sociale huisvesting of medische zorgen) en van eerdergenoemde doelstellingen inzake onderwijs en vaardigheden (zie punt 4.2.2).

Inzake de combinatie tussen werk en gezin merken de panelexperts op dat tegen 2050 een doelstelling zou moeten worden geformuleerd. Maar zij hebben die niet verder ontwikkeld.

Ten slotte benadrukken de panelexperts dat verschillende termen (bv. laaggeschoold, migrant) moeten worden gedefinieerd. Bepaalde definities die nu gangbaar zijn, zijn niet noodzakelijk valabel in de toekomst.

4.2.4. Volksgezondheid

De panelexperts zijn van mening dat tegen 2050 de levensverwachting in goede gezondheid aanzienlijk moet stijgen in vergelijking met de huidige situatie en dat de ongelijkheden op dit vlak dienen te verminderen. Het is in dat verband belangrijk en nastrevenswaardig om tegen 2050 de prevalentie van niet-overdraagbare chronische aandoeningen te verminderen (in vergelijking met 2012) en dat op een doeltreffender wijze zal worden omgegaan met de gevolgen van deze ziekten. Omdat in 2050 misschien andere ziekten belangrijk zullen zijn, bevelen de panelexperts ook aan om geen al te specifieke lijst van chronische ziekten op te nemen in een doelstelling voor 2050.

De panelexperts benadrukken dat de gelijke toegang* voor iedereen tot de sokkel van gezondheidszorgen verzekerd moet worden en dat sociale breuklijnen in de toegang tot gezondheidszorgen voorkomen moeten worden, met in het bijzonder aandacht voor financiële drempels. Dit zou niet mogelijk zijn wanneer de toegang tot gezondheidszorgen volledig wordt overgelaten aan marktmechanismen: overheidsregulering is daarom noodzakelijk. De mate waarin de aangeboden gezondheidsvoorzieningen tegemoet dienen te komen aan de vraag naar gezondheidszorgen van zeer specifieke doelgroepen is een punt van debat onder de panelexperts. Wel was er eensgezindheid onder de panelexperts om in 2050 een beter evenwicht te bereiken tussen preventieve gezondheidszorgen en curatieve gezondheidszorgen. Dit wordt mogelijk gemaakt door meer investeringen in gezondheids promotie.

4.3. Consumptie- en productiepatronen

De panelleden stellen een doelstelling voor inzake toegang* tot goederen en diensten, zodat in 2050 iedereen een gewaarborgde toegang heeft tot een toereikende hoeveelheid duurzame basisgoederen en -diensten, in het bijzonder voor energie, vervoer, voeding en huisvesting. De panelleden benadrukken enerzijds dat de toegang niet beperkt mag zijn tot die vier sectoren en anderzijds dat de toegang verscheidene dimensies heeft: financiële, sociale, fysieke, culturele enz. De panelleden wijzen ook op het begrip 'universele toegang' en het belang van positieve acties voor bepaalde groepen.

Naast de toegangsdoelstelling stellen de panelleden een bijkomende doelstelling voor over de prijzen van goederen en diensten die in 2050 de milieu- en sociale externaliteiten tijdens de hele levenscyclus moeten weerspiegelen. De panelleden merken op dat de prijzen veeleer beschouwd worden als een instrument dan als een doel, maar dat het nodig is een doelstelling te formuleren over de informatie die

de prijzen moeten leveren. Ze merken ook op dat de totale *maatschappelijke kosten** in de prijzen moeten worden weerspiegeld, en niet enkel de milieu-externaliteiten.

Paragraaf 4.3 gaat dieper in op de doelstellingen voor de thema's energie, vervoer, huisvesting en voeding.

4.3.1. Energie

Het panel acht het wenselijk een zeer ambitieuze doelstelling vast te leggen voor het aandeel van het verbruik van hernieuwbare energie tegen 2050. Het niveau van die doelstelling moet echter nog precies bepaald worden. Het gebruik van biomassa voor energie moet onder het niveau blijven dat de productie van voeding en grondstoffen en het behoud van de biologische diversiteit in het gedrang zou brengen. Dat niveau moet nog bepaald worden, niet als aandeel, maar als een absoluut niveau.

Het panel is van mening dat, rekening houdend met de bestaande en de verwachte technologieën tegen 2050, de verbruikte hoeveelheid energie aanzienlijk moet dalen, de energieproductiviteit zeer gevoelig moet verbeteren en het aandeel hernieuwbare energie in onze energiemix aanzienlijk moet toenemen.

Niettemin merkt het panel op dat zulke doelstellingen niet noodzakelijk een doel op zich zijn. Ze kunnen beschouwd worden als een middel om andere doelstellingen te bereiken, zoals de vermindering van broeikasgasemissies, de energiebevoorradingszekerheid...

4.3.2. Vervoer

Het panel stelt als doelstelling voor om het aandeel van het collectief vervoer te verhogen, zowel openbaar als particulier. Het tegen 2050 gewenste niveau moet echter nog bepaald worden. Het panel merkt op dat de totale maatschappelijke kosten (milieu-externaliteiten, maar ook de kosten van verkeersongevallen en -opstoppingen) zouden moeten worden opgenomen in de prijs van het vervoer. Het internationaal vervoer moet deel uitmaken van de denkoefening over een langetermijndoelstelling.

Daarnaast vindt het panel dat de visie een doelstelling over de toegang* tot het vervoer moet bevatten, zoals de hele bevolking heeft in 2050 toegang tot een duurzame vervoerswijze. De term 'duurzaam' omvat hier de uitstoot van broeikasgassen en luchtvervuilende stoffen, de impact op de biologische diversiteit en op de levenskwaliteit. Niettemin is het volgens het panel waarschijnlijk niet relevant om een doelstelling over het transportvolume te bepalen.

4.3.3. Huisvesting

Volgens de panelleden zal tegen 2050 een verdichting van de huisvesting rond de knooppunten van gemeenschappelijk vervoer nodig zijn volgens criteria van toegankelijkheid en duurzame mobiliteit en moet tegelijk de ontwikkeling van andere gebieden (bijvoorbeeld verafgelegen landelijke regio's) uitgedacht worden. Die verdichting van woonkernen zal rekening moeten houden met de specifieke sociale, milieu- en economische en belangen van elke plaats.

Ze voegen daaraan toe dat die verdichting gelijktijdig een ecologisch *netwerk** moet verzekeren doorheen alle soorten gebieden, met inbegrip van de dichtbevolkte zones. De groene zones die dat netwerk vormen, dragen immers niet alleen bij tot het behoud van de biologische diversiteit, maar worden ook als heilzaam beschouwd voor de mentale en fysieke gezondheid van de stedelijke bevolking.

Wat betreft de energieprestatie van gebouwen, stellen de experts als doelstelling voor het oude gebouwenpark (van vóór 2020) volledig te renoveren vóór 2050 om te voldoen aan de volgende minimale vereisten: K35* en een *specifiek primair energieverbruik** van maximaal 120 kWh/m² per jaar. In de overblijvende energiebehoeften zal niet voorzien worden op basis van fossiele brandstoffen of biomassa.

Voor nieuwe gebouwen die vanaf 2020 worden gebouwd, voorziet de bestaande Richtlijn over de energieprestatie van gebouwen dat zij minimaal voldoen aan de normen zodat ze *bijna-energie neutraal** zijn.

In een visie voor 2050 menen de panelleden dat de doelstellingen van die richtlijn versterkt zouden moeten worden opdat alle nieuwe gebouwen vanaf 2050 *energie neutraal** of *energiepositief** zijn. Bovendien zouden de bouwmaterialen van die nieuwe gebouwen in 2050 over hun volledige levensduur een zo klein mogelijke impact moeten hebben op het milieu en de gezondheid.

4.3.4. Voeding

De panelleden stellen voor dat de landbouw in 2050 niet alleen kwaliteitsproducten levert die beantwoorden aan de voedingsbehoeften van de samenleving via milieuvriendelijke productiemethoden, maar dat die productie ook de diversiteit van de landschappen en de levensomstandigheden en de activiteit van een plattelandswereld in stand houdt, en banen schept en behoudt. Hoewel we vandaag geen duidelijke kijk hebben op de landbouwproductiemethoden van 2050, benadrukten sommige panelleden niettemin het potentieel van de biologische landbouw, korte afzetkanalen en stedelijke landbouw.

Wat voeding betreft, vinden de panelleden een algemene doelstelling, geïnspireerd door de huidige voedingsaanbevelingen, noodzakelijk. De vraag wordt gesteld of daarbij rekening moet worden gehouden met de voedingsbehoeften van specifieke groepen (bijvoorbeeld kinderen, zwangere vrouwen). Er kunnen overigens zeer precieze doelstellingen geformuleerd worden voor de te consumeren hoeveelheid vlees, fruit en groenten, volkorengranen en peulvruchten, enkelvoudige suikers en vetten op basis van de publicaties van de Hoge Gezondheidsraad en het Wetenschappelijk Instituut voor Volksgezondheid. De panelleden menen echter dat de aanvaarding van dergelijke gedetailleerde doelstellingen afhangt van het precisieniveau van de doelstellingen uit de visie. Daarnaast zou een doelstelling over de billijke verdeling van het voedselverbruik op wereldniveau ook wenselijk zijn.

4.4. Economische middelen en transversale thema's

De volgende thema's komen hier aan bod: onderzoek en ontwikkeling, ontwikkelingssamenwerking en buitenlandse handel, de externe dimensie van duurzame ontwikkeling en gendergelijkheid.

4.4.1. Onderzoek en ontwikkeling (O&O)

De panelexperts bepleiten dat, in een veranderend wereldlandschap met steeds meer kennis en onderzoek buiten Europa, een verhoging van de absorptiecapaciteit* van bedrijven, individuen en de overheden in België en Europa nodig zal zijn. Een verdere operationalisering van relevante indicatoren en van de definitie van absorptiecapaciteit zou echter nodig zijn om een doelstelling voor 2050 te formuleren in deze aard.

Een expert definieert absorptiecapaciteit* als "het assimileren, transformeren en gebruiken van kennis bestaande buiten de normale omgeving voor omzetting in sociaaleconomische meerwaarde binnen de normale omgeving". Absorptiecapaciteit kan gezien worden als een samenstelling van drie indicatoren die elk een aspect ervan meten: een indicator die interne kennis reflecteert (zoals middelen voor O&O en kwalificaties van arbeidskrachten voor O&O), een indicator die formele en informele externe kennisinteracties met partners buiten Europa aangeeft en een indicator die de omzetting van interne en externe kennis in sociaaleconomische meerwaarde reflecteert (innovatie).

Betreffende de interne kennisproductie – die inherent deel uitmaakt van absorptiecapaciteit (eerste indicator) – stellen de panelexperts alvast de volgende doelstellingen voor: voor elk jaar tussen 2020 en 2050 zouden de totale bruto binnenlandse uitgaven voor O&O gelijk moeten zijn aan 3% van het BBP, en zouden de door de overheid gefinancierde bruto binnenlandse uitgaven voor O&O minstens 1% van het BBP moeten bedragen¹. Verder kan er eventueel nagedacht worden over een doelstelling omtrent het fundamenteel onderzoek en/of over een mogelijke allocatie van de middelen voor O&O volgens de doelstellingen zoals die bepaald zullen worden in de langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling.

4.4.2. Ontwikkelingssamenwerking en buitenlandse handel

Hoewel het niet eenvoudig is om zich doelstellingen of indicatoren voor te stellen voor 2050, zijn de panelleden van mening dat er een verplichting tot internationale solidariteit moet en zal blijven bestaan. Voorlopig is het daarom belangrijk om de internationale benchmarks (principes en doelstellingen) te volgen en te onderschrijven. De internationale doelstelling om de 'Net Official Development Assistance' van donorlanden op te trekken tot 0,7% van het bruto binnenlands product en de principes en doelstellingen van de recent overeengekomen ontwikkelingsagenda (Busan, december 2011) blijven voorlopig de referentie hieromtrent. De indicator *Commitment to Development Index** van het *Center for Global Development* biedt eveneens nuttige informatie over de internationale ontwikkelingssamenwerking en de engagementen van landen en kan worden gebruikt om vooruitgang te meten. Voor 2050 kan er eventueel een principiële doelstelling worden geformuleerd die zegt dat België bij de betere landen dient te scoren op het gebied van ontwikkelingssamenwerking.

¹ De Belgische en Europese doelstelling in het kader van de EU2020-strategie is immers om tegen 2020 3% van het bruto binnenlands product te investeren in O&O/innovatie (publiek en privaat gecombineerd).

4.4.3. Externe dimensie van duurzame ontwikkeling

De panelleden hebben er herhaaldelijk op aangedrongen de internationale dimensie van de verschillende thema's eveneens in de langetermijnvisie op te nemen. Het gaat er voor hen niet enkel om de effecten van de Belgische activiteiten op de rest van de wereld te wijzigen (zoals hiervoor werd benadrukt), maar ook om ervoor te zorgen dat België, als een niet te verwaarlozen speler in de multilaterale instellingen, de evolutie van de doelstellingen van de internationale gemeenschap hierover beïnvloedt.

Die interventie is er dus op gericht de discussies over de langetermijnvisie te verbinden met de bestaande multilaterale verdragen en overeenkomsten (zoals hiervoor in heel wat punten werd gedaan), maar ook met de overeenkomsten in voorbereiding voor Rio+20 die geleidelijk de contouren vastleggen van een multilaterale overeenkomst over het universele en transversale begrip 'Doelstelling van duurzame ontwikkeling' (DDO). De DDO's zouden betrekking kunnen hebben op de aspecten van toegang* tot een reeks sectoren die zelfs verder gaan dan de vier geciteerde aan het begin van paragraaf 4.3, maar ook op aspecten van eco-efficiëntie of absolute grenzen in het gebruik van natuurlijke hulpbronnen.

Volgens sommige landen zouden die DDO's inderdaad geschikt zijn om het begrip 'Millenniumontwikkelingsdoelstelling' voor de wereld geleidelijk te vervangen. De millenniumontwikkelingsdoelstellingen, die meer dan een decennium oud zijn en niet transversaal (ze betreffen vrijwel uitsluitend de armoede) noch universeel (ze verbinden alle landen door overeenkomsten, maar hebben enkel betrekking op de ontwikkeling van de zogenaamde ontwikkelingslanden), zullen waarschijnlijk onvoldoende consensus vinden opdat hernieuwde doelstellingen met vervaldata na 2015 aangenomen zouden worden zonder de rijke landen te betreffen.

4.4.4. Gendergelijkheid

Tijdens de discussies met de panelexperts is de problematiek van kansengelijkheid tussen mannen en vrouwen aangehaald in het kader van sociale inclusie (waar erop gewezen werd dat armoede vooral vrouwen treft), werk (waar gewezen werd op de noodzaak van doelstellingen inzake de combinatie van werk en privéleven) en volksgezondheid (verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen). Concrete doelstellingen werden echter niet voorgesteld.

5. Conclusies

De wet van 5 mei 1997, die in 2010 werd herzien, bepaalt dat het Parlement eind 2012 een *federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling* (langetermijnvisie, LTV) goedkeurt met daarin *langetermijndoelstellingen die de federale regering nastreeft in het door haar gevoerde beleid* (art. 2/1). In het kader van de voorbereidende werkzaamheden voor die visie, zal het FPB een bijdrage leveren tot de debatten over de doelstellingen die het Parlement in de loop van de zomer zou kunnen goedkeuren. Die bijdrage wordt momenteel gerealiseerd en zal gebaseerd zijn op enerzijds de resultaten van de werkzaamheden van het participatief panel over duurzame ontwikkeling die beschreven worden in deze Working Paper, en anderzijds een uitdieping van de economische vraagstukken samen met andere equipes van het FPB.

Een langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling moet steunen op beginselen van duurzame ontwikkeling, maar ook op een voldoende groot aantal verschillende kennisdomeinen en thema's. Om te voorkomen dat de oefening beperkt zou worden door het bereik van de eigen expertise (een tiental experts in transdisciplinaire methodes en in sociale, milieu-, economische en beleidswetenschappen) heeft de TFDO bij de definitie van die doelstellingen van duurzame ontwikkeling gewerkt met een panel van experts afkomstig uit de academische wereld. Die experts werden gekozen om de thema's te dekken die geselecteerd werden voor de start van de debatten over de LTV in het kader van de federale strategie inzake duurzame ontwikkeling. Ze werden uitgenodigd voor een toekomstverkennend debat op basis van doelstellingen die gekozen werden aan de hand van internationale verdragen. Het wetenschappelijk secretariaat van de oefening werd verzekerd door de TFDO.

De panelleden kwamen hoofdzakelijk uit de sociale en milieudomeinen van de academische wereld. Het economische domein was slechts deels vertegenwoordigd, gezien de beschikbare deskundigheid binnen het FPB, die zal worden aangesproken na die van het panel. De panelleden zijn tweemaal samengekomen, afgewisseld door rondes van geschreven vragen voor elk panellid specifiek die vergezeld werden door een document met informatie over de te behandelen materie en over het consultatieproces van het panel. Het zou beter geweest zijn deze oefening over een langere periode te spreiden, maar het tijdschema uit de in 2010 herziene wet van 5 mei 1997 liet geen trager verloop toe.

Niettemin blijkt uit de ervaring 2011-2012 dat de bijdragen van een dergelijke groep academische experts uit verscheidene domeinen bijzonder waardevol zijn. Dat is niet enkel toe te schrijven aan de persoonlijke kwaliteiten van de afzonderlijke panelleden, maar ook aan het kader waarbinnen hun interacties plaatsvinden. Anders dan vertegenwoordigers van het maatschappelijk middenveld in adviesraden of zelfs wetenschappers op een academisch congres, hebben de deelnemers immers de mogelijkheid te argumenteren zonder dat ze daarbij het belang van hun eigen maatschappelijke groep moeten bevorderen of de resultaten van hun eigen wetenschappelijke instelling naar voren moeten brengen. In een dergelijk panel presenteren zij hun specifieke kennis aan experts die zich in dezelfde 'excentrische' situatie bevinden, bereid zijn te luisteren en hun bijdragen toe te voegen, en dat alles op een strikt verkennende manier. Ze zijn dus zowel aanbieder als verwerver van competenties. De sfeer van de discussies is daardoor zeer aangenaam, aangezien er geen ander prestige mee gepaard gaat dan de kennis van het panel als geheel te bevorderen.

De discussies waren dus verrijkend en de samenvatting van de resultaten toont dat, naast de nuanceringen en bevestigingen in tal van domeinen waarin de TFDO reeds werkte, nieuwe vragen nieuwe denksporen hebben geopend. De deelnemers/deelnemers hebben zich ingespannen om duidelijke langetermijndoelstellingen (tegen 2050) te formuleren, zonder zich te beperken tot vage, op consensus berustende ideeën over de toekomst. Ze hebben soms tot in de details de organisatie van de samenleving en de technologieën tegen 2050 verkend, en lieten daarbij de ruimte voor alle mogelijke manieren om de beginselen van duurzame ontwikkeling toe te passen. Bepaalde thema's van duurzame ontwikkeling die hen werden voorgelegd, zoals de genderongelijkheid, kregen echter onvoldoende aandacht; wellicht omdat die zelden in een dergelijk kader worden behandeld.

Om te besluiten zou er in de nabije toekomst een nieuwe vergadering met een groep panelleden, die mogelijk enigszins verschilt van die van de eerste twee vergaderingen, georganiseerd kunnen worden na het debat en de goedkeuring van de LTV. Die bijeenkomst zou de details van de doelstellingen kunnen verfijnen en sporen uitzetten om scenario's uit te werken met oog op de voorbereiding van het volgende *Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling*. Op basis van de werkervaring met het panel die zeer interessant was maar gericht dan die van 2006-2007, kan aanbevolen worden dat een dergelijk panel systematisch geraadpleegd wordt vóór de uitwerking van elk toekomstverkennd Rapport, om voldoende openheid te scheppen voor nieuwe toekomstverkennde vragen die verder gaan dan de gekende doelstellingen.

Bovendien zou de inachtneming van de volgende drie aanbevelingen, geformuleerd op basis van de oefening 2011-2012, die oefeningen verbeteren:

- meer dan twee vergaderingen plannen, zodat zowel de panelleden als het wetenschappelijk secretariaat over de nodige tijd beschikken om voor elk thema de wederzijdse invloeden van de door het panel beoogde evoluties tussen de huidige situatie en 2050 uit te diepen;
- voorafgaand aan de bevestiging van hun deelname aan de oefening, de panelleden individueel ontmoeten om hun begrip van de context van de oefening te vergroten en om te kunnen anticiperen op zoveel mogelijk interacties tussen de thematische expertises van het panel;
- bijzondere aandacht schenken aan de interacties tussen de economische expertises enerzijds en de sociale en milieu-expertises van het panel anderzijds, om de traditionele prioriteit van het economische domein ten opzichte van het sociale en het milieudomein te overstijgen.

6. Bijlagen

6.1. Glossarium

Absorptiecapaciteit / Capacité d'absorption. «*Le pilier capacité d'absorption de l'innovation englobe les capacités liées à la diffusion, à l'intégration et à l'utilisation des nouvelles technologies ou processus ainsi que de nouvelles formes d'organisation*». Références: Biatour B. et al. (2010) *Le système d'innovation en Wallonie*, Working paper 1-10, Bureau fédéral du Plan.

Commitment to Development Index. Deze index rangschikt rijke landen volgens hulp aan arme landen in zeven domeinen: ontwikkelingshulp, handel, investeringen, migratie, milieu, veiligheid en technologie. De algemene score van een land wordt berekend op basis van het gemiddelde op die zeven domeinen. Bron: naar de definitie van het Center for Global Development, *2011 Commitment to Development Index*, http://www.cgdev.org/section/initiatives/_active/cdi/, geraadpleegd op 15/02/2012.

Decent work (waardig werk) / Travail décent. L'Organisation internationale du travail définit le travail décent de la façon suivante: «*Le travail décent résume les aspirations des êtres humains au travail. Il regroupe divers éléments: possibilité d'exercer un travail productif et convenablement rémunéré; sécurité au travail et protection sociale pour les familles; amélioration des perspectives de développement personnel et d'intégration sociale; liberté pour les êtres humains d'exprimer leurs préoccupations, de s'organiser et de participer à la prise des décisions qui influent sur leur vie; égalité de chances et de traitement pour l'ensemble des femmes et des hommes.*» Références: Organisation Internationale du Travail (2012) Site Internet consacré au travail décent, <http://www.ilo.org/global/topics/decent-work/lang--fr/index.htm>, consulté le 15/02/2012.

Energieneutraal / Consommation d'énergie nulle. Un bâtiment à consommation d'énergie nulle est un bâtiment autonome au niveau énergétique, c'est à dire qu'il autoproduit ses besoins en chaleur (chauffage / eau chaude sanitaire...) mais également ses besoins en électricité. Références: sur la base de Service public de Wallonie (2011) *Quelles informations dans le certificat de performance énergétique d'un logement?*, <http://www.energie.wallonie.be>, consulté le 15/02/2012.

Energieneutraal, bijna- / Consommation d'énergie quasi nulle. Un bâtiment à consommation d'énergie quasi nulle est un bâtiment dont les performances énergétiques sont très élevées. La quantité d'énergie encore requise (chaleur) devrait être couverte dans une très large mesure par de l'énergie produite, sur place ou à proximité, à partir de sources renouvelables. Références: sur la base de la Directive 2010/31/UE du Parlement européen et du Conseil du 19 mai 2010 sur la performance énergétique des bâtiments, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:153:0001:0012:FR:PDF>, consulté le 15/02/2012.

Energiepositief / Energie positive. Un bâtiment à énergie positive est un bâtiment qui produit plus d'énergie qu'il n'en consomme (chaleur et électricité). Références: sur la base de Service public de Wallonie (2011) *Quelles informations dans le certificat de performance énergétique d'un logement?*, <http://www.energie.wallonie.be>, consulté le 15/02/2012.

Functionele geletterdheid. Het UNESCO Institute for Statistics definieert functionele geletterdheid als een lees-, schrijf- en rekenniveau dat nodig is om te kunnen functioneren in de samenleving waarin een individu leeft. Bron: naar United Nations Educational Scientific and Cultural Organization Institute for Statistics (2012) *Glossary*, <http://glossary.uis.unesco.org/glossary/map/terms/176>, geraadpleegd op 15/02/2012.

Gini-coëfficiënt. De Gini-coëfficiënt wordt meestal gebruikt om de inkomensongelijkheid te meten. Het is een getal tussen 0 en 1. De waarde 0 is gelijk aan een situatie van 'perfecte gelijkheid' en de waarde 1 stemt overeen met een 'perfect ongelijke' situatie. Bron: naar Federale Overheidsdienst Economie (2012) *Inkomensongelijkheid volgens de Gini-coëfficiënt* http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/arbeid_leven/fisc/Inkomensongelijkheid/, geraadpleegd op 15/02/2012.

Invasieve uitheemse soorten / Espèces allogènes envahissantes. Les barrières géographiques naturelles et les conditions locales ont permis le développement d'écosystèmes distincts présentant leurs propres ensembles uniques d'espèces. En raison de l'augmentation du commerce international et des déplacements humains, le rythme d'introduction des espèces dans les écosystèmes hors de leur aire de répartition naturelle a considérablement augmenté. Certaines de ces espèces, qui deviennent envahissantes dans les nouvelles conditions, menacent l'équilibre de l'écosystème local: il s'agit des espèces allogènes envahissantes. Elles rivalisent avec les espèces indigènes, altèrent l'habitat d'origine et modifient considérablement l'ensemble de la diversité biologique et peuvent également exercer un impact négatif sur l'agriculture, l'économie et la santé publique. Références: sur la base de Comité de coordination de la politique internationale de l'environnement (2006) *Stratégie nationale de la Belgique pour la biodiversité 2006-2016*, <http://www.health.belgium.be/eportal/Environment/BiodiversityandGMO/Biodiversity/Strategiebiodiversite20062016/index.htm>, consulté le 15/02/2012.

K. Le niveau K définit l'isolation thermique globale d'un bâtiment. Le niveau K est déterminé par les caractéristiques d'isolation des éléments de construction et la compacité du bâtiment. Plus il est bas, meilleure est l'isolation. A titre de comparaison, la moyenne des logements belges était d'environ K100 en 2000. Références: sur la base de De Herde *et al.* (2000) *Comparaison de systèmes de chauffage de logements - Projet "Connaissance des émissions de CO₂" pour Electrabel/SPE, phase 2 - sous-projet 4*, UCL Architecture et Climat; Portail de l'énergie en Wallonie (2012) *Lexique*, <http://energie.wallonie.be>, consulté le 15/02/2012.

Kinderrechtenverdrag. Het Verdrag inzake de rechten van het kind of Kinderrechtenverdrag is gebaseerd op de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Het werd aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 20 november 1989 en werd van kracht op 2 september 1990, na ratificatie door 20 lidstaten. In het verdrag wordt onder een kind verstaan, ieder mens jonger dan 18 jaar, tenzij op een kind een andere leeftijd voor meerderjarigheid van toepassing is, krachtens een bepaald recht. België heeft dit verdrag goedgekeurd op 26 januari 1990 en geratificeerd op 16 december 1991. Bron: naar Kinderrechtencommissariaat (2006) *Wblft? Kinderrechtenverdrag. Zwart op wit en licht verteerbaar*, http://www.kinderrechten.be/IUSR/documents/jongeren/jongerenbrochure/KRC06_wblft_screen.pdf,

geraadpleegd op 15/02/2012. Voor het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (1989), zie: <http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm>.

Maatschappelijke kosten / Coût social. «*Le coût social est l'ensemble des coûts supportés, à l'occasion d'une activité économique donnée, par les agents, ceux qui en retirent les bénéfices comme les autres. Tout agent économique supporte normalement sur le marché les coûts liés à son comportement. Mais il peut se trouver que certains coûts échappent à la sanction du marché. On dit alors des premiers coûts qu'ils sont privés, des seconds qu'ils sont externes à l'agent considéré, et de l'ensemble de ces coûts, privés et externes, qu'il s'agit du coût social.*» Références: Encyclopédie Universalis, <http://www.universalis.fr/encyclopedie/cout-social/>, consulté le 15/02/2012.

Nanotechnologieën / Nanotechnologies. Les nanotechnologies englobent la création et l'utilisation de matériaux, d'instruments et de systèmes portant sur la matière de l'ordre de 1 à 100 nanomètres. Un nanomètre (nm) est une unité de mesure qui correspond à un milliardième de mètre. Références: Encyclopédie de l'Agora pour un monde durable, <http://agora.qc.ca>, consulté le 15/02/2012.

Netwerk, groen en blauw / Maillage vert et maillage bleu. Le maillage vert est un réseau d'espaces verts (parcs, bois, forêts et jardins) reliés entre eux par des corridors verts (avenues vertes, remblais des routes et chemins de fer, etc.). L'accent est mis sur la cohésion et la continuité des espaces verts et des zones semi-naturelles dans l'environnement urbain en développant leur interconnectivité. Le maillage bleu est un maillage similaire mais concernant les espaces aquatiques (rivières et ruisseaux, lacs et étangs etc.). Références: sur la base de Comité de coordination de la politique internationale de l'environnement (2006) Stratégie nationale de la Belgique pour la biodiversité 2006-2016, <http://www.health.belgium.be/eportal/Environment/BiodiversityandGMO/Biodiversity/Strategiebiodiversite20062016/index.htm>, consulté le 15/02/2012.

Referentiebudgetmethode. Dit is een methode om te verduidelijken wat door een samenleving als minimaal aanvaardbaar wordt geacht om een menswaardig leven te kunnen leiden. Hiervoor worden, voor verschillende gezinstypen, concrete korven van noodzakelijke goederen en diensten samengesteld. De totale kostprijs van deze korf wordt dan beschouwd als het minimale inkomen dat moet toelaten een menswaardig leven te leiden. Bron: naar Storms, Van den Bosch, Goedemé (2012) *Naar Europese referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie? Wat leren de Belgische budgetten?*, in: Vranken *et al.* (2012) *Armoede in België*, Federaal Jaarboek 2012, Acco.

Specifiek primair energieverbruik / Consommation spécifique en énergie primaire. La consommation spécifique en énergie primaire d'un bâtiment est le rapport entre la consommation annuelle totale d'énergie primaire E (chauffage, refroidissement, eau chaude sanitaire, auxiliaires, ventilation et éventuellement l'éclairage du bâtiment, déduction faite de l'énergie apportée par une autoproduction d'électricité) exprimée en kWh/an et la surface chauffée (m²). La consommation spécifique en énergie primaire s'exprime en kWh/m² par an. Références: sur la base de (1) Service public de Wallonie (2011) *Quelles informations dans le certificat de performance énergétique d'un logement?*, <http://www.energie.wallonie.be> consulté le 15/02/2012; (2) Portail de l'énergie en Wallonie (2012) *Lexique*, <http://energie.wallonie.be> consulté le 15/02/2012.

Toegang / Accès. La notion d'accès aux biens et services couvre 5 dimensions (sur la base de: Association des facultés de médecines du Canada (2012) *Notions de santé des populations*, http://phprimer.afmc.ca/index_fr, consulté le 15/02/2012):

- la disponibilité: la relation entre le volume de services rendus et la demande pour ces services;
- l'accessibilité: la relation géographique entre l'emplacement des services et les personnes qui en ont besoin;
- l'adaptation: la relation entre la manière dont les services sont rendus et les contraintes des personnes qui en ont besoin;
- l'accessibilité économique: la relation entre le coût des services et la capacité de payer des usagers actuels et potentiels;
- l'acceptabilité: la mesure dans laquelle les personnes qui ont besoin de services se sentent à l'aise d'y recourir.

Total Material Requirement (TMR): TMR includes, in addition to Direct Material Input, the unused flows associated with the extraction of materials that do not enter the economy as products and the (indirect) material flows that are associated to imports but that take place in other countries. It measures the total 'material base' of an economy. Adding unused and indirect flows converts imports into their 'primary resource extraction equivalent'. Direct Material Input or DMI measures the direct input of materials for use into the economy, i.e. all materials which are of economic value and are used in production and consumption activities; DMI equals domestic extraction used plus imports. Source: OECD (2007) *Measuring material flows and resource productivity. The OECD guide*. ENV/EPOC/SE(2006)1/REV3.

6.2. Bibliografie

6.2.1. Bibliografie van de hoofdstukken 1 tot en met 4

Belgisch Staatsblad (1997). *Wet van 5 mei 1997 betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling*. Belgisch Staatsblad 18/06/1997, pp. 16270-16275.

Belgisch Staatsblad (2010). *Wet van 30 juli 2010 tot wijziging van de wet van 5 mei 1997 betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling*. Belgisch Staatsblad 14/10/2010, pp. 61445-61450.

Europese Commissie (2010). *Europa 2020. Een strategie voor slimme, duurzame en inclusieve groei. Mededeling van de Commissie*. COM(2010) 2020 definitief.
<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:NL:PDF>
(geraadpleegd op 13/06/2012).

Europese Raad (2006). *Vernieuwde EU-strategie inzake duurzame ontwikkeling*. Aangenomen door de Europese Raad van 15 en 16 juni 2006. Document 10917/06.
<http://register.consilium.europa.eu/pdf/nl/06/st10/st10917.nl06.pdf> (geraadpleegd op 13/06/2012).

TFDO (2008). *Organisatie van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning tegen het jaar 2050 ter voorbereiding van het vierde Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling*. Brussel: Federaal Planbureau. WP 15-08.

UN (2000). *United Nations Millennium Declaration*. Resolution adopted by the General Assembly, A/RES/55/2, 08/09/2000. <http://www.un.org/millennium/declaration/ares552e.htm> (geraadpleegd op 13/06/2012).

UN (2001). *Road map towards the implementation of the United Nations Millennium Declaration*. Report of the Secretary-General, A/56/326, 06/09/2001. <http://www.un.org/millenniumgoals/sgreport2001.pdf> (geraadpleegd op 13/06/2012).

Vranken, J. et al. (2010). *Armoede in België*. Leuven: Acco.

VN (1945). *Handvest van de Verenigde Naties*. <http://www.unric.org/nl/handvest> (geraadpleegd op 13/06/2012).

VN (1948). *Universele verklaring van de rechten van de mens*. <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=dut> (geraadpleegd op 13/06/2012).

VN (1992a). *Verklaring van Rio de Janeiro inzake Milieu en Ontwikkeling*. Nederlandse vertaling door de Nederlandse overheid (juni 1993) beschikbaar op http://www.plan.be/websites/ferado/pdf/rio_n.pdf (geraadpleegd op 13/06/2012).

VN (1992b). *Agenda 21*. Nederlandse vertaling door de Nederlandse overheid (juni 1993) beschikbaar op http://www.plan.be/websites/ferado/pdf/a21_n.pdf (geraadpleegd op 13/06/2012).

VN (2002a). *Verklaring van Johannesburg over duurzame ontwikkeling*. Document A/CONF.199/20 beschikbaar op http://www.plan.be/websites/ferado/pdf/joh_n.pdf (geraadpleegd op 13/06/2012).

VN (2002b). *Implementatieplan van de wereldtop over duurzame ontwikkeling*. Beschikbaar op http://www.plan.be/websites/ferado/pdf/wssd_n.pdf (geraadpleegd op 13/06/2012).

WCED (1987). *Our Common Future. Report of the World Commission on Environment and Development* (ook bekend als het Brundtland-rapport). Nederlandse vertaling: Universele Commissie voor Milieu en Ontwikkeling (1989). *Onze aarde morgen*. Tiel: Lannoo.

Wilkinson, R. en K. Pickett (2010). *The Spirit Level. Why equality is better for everyone*. London: Penguin Books.

Zuinen, N. en P. Delbaere (2008). *Examen des méthodes et analyse de 6 projets de prospective participative. Etude préliminaire au 4e Rapport fédéral sur le développement durable*. Bruxelles: Bureau fédéral du Plan. WP 14-08.

6.2.2. Bibliografie van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning

Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2011). *Armoederisico*. http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/arbeid_leven/inkomens/armoede/ (geraadpleegd op 06/03/2012).

Amann Markus et al. (2005). *Baseline Scenarios for the Clean Air for Europe (CAFE) Programme - final report*. Laxenburg: IIASA.

- http://ec.europa.eu/environment/archives/cape/activities/pdf/cape_scenario_report_1.pdf
(geraadpleegd op 07/03/2012).
- Baldewijns, et al. (2010). *Minibudget, Wat hebben gezinnen nodig om menswaardig te leven in België?*
http://onderzoek.khk.be/domein_SociaalEconomischBeleid/documents/RapportMinibudgetFinaal_000.pdf (geraadpleegd op 07/03/2012).
- Belgische federale regering (2000). *Federaal plan inzake duurzame ontwikkeling 2000-2004*.
<http://www.icdo.be/uploads/documentenbank/c2f80d91f519fd6f47f154b65d7dc7cc.pdf>
(geraadpleegd op 07/03/2012).
- Belgische federale regering (2004). *Federaal plan inzake duurzame ontwikkeling 2004-2008*.
<http://www.icdo.be/uploads/documentenbank/8c175b463cfd438f5af1691eec02d7b8.pdf>
(geraadpleegd op 07/03/2012).
- Belgische Grondwet.
http://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwetNL.pdf
(geraadpleegd op 05/03/2012).
- BNB, ICN (2011). *Comptes nationaux. Compte des administrations publiques 2010*. Bruxelles: Institut des Comptes Nationaux. Banque nationale de Belgique.
- Bureau fédéral du Plan (2011). *Banque de données du modèle HERMES*.
<http://www.plan.be/overview.php?lang=fr&TM=48&IS=70> (consulté le 07/03/2012).
- Bureau fédéral du plan (2011). *Banque de données du modèle MALTESE*.
<http://www.plan.be/overview.php?lang=nl&TM=63&IS=70> (consulté le 07/03/2012).
- Bureau fédéral du Plan (2011). *Base de données Transport*. www.plan.be (consulté le 02/09/2011)
- Bureau fédéral du Plan (2011). *Perspectives économiques 2011-2016*. www.plan.be (consulté le 02/09/2011).
- Bureau fédéral du Plan (2011). *Perspectives énergétiques pour la Belgique à l'horizon 2030*. www.plan.be (consulté le 02/09/2011).
- Canziani, O.F. et al. (ed.) (2001). *Climate change 2001, impacts, adaptation and vulnerability*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://www.ipcc.ch/ipccreports/tar/wg2/pdf/wg2TARfrontmatter.pdf> (consulté le 07/03/2012).
- CELINE (2005). *Réseaux télémétriques de surveillance de la qualité de l'air en Belgique, rapport annuel 2003*. Bruxelles.
- CELINE-IRCEL (2011). *Land - Drivers and pressures*.
<http://nfp.irceline.be/soer-2010/soer-2010-14#soer-2010-1> (consulté le 17/10/2011).
- Cellule Etat de l'environnement Wallon (2010). *Tableau de bord de l'environnement wallon 2010*. SPW-DGARNE-DEMNA-DEE.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2012). *Begrippen*.
<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?ConceptID=503> (geraadpleegd op 05/03/2012).

- Centre de recherche et d'information des organisations de consommateurs (2011). *Quels sont les critères d'achat des consommateurs en 2011?* <http://www.crioc.be/FR/doc/x/y/document-6015.html> (consulté le 06/03/2012).
- Centre on Inequality, Poverty, Social Exclusion and the City (2011). *Basisgegevens Armoede en Sociale Uitsluiting*. http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=*OASES&n=21965 (geraadpleegd op 05/03/2012).
- Chen S., Ravallion M. & Sangraula P. (2008). *Dollar a Day Revisited*. <http://elibrary.worldbank.org/docserver/download/4620.pdf?expires=1331050661&id=id&acname=guest&checksum=5907863442F77890FFF474051B20883A> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- CNUED (1993). *Action 21, Déclaration de Rio sur l'environnement et le développement, Déclaration de principes relatifs aux forêts*. Conférence des Nations unies sur l'environnement et le développement. Genève: Nations Unies. <http://www.un.org/french/events/rio92/agenda21/index.html> (consulté le 31/10/07).
- Cohen D. (2007). *Earth audit*. New Scientist. 26 may 2007. pp. 34-41.
- Commission européenne (2002). *La Stratégie de Lisbonne - Réussir le changement*. Communication de la Commission au Conseil européen de printemps, Barcelone. Bruxelles, le 15.1.2002. COM(2002)14 final.
- Commission européenne (2001). *Directive EC/2001/81 fixant des plafonds d'émission nationaux pour certains polluants atmosphériques*. Journal officiel des Communautés européennes. L 309/22.
- Commission européenne (2008). *Recommandation de la Commission du 3 octobre 2008 relative à l'inclusion active des personnes exclues du marché du travail*. [notifiée sous le numéro C(2008) 5737]. 2008/867/CE.
- Commission européenne (2010). *Communication de la Commission, Europe 2020: Une stratégie pour une croissance intelligente, durable et inclusive*, Bruxelles, le 3.3.2010 COM(2010) 2020 final.
- Commission européenne (2011). *Livre Blanc Feuille de route pour un espace européen unique des transports – Vers un système de transport compétitif et économe en ressources*. Bruxelles, le 28.3.2011 COM(2011) 144 final.
- Commission européenne (2011). *Roadmap to a resource efficient Europe*. COM(2011)571. http://ec.europa.eu/environment/resource_efficiency/index_en.htm (consulté le 07/03/2012).
- Commission européenne (2011). *Stratégie européenne pour l'emploi - Les lignes directrices pour l'emploi*. Site Internet de la DG emploi, affaires sociales et inclusion- stratégie européenne pour l'emploi. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=101&intPageId=1471&langId=fr> (consulté le 27/10/2011).
- Commission Nationale Climat (2011). *Inventaire national d'émissions de GES 2009*. www.climat.be/spip.php?article299 (consulté le 2/09/2011).
- Conseil européen (2000). *Conclusions de la présidence. Conseil européen de Lisbonne des 23 et 24 mars 2000*. http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/fr/ec/00100-r1.f0.htm (consulté le 07/03/2012).
- Conseil européen (2002). *Conclusions de la Présidence. Conseil européen de Barcelone des 15 et 16 mars 2002*. http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/fr/ec/71026.pdf (consulté le 07/03/2012).

- Conseil européen (2005). *Conseil européen, les 22 et 23 mars 2005. Conclusions de la présidence.* http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/fr/ec/84331.pdf (consulté le 31/10/07).
- Conseil européen (2006). *Nouvelle stratégie de l'Union européenne en faveur du développement durable.* Adoptée par le Conseil européen lors de sa réunion des 15 et 16 juin 2006. Document 10917/06.
- Conseil Européen (2009). *Conclusion de la Présidence. Conseil Européen de Bruxelles, 29 et 30 octobre 2009.* (15265/1/09).
- Conseil fédéral du développement durable. (2011). *Avis sur la réduction de la consommation d'énergie dans les bâtiments du 25 février 2011.* http://www.cfdd.be/DOC/pub/ad_av/2011/2011a04f.pdf (consulté le 07/03/2012).
- Conseil supérieur des finances - Comité d'étude sur le vieillissement (2006). *Rapport annuel.* Mai 2006. <http://www.plan.be/admin/uploaded/200611090952560.OPVERG200601fr.pdf> (consulté le 31/10/07).
- Conseil supérieur des finances (2011). *Comité d'Etude sur le Vieillissement - Rapport annuel 2011.* http://www.plan.be/admin/uploaded/201107120843500.Rapport_CEV_FR.pdf. (consulté le 07/03/2012).
- Convention d'Aarhus (1998). *Convention des Nations unies sur l'accès à l'information, la participation du public au processus décisionnel et l'accès à la justice en matière d'environnement.* <http://www.unece.org/env/pp/documents/cep43f.pdf> (consulté le 10/07/07).
- Convention on Biological Diversity (2006). *Global Biodiversity Outlook 2.* <http://www.cbd.int/gbo2/> (geraadpleegd op 07/03/2012).
- Convention on Biological Diversity (2010). *COP 10 Decision X/2. Plan stratégique 2011-2020 et objectifs d'Aichi relatifs à la diversité biologique.* <http://www.cbd.int/doc/decisions/cop-10/cop-10-dec-02-fr.pdf> (consulté le 07/12/2011).
- Convention on Biological Diversity (2010). *Nagoya Protocol - Access to genetic resources and the fair and equitable sharing of benefits arising from their utilization.* Conference of the parties to the Convention on biological diversity. UNEP/CBD/COP/10/L.43. <http://ictsd.org/downloads/2010/11/abs-protocol.pdf> (consulté le 17/11/2010).
- Decenniumdoelstelling 2017 (2007). *Decenniumdoelen.* <http://www.decenniumdoelen.be/> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- Dekkers G., Desmet R. & De Vil G. (2010). *The long-term adequacy of the Belgian public pension system: An analysis based on the MIDAS model.* WP 10-10. Brussel: Federaal Planbureau. <http://www.plan.be/admin/uploaded/201005110837500.wp201010.pdf> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- Demarest S., Drieskens S., Gisle L., Van der Heyden J., Tafforeau J. (2010). *Gezondheidsenquête België, 2008. Rapport V – Sociaal-Economische Ongelijkheden in Gezondheid Operationele Directie Volksgezondheid en surveillance.* Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Direction générale de la coopération au développement (2011). *APD belge 2007-2010.* <http://www.dg-d.be> (consulté le 09/08/2011).

Earth System Research Laboratory (2011). *Trends in Atmospheric Carbon Dioxide*.

<http://www.esrl.noaa.gov/gmd/ccgg/trends/> (consulté le 07/03/2012).

European Centre for the Development of Vocational Training (2010). *Skills supply and demand in Europe. Medium-term forecast up to 2020*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

European Commission – Standing Committee on Agricultural Research (2011). *The 3rd SCAR Foresight Exercise. Sustainable food consumption and production in a resource-constrained world*. February 2011. http://ec.europa.eu/research/agriculture/scar/pdf/scar_feg3_final_report_01_02_2011.pdf (consulté le 07/03/2012).

European Commission (2010). *Using Reference Budgets for Drawing up the Requirements of a Minimum Income Scheme and Assessing Adequacy. Synthesis Report*.

<http://www.peer-review-social-inclusion.eu/peer-reviews/2010/using-reference-budgets-for-drawing-up-the-requirements-of-a-minimum-income-scheme-and-assessing-adequacy/synthesis-report-peer-review-belgium-using-reference-budgets-for-drawing-up-the-requirements-of-a-minimum-income-scheme-and-assessing-adequacy/download> (consulté le 06/03/2012).

European Commission, DG Research and Innovation (Social Sciences and Humanities) (2010). *State of the art of international Forward Looking Activities beyond 2030*. Anette Braun including inputs from several members of the "Global Europe 2030-2050" Expert Group. Düsseldorf.

European Topic Centre on Sustainable Consumption and Production (2011). *Progress in Sustainable Consumption and Production in Europe. Indicator-based Report*. ETC/SCP working paper 1/2011. <http://scp.eionet.europa.eu/publications/SCP%20Indicators%20report%202010> (consulté le 07/03/2012).

European Union (2010). *Directive 2010/31/UE du Parlement européen et du conseil du 19 mai 2010 sur la performance énergétique des bâtiments (refonte)*. Journal officiel de l'Union européenne L 153/13 du 18.6.2010.

Europese Commissie (2007). *Witboek - Samen werken aan gezondheid: een EU-strategie voor 2008-2013*. COM(2007)630.

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0630:FIN:NL:PDF> (geraadpleegd op 10/06/2011).

Europese Commissie (2010). *Europa 2020. Een strategie voor slimme, duurzame en inclusieve groei*. COM(2010) 2020 definitief. http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_NL_ACT_part1_v1.pdf (geraadpleegd op 10/06/2011).

Europese Raad (2010). *Conclusies van de Europese Raad juni 2010*.

http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/nl/ec/115355.pdf (geraadpleegd op 05/03/2012).

Eurostat (2007). *Measuring Progress towards a more sustainable Europe. 2007 monitoring report of the EU sustainable development strategy*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Eurostat (2011). *Europe 2020 indicators. Headline indicators*.

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/europe_2020_indicators/headline_indicators (geraadpleegd op 05/03/2012).

- Eurostat (2011). *Statistics Database*. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- Eurostat (2011b). *Statistics, Energy, Main tables, Energy statistics – Quantities*. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (consulté le 10/03/2011).
- FAO (2001). *L'alimentation: droit fondamental de l'homme*. <http://www.fao.org/FOCUS/F/rightfood/right1.htm> (consulté le 07/03/2012).
- FAO (2009). *How to Feed the World in 2050*. http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/expert_paper/How_to_Feed_the_World_in_2050.pdf (consulté le 18/10/2011).
- Federaal Planbureau (2005). *Ontwikkeling begrijpen en sturen: Federaal Rapport inzake Duurzame Ontwikkeling 2000-2004*. Brussel: Federaal Planbureau.
- Gouvernement fédéral belge (2011). *Programme national de réforme. Belgique 2011*. http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/nrp/nrp_belgium_fr.pdf (consulté le 27 juin 2011).
- Hans Böckler Stiftung (2011). *Pathways to a sustainable future. Results from the work & environment interdisciplinary project*. Germany.
- Hertveldt, Hoornaert & Mayeres (2009). *Perspectives à long terme de l'évolution des transports en Belgique: projection de référence*. Planning paper 107 du Bureau fédéral du Plan.
- Hoge Raad van Financiën - Studiecommissie voor de vergrijzing (2011). *Jaarlijks verslag 2011*. http://www.plan.be/publications/Publication_det.php?lang=nl&TM=30&IS=63&KeyPub=1057 (geraadpleegd op 05/03/2012).
- ICNIRP (1997) *Guidelines for limiting exposure to time-varying electric, magnetic and electromagnetic fields (up to 300 GHz)*. International Commission on Non-Ionizing Radiation Protection. <http://www.icnirp.de/documents/emfgdl.pdf> (consulté le 10/07/07).
- IEA (2010). *World Energy Outlook 2010*. Paris: International Energy Agency.
- Institut Belge pour la Sécurité Routière (2011) *Chiffres clés de la sécurité routière 2010*. Observatoire de la sécurité routière (statistiques et recherche). www.ibsr.be (consulté le 20 octobre 2011).
- Institut Nationale de la Recherche Agronomique(2010). *Les comportements alimentaires. Quels en sont les déterminants? Quelles actions, pour quels effets?* Rapport de l'expertise scientifique collective réalisée par l'INRA à la demande du ministère de l'Alimentation, de l'Agriculture et de la Pêche. Juillet 2010.
- Institut Nationale de la Recherche Agronomique, Cirad (2009). *Agrimonde Scenarios and Challenges for Feeding the World in 2050. Summary Report*. The summary document of the foresight exercise on 9th October 2009 in Montpellier. http://www.gip-ifrai.fr/gip_ifrai/activites_programmes_de_l_ifrai/prospective_agrimonde (consulté le 07/03/2012).
- ISSP (2006). *Enquête de consommation alimentaire Belge 1-2004*. Service d'Epidémiologie. Bruxelles: Institut Scientifique de Santé Publique. N° de Dépôt: D/2006/2505/16, IPH/EPI REPORTS N°2006 - 014. Equipe de recherche: S. Devriese, I. Huybrechts, M. Moreau, H. Van Oyen.

- Keeling C. D., Whorf T. P. (2004). *Atmospheric CO₂ records from sites in the SIO air sampling network. Trends: A Compendium of Data on Global Change*. Carbon Dioxide Information Analysis Center.
- Mackenbach J., Kunst A., et al. (1997). *Socioeconomic inequalities in morbidity and mortality in Western Europe*. Lancet. 349 (9066): 1655-1659; Bossuyt, N. & Van Oyen, H. (2000). *Gezondheidsverwachting volgens socio-economische gradiënt in België*. Brussel: WIV – Instituut Louis Pasteur.
- Marbaix P., van Ypersele J-P (sous la direction de) (2004). *Impact des changements climatiques en Belgique*. Bruxelles: Greenpeace. 44p. www.greenpeace.be.
- McKinsey (2009). *Vers une efficacité énergétique de niveau mondial en Belgique*. McKinsey&Company, www.mckinsey.com.
- Millennium Ecosystem Assessment (2005). *Ecosystems and Human Well-being: Biodiversity Synthesis*. Washington DC: World Resources Institute.
<http://www.millenniumassessment.org/documents/document.354.aspx.pdf> (consulté le 10/07/07).
- Millennium Ecosystem Assessment (2005). *Ecosystems and Human Well-being: Volume 1: Current State and Trends*. Island press. 1ste editie. p. 948.
- MIRA (2006). *Milieurapport Vlaanderen. Achtergronddocument 2006. Kust & zee*. Goffin A., Lescrauwaet A.-K, Calewaert J.-B., Mees J., Seys J., Delbare D., Demaré W, Hostens K., Moulart I., Parmentier K., Redant F., Mergaert K., Vanhooreweder B., Maes F., De Meyer P., Belpaeme K., Maelfait H., Degraer S., De Maerschalck V., Derous S., Gheschiere T., Vanaverbeke J., Van Hoey G., Kuijken E., Stienen E., Haelters J., Kerckhof F., Overloop S., Peeters B. Vlaamse Milieumaatschappij. www.milieurapport.be (geraadpleegd op 07/03/2012).
- MIRA (2010). *Milieurapport Vlaanderen. MIRA. Indicatorrapport 2010*.
<http://www.milieurapport.be/Upload/main/00%20mira2010.pdf> (geraadpleegd op 07/03/2012).
- Moniteur belge (2002). *Loi-programme (I) du 24 décembre 2002*. Moniteur belge 21/12/2002.
- Moniteur belge (2005). *Arrêté royal du 22 février 2005 relatif au premier programme de réduction des pesticides à usage agricole et des biocides*. Moniteur belge du 11 mars 2005 (pp. 10174-10370).
- Nationaal Hervormingsprogramma België 2011*. 15 april 2011
http://www.be2020.be/uploaded/uploaded/201105260838390.NHP_2011_nl.pdf (geraadpleegd op 05/03/2012).
- NHS Sustainable Development Unit (2011). *Route map for sustainable health*.
http://www.sdu.nhs.uk/sd_and_the_nhs/route-map.aspx (geraadpleegd op 05/03/2012).
- OECD iLibrary (2011). *Life expectancy at birth, total population*.
http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/life-expectancy-at-birth-total-population_20758480-table8 (geraadpleegd op 05/03/2012).
- ONU (1948). *La déclaration universelle des droits de l'homme*. Organisation des Nations Unies.
<http://www.un.org/french/aboutun/dudh.htm> (consulté le 06/03/2012).
- ONU (1992a). *Déclaration de Rio de Janeiro sur l'environnement et le développement*. Organisation des Nations Unies. <http://www.un.org/french/events/rio92/rio-fp.htm> (consulté le 06/03/2012).

- ONU (1992b). *Convention sur la diversité biologique*. Organisation des Nations Unies. <http://www.cbd.int/doc/legal/cbd-fr.pdf> (consulté le 06/03/2012).
- ONU (1992c). *Convention-cadre des Nations unies sur les changements climatiques*. Organisation des Nations Unies. <http://unfccc.int/resource/docs/convkp/convfr.pdf> (consulté le 06/03/2012).
- ONU (2002). *Plan de Mise en œuvre du Sommet mondial pour le développement durable (Johannesburg-2002)*. Organisation des Nations Unies. http://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD/French/POIToc.htm (consulté le 06/03/2012).
- Organisation de coopération et de développement économiques (2011). *Évaluation des réformes des politiques agricoles de l'Union européenne*. Editions OCDE. http://www.oecd.org/document/44/0,3746,fr_2649_37401_48783660_1_1_1_37401,00.html. (consulté le 07/03/2012).
- Organisation de coopération et de développement économique (2011). *PISA 2009 Results*. http://www.pisa.oecd.org/document/61/0,3746,en_32252351_32235731_46567613_1_1_1_1,00.html (geraadpleegd op 05/03/2012).
- Organisation mondiale de la Santé (1998). *La Vie au 21e siècle. Une perspective pour tous. Rapport sur la santé dans le monde 1998. Dossier de presse: Cinquante faits marquants dans le Rapport sur la santé dans le monde 1998, Situation sanitaire mondiale et tendances de 1955 à 2025*. http://www.who.int/whr/1998/media_centre/en/whr98_press_release_fr.pdf (consulté le 05/03/2012).
- Organisation mondiale de la Santé (1999). *Santé 21 : La politique-cadre de la Santé pour tous pour la Région européenne de l'OMS*. Série européenne de la Santé pour tous, n° 6. http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0014/109310/wa540ga199sa.pdf (consulté le 05/03/2012).
- Organisation mondiale de la Santé (2006). *Lignes directrices OMS relatives à la qualité de l'air: particules, ozone, dioxyde d'azote et dioxyde de soufre (mise à jour mondiale 2005)*. <http://www.euro.who.int/en/what-we-do/health-topics/environment-and-health/air-quality/publications/pre2009/air-quality-guidelines.-global-update-2005.-particulate-matter,-ozone,-nitrogen-dioxide-and-sulfur-dioxide> (consulté le 05/03/2012).
- Organisme national des déchets radioactifs et des matières fissiles enrichies ONDRAF (2011). *Plan Déchets pour la gestion à long terme des déchets radioactifs conditionnés de haute activité et/ou de longue durée de vue et aperçu de questions connexes*. Septembre 2011. Rapport NIROND 2011-02 F. http://www.ondraf-plandechets.be/nieuw/downloads/pdf/x_afvalplan_fr.html (consulté le 05/03/2012).
- Organisme national des déchets radioactifs et des matières fissiles enrichies ONDRAF (2004). *Les déchets radioactifs*. <http://www.nirond.be/> (consulté le 05/03/2012).
- PANincl (2008). *Le plan d'action national inclusion sociale (PANincl) 2008-2010*. <http://www.mi-is.be/sites/default/files/doc/Nationaal%20Actieplan%202006-2008%20NL.pdf> (consulté le 06/03/2012).
- POD Maatschappelijke Integratie (2008). *Nationaal Actieplan Sociale Insluiting 2008-2010*. <http://www.mi-is.be/sites/default/files/doc/Nationaal%20Actieplan%202008-2010%20NL.pdf> (geraadpleegd op 05/03/2012).

- Programme mondial pour l'évaluation des ressources en eau (2003). *L'eau pour les hommes, l'eau pour la vie - Rapport mondial sur la mise en valeur des ressources en eau – Résumé*. Editions UNESCO. <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001295/129556f.pdf> (consulté le 06/03/2012).
- Raad van Europa (1952). *Artikel 2 van het Protocol (Nr. 1) bij het Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden*. Maart 1952. http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/655FDBCF1D464B369DAB99F4CB59863C/0/NLD_CONV.pdf (geraadpleegd op 05/03/2012).
- Raad van Europa (1996). *Europees Sociaal Handvest (herzien)*. 3 mei 1996. Straatsburg. Artikel 30. <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/presentation/escrbooklet/Dutch.pdf> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- Recours F. *et al.* (2005). *Exercice d'anticipation des comportements alimentaires des Français. Modèle Age – Période – Cohorte*. CREDOC. Cahier de recherche N° 222. Décembre 2005.
- Sala, O.E. *et al.* (2000). *Global Biodiversity Scenarios for the Year 2100*. Science, vol. 287, pp. 1770-1774.
- Secretariat of the Convention on Biological Diversity (2003). *Interlinkages between Biological Diversity and Climate Change – Advice on the Integration of Biodiversity Considerations into the Implementation of the UNFCCC and its Kyoto Protocol*. Montreal, SCBD, 154p. (CBD Technical Series no. 10). <http://www.cbd.int/doc/publications/cbd-ts-10.pdf> (geraadpleegd op 06/03/2012).
- SPF Economie (2011). *Le marché de l'énergie en 2009*. Service public fédéral Economie. P.M.E. Classes moyennes et Energie. <http://economie.fgov.be> (consulté le 20/10/2011).
- SPF Finances (2006). *Le programme de stabilité de la Belgique 2007-2010, actualisation 2006*. http://stabilityprogramme.be/fr/Programme_Stabilite_2007_2010_Belgique_Cabinet_Finances_2006_1208_FR.pdf (consulté le 20/10/2011).
- SPF Mobilité Transport (2011). *Recensement de la circulation, Véhicules-km parcourus en Belgique et par Région. Tableau B2*. <http://www.mobilit.fgov.be/>.
- SPP Intégration Sociale (2011). *De Interfederale Armoedebarmete*. http://enquete.mi-is.be/armoedebarmete/pages_nl/1_6_achterstallige_betalingen.html# (geraadpleegd op 05/03/2012).
- Stern Nicholas (2006). *The economics of climate change: the Stern Review*. London: HM Treasury. www.sternreview.org.uk.
- The Netherlands Environmental Assessment Agency (2009). *Getting into the right lane for 2050. A primer for EU debate*. October 2009.
- Thomas *et al.* (2004). *Extinction risk from climate change*. Nature. Vol 427. 8 January 2004.
- Transitiearena DuWoBo (2007). *Vlaanderen in de steigers. Visie op duurzaam wonen en bouwen in 2030 en actie voor nu*. Transitie duurzaam wonen & bouwen.
- UN (1966). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. 16 december 1966. United Nations. <http://www2.ohchr.org/english/law/cescr.htm> (geraadpleegd op 05/10/2011).
- UN (2001). *Road map towards the implementation of the United Nations Millennium Declaration*. United Nations. Report of the Secretary-General. A/56/326. 6 September 2001.

- UN (2002). *Implementatieplan van de wereldtop over duurzame ontwikkeling*. United Nations.
<http://www.lne.be/themas/duurzame-ontwikkeling/Johannesburg.pdf>
 (geraadpleegd op 05/03/2012).
- UN (2002). *Millennium Development Goals*. United Nations.
<http://www.un.org/millenniumgoals> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- UN (2002). *Monterrey Consensus of the International Conference on Financing for Development*. United Nations. A/CONF.198/11. pp. 1-17.
- UN (2011). *The Millennium Development Goals Report 2011*. United Nations.
http://www.un.org/millenniumgoals/11_MDG%20Report_EN.pdf (geraadpleegd op 05/10/2011).
- UNDESA (1992). *Agenda 21: Earth Summit - The United Nations Programme of Action from Rio*. United Nations Department of Economic and Social Affairs. <http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/>
 (geraadpleegd op 10/06/2011).
- UNDESA Population Division (2011). *World Population Prospects: The 2010 Revision*. United Nations Department of Economic and Social Affairs. <http://esa.un.org/wpp/Excel-Data/population.htm>
 (geraadpleegd op 05/03/2012).
- UNDP (2006). *Human Development Report 2006. Beyond scarcity: Power, poverty and the global water crisis*. New York: United Nations Development Programme.
- UNESCO (1997). *International Standard Classification of Education*.
http://www.unesco.org/education/information/nfsunesco/doc/iscled_1997.htm (geraadpleegd op 05/03/2012).
- UNESCO (1997). *International Standard Classification of Education*. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization.
http://www.unesco.org/education/information/nfsunesco/doc/iscled_1997.htm (geraadpleegd op 10/06/2011).
- UNESCO (2000). *The Dakar Framework for Action. Education for All: Meeting our Collective Commitments*. Geadopteerd door de World Education Forum Dakar, Senegal. 26-28 April 2000. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization.
<http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/education-for-all/> (geraadpleegd op 06/10/2011).
- UNESCO (2005). *Education for Sustainable Development*. Parijs: United Nations Educational Scientific and Cultural Organization.
http://www.unesco.org/bpi/pdf/memobpi39_sustainabledvpt_en.pdf
 (geraadpleegd op 06/10/2011).
- UNESCO Institute for Statistics (2011). *EFA Global Monitoring Report 2011. The hidden crisis: Armed Conflict and Education*.
<http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/reports/2011-conflict/> (geraadpleegd op 06/10/2011).
- UNFCCC (2010). *Convention-cadre sur les changements climatiques. Rapport de la conférence des Parties sur sa seizième session, tenue à Cancun du 29 novembre au 10 décembre 2010. Décision 1/CP.16, §98. Les accords de Cancun: Résultats des travaux du Groupe de travail spécial de l'action concertée à long terme au*

- titre de la Convention. United Nations Framework Convention on Climate Change. <http://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/fre/07a01f.pdf> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- Union européenne (2001). *Directive 2001/81/EC of the European parliament and the council of 23 October 2001 on national emission ceilings for certain atmospheric pollutants*. Official Journal of the European Communities. L 309/22. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:309:0022:0030:EN:PDF> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- Union européenne (2009). *Règlement (CE) N°443/2009 du parlement Européen et du Conseil du 23 avril 2009 établissant des normes de performance en matière d'émissions pour les voitures particulières neuves dans le cadre de l'approche intégrée de la Communauté visant à réduire les émissions de CO2 des véhicules légers*. Journal officiel de l'Union européenne. Journal officiel de l'Union européenne. L140/1. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:140:0001:0015:fr:PDF> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- United Nations Population Fund (2011). *People and Possibilities in a World of 7 Billion. The State of the World Population 2011*. www.unfpa.org/swp/ (geraadpleegd op 18/10/ 2011).
- US Geological survey (2011). *Commodity Statistics and Information*. <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/commodity> (geraadpleegd op 18/10/ 2011).
- Van Haarlem, V. & Campaert, C. (2010). *Armoede en Sociale Uitsluiting in Europa en België*. in: Dierckx, D., Van Herck, N. & Vranken, J. (2010). *Armoede in België*. OASeS Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad, Leuven, Uitgeverij Acco, 254 p.
- VN (1948). *Universele verklaring van de rechten van de mens*. 10 december 1948. Verenigde Naties. <http://www.ohchr.org/en/udhr/pages/Language.aspx?LangID=dut> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- VN (1989). *Kinderrechtenverdrag*. 20 november 1989. Verenigde Naties. <http://www.sociaalcultureel.be/jeugd/kinderrechten/Kinderrechtenverdrag.pdf> (geraadpleegd op 05/03/2012).
- WBCSD – World Business Council for Sustainable Development (2010). *Vision 2050 report. The new agenda for business*. www.wbcsd.org.
- WBCSD – World Business Council for Sustainable Development (2011). *A Vision for sustainable consumption. Innovation, collaboration, and the management of choice*. World Business Council for Sustainable Development. *Consumption and value chain*. www.wbcsd.org.
- World Health Organization (1946). *Constitution of the World Health Organization*. http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (geraadpleegd op (06/10/2011).
- World Health Organization (2006a). *Air quality guidelines, Global update 2005, Particulate matter, ozone, nitrogen dioxide and sulfur dioxide*. Geneva: World Health Organization. http://www.who.int/phe/health_topics/outdoorair_aqg/en/index.html (consulté le 10/07/2007).
- World Health Organization (2006b). *Guidelines for drinking-water quality*. Third edition. Geneva: World Health Organization. http://www.who.int/water_sanitation_health/dwq/gdwq3rev/en/index.html (consulté le 10/07/2007).
- World Health Organization Media Centre (2011). *Fact sheet N°317*. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs317/en/index.html> (geraadpleegd op 06/10/2011).

World Health Organization Regional Committee for Europe (1998). *Health 21*. World Health Organization. http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/109759/EHFA5-E.pdf (geraadpleegd op 10/06/2011).

WWF (2006). *Tableau de l'Empreinte écologique et biocapacité par région et par pays*. http://www.wwf.be/eco-footprint/fr/ecological-footprint/table_footprint_countries.htm (geraadpleegd op 06/10/2011).

6.3. Lijst van documenten doorgestuurd aan panelleden

Verzending van 27 oktober 2011

- **Brief:** Uitnodiging tot deelname als expert aan de participatieve oefening inzake toekomstverkenning: “Beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling”
- **Referentietermen** participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011/2012: “Beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling” (4 blz.)

Verzending van 9 november 2011

- **Vorbereidend document** (72 blz.)

Verzending van 28 november 2011

- **Ontwerpverslag** van de eerste vergadering (9 blz.)
- **Bijlagen**
 - Bijlage 1: Agenda van de vergadering
 - Bijlage 2: Presentatie van de context en het doel van de oefening
 - Bijlage 3: Lijst met panelleden van de toekomstverkennende oefening 2011-2012
 - Bijlage 4: Presentatie door de TFDO: Werkmethode
 - Bijlage 5: Volledige gedetailleerde inhoudstafel van het voorbereidend document
 - Bijlage 6: Presentatie van de belangrijkste trends uit het verleden en toekomstige trends
 - Bijlage 7: Vragenlijst die werd ontvangen en ingevuld door de panelleden aanwezig op de eerste vergadering van het panel

Verzending van 20 december 2011

- **Finaal verslag** van de eerste vergadering (9 blz.)
- (Gepersonaliseerde) **Vragenlijst** over de mogelijke doelstellingen voor elk thema (variabel aantal bladzijden)
- **Compilatiedocument** van alle thema's, domeinen en gestelde vragen (31 blz.)

Verzending van 16 januari 2012

- **Synthesedocument:** Inleiding (7 blz.)
- Synthesedocument: **Deel doestellingen** (19 blz.)
- Synthesedocument: **Deel prioriteiten** (12 blz.)

Verzending van 1 februari 2012

- **Ontwerpverslag** van de tweede vergadering (25 blz.)
- **Bijlagen**
 - Maatschappij (19 blz.)
 - Environnement (14 blz.)

Verzending van 1 maart 2012

- **Eindverslag** van de tweede vergadering (9 blz.)
- **Nota** aan de panelleden: samenvatting van het proces en van de resultaten van de oefening (38 blz.)

Toekomstverkennende oefening 2011-2012

Vorbereidend document

November 2011

Task Force Duurzame Ontwikkeling

Inhoudstafel

1. Context, thema's en methode	7
1.1. Context en doel van de oefening	7
1.1.1. Context van de oefening	7
1.1.2. Doel van de oefening	10
1.2. Doelstellingen van duurzame ontwikkeling	11
1.2.1. Tabel met doelstellingen van duurzame ontwikkeling	11
1.2.2. Onderlinge afhankelijkheid tussen de doelstellingen van duurzame ontwikkeling	15
1.3. Werkmethode	17
1.3.1. Fase 1: seminarie en <i>kick-off</i> meeting	17
1.3.2. Fase 2: raadpleging	17
1.3.3. Fase 3: vergadering	18
1.3.4. Volgende fasen	18
2. Informatiefiches	23
2.1. Inclusieve samenleving	23
2.1.1. Definities	23
a. Levensstandaard	23
b. Werk en vaardigheden.....	24
c. Volksgezondheid	24
d. Onderwijs	24
2.1.2. Bestaande doelstellingen	25
a. Levensstandaard	25
b. Werk en vaardigheden.....	26
c. Volksgezondheid	28
d. Onderwijs	29
2.1.3. Toestand gisteren, vandaag en morgen bij ongewijzigd beleid en onzekerheden	31
a. Levensstandaard	31
b. Werk en vaardigheden.....	34
c. Volksgezondheid	36
d. Onderwijs	38
2.2. Bescherming en beheer van het milieu	40
2.2.1. Definities	40
2.2.2. Bestaande doelstellingen	41
a. Biologische diversiteit	41
b. Natuurlijke hulpbronnen (buiten biologische diversiteit)	41
c. Klimaatverandering.....	43
2.2.3. Situation hier, aujourd'hui et demain à politique inchangée	43

a. Diversité biologique	43
b. Ressources naturelles (hors diversité biologique).....	44
c. Changements climatiques.....	47
2.3. Modes de consommation et de production durables	49
2.3.1. Définitions	49
2.3.2. Objectifs existants	49
a. Modes de consommation et de production durables	49
b. Energie	51
c. Transport.....	52
d. Habitat	52
e. Alimentation.....	52
2.3.3. Situation hier, aujourd'hui et demain à politique inchangée	53
a. Evolution des modes de consommation et de production.....	53
b. Evolution des modes de C&P d'énergie.....	56
c. Evolution des modes de C&P de transport	58
d. Evolution des modes de C&P liés à l'habitat	59
e. Evolution des modes de consommation et de production alimentaire.....	61
2.4. Moyens économiques de mise en œuvre	63
2.4.1. Définitions	63
2.4.2. Objectifs existants	64
a. Croissance économique.....	64
b. Finances publiques	64
2.4.3. Situation hier, aujourd'hui et demain à politique inchangée	64
a. Croissance économique.....	64
b. Finances publiques	66

Deel 1: Context, thema's en methode

1. Context, thema's en methode

1.1. Context en doel van de oefening

1.1.1. Context van de oefening

De participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011/2012 kadert in de wet van 5 mei 1997 betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling, waarvan de herziening in 2010 de aanname van een "*federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling*" introduceerde.

Deze nieuwe notie concretiseert de vrij recente bepaling in artikel 7bis van de grondwet: "*Bij de uitoefening van hun respectieve bevoegdheden streven de federale Staat, de gemeenschappen en de gewesten de doelstellingen na van een duurzame ontwikkeling in haar sociale, economische en milieugebonden aspecten, rekening houdend met de solidariteit tussen de generaties*"^a.

De langetermijnvisie moet *Doelstellingen van duurzame ontwikkeling (DDO's)* omvatten die meer bepaald tot doel hebben tegemoet te komen aan de door België aangegane verbintenissen op internationaal en Europees niveau, en die de federale regering in haar beleid zal nastreven. Ze overkoepelt voortaan de cyclus van federale plannen en rapporten inzake duurzame ontwikkeling die door deze wet in mei 1997 werd ingesteld en waarvan de duur op vijf jaar is vastgesteld in 2010. Er zal een geheel van *Indicatoren van duurzame ontwikkeling (IDO's)* worden vastgesteld om rekenschap te geven over het behalen van die DDO's.

De langetermijnvisie zal worden vastgesteld door een in de Ministerraad genomen besluit na een parlementair debat en met het georganiseerde middenveld. Dat parlementair debat zal worden gevoed door de drie institutionele actoren van de wet van 5 mei 1997^b. Deze werden door de Minister van Klimaat en Energie, die bevoegd is voor Duurzame Ontwikkeling, verzocht om parallel drie toekomstverkenkende oefeningen uit te voeren, waarvan de resultaten zullen bijdragen tot de gezamenlijke uitwerking van die visie.

Het is in deze vernieuwde wettelijke context dat het Federaal Planbureau (FPB) een toekomstverkenkende oefening opzet met de hulp van een panel van experts. Deze onderneming steunt op de ervaring met de participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2006/2007 "*Voor een duurzame ontwikkeling tegen het jaar 2050*", die werd gerealiseerd door de Task Force Duurzame Ontwikkeling met de hulp van een ander panel van experts. Die eerste oefening, die een voorbereiding was van de scenario's van het *Federaal rapport inzake duurzame Ontwikkeling 2007* is uitvoerig gedocumenteerd op de website van het FPB.

^a *De Belgische Grondwet*. http://www.senate.be/doc/const_nl.html (geraadpleegd op 08/11/2011).

^b Die drie actoren of transversale instellingen die belast zijn met het bevorderen van de sociale, milieugebonden en economische federale activiteiten van de wet van mei 1997 inzake duurzame ontwikkeling, alsook met hun coördinatie en integratie, zijn het Federaal Planbureau (FPB), de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling (FRDO) en de Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling (ICDO).

In navolging van de Europese strategie (EU-SDS 2006)^a, verwijst de oefening inzake toekomstverkenning 2011/2012 naar de internationale verbintenissen over duurzame ontwikkeling *To actively promote sustainable development worldwide and ensure that the European Union's internal and external policies are consistent with global sustainable development and its international commitments.*

De toekomstverkenning op zeer lange termijn is noodzakelijk om het transitieproces (demografische transitie, energietransitie...) van een samenleving te ondersteunen en te beheren. Het is een feit dat die processen bepalend zijn voor de evolutie van een samenleving over een groot aantal decennia, vooral de transities betreffende de verbanden tussen milieu en ontwikkeling.

De vervaltermijnen van de doelstellingen die zijn vastgelegd in de bestaande transversale strategieën betreffen nabijere horizonten dan die uit de strategieën om op lange termijn duurzame ontwikkeling te realiseren. Daarvan getuigen de thematische voorbeelden in tabel 1 die afkomstig zijn uit de belangrijkste twee transversale strategieën die rechtstreeks of onrechtstreeks betrekking hebben op het project inzake duurzame ontwikkeling op Europees niveau en waarvan de variabele termijnen duidelijk vóór 2050 liggen. Die twee strategieën zijn de *Vernieuwde EU-strategie inzake duurzame ontwikkeling* van 2006 (EU-SDS 2006) en de *Strategie voor slimme, duurzame en inclusieve groei* (EU 2020).

Er werden ook talrijke langetermijndoelstellingen aangenomen in de mondiale strategieën. De laatste transversale strategie die op planetair niveau werd goedgekeurd, is die van de Wereldtop over duurzame ontwikkeling van Johannesburg in 2002 (ook Rio+10 geheten)^b die voor de hele internationale gemeenschap de volgende drie overkoepelende doelstellingen (*overarching objective of and essential requirement for sustainable development*) heeft aangenomen:

- *Poverty eradication*;
- *Protecting and managing the natural resource base for economic and social development*^c;
- *Changing unsustainable consumption and production patterns.*

^a Strategie inzake duurzame ontwikkeling (op lange termijn) op Europees niveau: Europese Raad (2006) *Vernieuwde EU-strategie inzake duurzame ontwikkeling*. Aangenomen door de Europese Raad van 15 en 16 juni 2006. Document 10917/06. <http://register.consilium.europa.eu/pdf/nl/06/st10/st10917.nl06.pdf> (geraadpleegd op 08/11/2011).

^b VN (2002b). *Implementatieplan van de wereldtop over duurzame ontwikkeling*. Verenigde Naties. Beschikbaar op http://www.plan.be/websites/ferado/pdf/wssd_n.pdf (geraadpleegd op 08/11/2011).

^c In de EU-SDS als volgt geformuleerd *To improve management and avoid overexploitation of natural resources, recognising the value of ecosystem services* (EU-SDS 2006).

Tabel 1 Lijst van Europese doelstellingen van duurzame ontwikkeling op lange termijn (LT) of tussentijds (2010-2020)

Thema's	Doelstellingen
Social inclusion, demography and migration (EU-SDS 2006)	LT: To create a socially inclusive society by taking into account solidarity between and within generations and to secure and increase the quality of life of citizens as a precondition for lasting individual well-being (EU-SDS 2006); 2020: Reduce the number of Europeans living below national poverty lines by 25 %, lifting 20 million people out of poverty (EU 2020)
Public Health (EU-SDS 2006)	LT: To promote good public health on equal conditions and improve protection against health threats (EU-SDS 2006)
Employment and skills (EU 2020)	2020: Raise the employment rate of the population aged 20-64 from the current 69 % to at least 75 % (EU 2020)
Climate Change and clean energy (EU-SDS 2006)	LT: To limit climate change and its costs and negative effects to society and the environment (EU SDS 2006) 2020: Reduce greenhouse gas emissions by at least 20 % compared to 1990 levels or by 30 % if the conditions are right, increase the share of renewable energy in our final energy consumption to 20 %, and achieve a 20 % increase in energy efficiency (EU 2020)
Biological diversity (EU-SDS 2006)	2010: Halting the loss of biodiversity and contributing to a significant reduction in the worldwide rate of biodiversity loss by 2010 (EU SDS 2006)
Natural resources, without biological diversity (EU-SDS 2006)	LT: Improving resource efficiency to reduce the overall use of non renewable natural resources and the related environmental impacts of raw materials use, thereby using renewable natural resources at a rate that does not exceed their regeneration capacity (EU SDS 2006)
Sustainable Transport (EU-SDS 2006)	LT: To ensure that our transport systems meet society's economic, social and environmental needs whilst minimising their undesirable impacts on the economy, society and the environment (EU SDS 2006)
Sustainable consumption and production (EU-SDS 2006)	LT: To promote sustainable consumption and production patterns (EU SDS 2006)
Economic growth (EU 2020)	2020: Smart growth - developing an economy based on knowledge and innovation & Sustainable growth - promoting a more resource efficient, greener and more competitive economy & Inclusive growth - fostering a high-employment economy delivering economic, social and territorial cohesion (EU 2020)
Research and development (EU-SDS 2006)	2020: Achieve the target of investing 3 % of GDP in R&D in particular by improving the conditions for R&D investment by the private sector, and develop a new indicator to track innovation (EU 2020)
Education and training (EU-SDS 2006)	2020: Reduce the share of early school leavers to 10 % from the current 15 % and increase the share of the population aged 30-34 having completed tertiary education from 31 % to at least 40 % (EU 2020)

Bronnen: Transversale strategieën die rechtstreeks of onrechtstreeks betrekking hebben op duurzame ontwikkeling op Europees niveau: Strategie voor duurzame ontwikkeling (op LT) op Europees niveau: Europese Raad (2006). *Vernieuwde EU-strategie inzake duurzame ontwikkeling*. Aangenomen door de Europese Raad van 15 en 16 juni 2006. Document 10917/06. <http://register.consilium.europa.eu/pdf/nl/06/st10/st10917.nl06.pdf> (geraadpleegd op 08/11/2011). Mededeling van de Commissie (2010). Europa 2020. *Een strategie voor slimme, duurzame en inclusieve groei*. COM(2010) 2020. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:NL:PDF> (geraadpleegd op 08/11/2011).

1.1.2. Doel van de oefening

Het doel van de participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011/2012 is de uitwerking van een geheel van doelstellingen van duurzame ontwikkeling tegen 2050, van intermediaire doelstellingen tegen 2020, 2030 en 2040, evenals van indicatoren om de evolutie van de toestand ten opzichte van deze doelstellingen te volgen.

Dit geheel van doelstellingen voor België in 2050 dient rekening te houden met de internationale context en internationale doelstellingen inzake duurzame ontwikkeling (waaronder Rio 1992, Johannesburg 2002, Millenniumdoelen...). Met betrekking tot de thema's werd een initiële lijst overeengekomen door de drie actoren van de wet, om hun bijdragen over doelstellingen en indicatoren in de verschillende parallel georganiseerde oefeningen te harmoniseren. Op basis van die lijst, opgenomen in tabel 2, beschikt elke actor van de wet (en ook het panel van experts 2011/2012) over de vrijheid om de voor hem relevantste subthema's te selecteren.

Tabel 2 Initiële lijst met thema's voor de langetermijnvisie

Thema's	Transversale dimensies	
1. Inclusieve samenleving Sociale insluiting Volksgezondheid Werkgelegenheid en vaardigheden	Externe dimensie	Gendersgelijkheid
2. Bescherming van het milieu Biologische diversiteit Natuurlijke hulpbronnen, buiten biologische diversiteit Klimaatverandering		
3. Economische ontwikkeling met inbegrepen duurzame consumptie- en productiepatronen Energie Vervoer Huisvesting Voeding		
4. Middelen ter uitvoering Economisch beheer Onderzoek en ontwikkeling Onderwijs en opleiding Ontwikkelingssamenwerking		

De enige voorwaarde daarbij is dat de thematische doelstellingen van de langetermijnvisie een antwoord moeten bieden op de grote uitdagingen voor de ontwikkeling van de samenleving:

- deze van een **inclusieve samenleving**, zowel op het vlak van sociale inclusie en gezondheid, als van werkgelegenheid en vaardigheden;
- deze van de **bescherming van het milieu** met inbegrip van biologische diversiteit en natuurlijke hulpbronnen, en met een bijzondere aandacht voor de klimaatverandering;
- deze van een economische ontwikkeling met inbegrip van de verandering van **consumptie- en productiepatronen, waaronder vier grote systemen**: energie, vervoer, voeding en huisvesting;
- deze van de **middelen ter uitvoering**, met name economisch beheer, onderzoek en ontwikkeling, onderwijs en opleiding, of ontwikkelingsamenwerking.

Die vier uitdagingen hebben dimensies binnen en buiten België en ook een dimensie gendergelijkheid. Die dimensies zijn onlosmakelijk verbonden met een duurzame ontwikkeling.

1.2. Doelstellingen van duurzame ontwikkeling

1.2.1. Tabel met doelstellingen van duurzame ontwikkeling

Tabel 3 zal gebruikt worden als materiaal voor de uitwerking van een geheel van doelstellingen van duurzame ontwikkeling tegen 2050 en eveneens van intermediaire doelstellingen.

De eerste kolom van die tabel bevat de vier grote uitdagingen en de thema's van de oorspronkelijke lijst die door de drie actoren van de wet werd goedgekeurd. Om echter een coherente documentatie over de thema's van de oefening te verstrekken, werden de sociale en economische aspecten van de lijst uit tabel 2 als volgt geordend.

- Om de eerste grote uitdaging van een “inclusieve samenleving” te preciseren en aan te vullen, werd het thema “levensstandaard” geëxpliciteerd in “sociale insluiting” en werd het thema “onderwijs en opleiding” gekoppeld aan “werkgelegenheid en vaardigheden”.
- Omdat de verandering van niet-duurzame leefpatronen niet enkel betrekking heeft op de economische ontwikkeling, werd de derde grote uitdaging gedefinieerd als volledig gecentreerd op “duurzame consumptie- en productiepatronen”.
- De vierde grote uitdaging is meer in het bijzonder gericht op de economisch aspecten, vandaar de benaming “economische middelen ter uitvoering”. Het thema “economisch beheer”, dat een brede en wisselende betekenis heeft naargelang van de gebruikers en de periode^a, werd in tabel 3 vervangen door de thema's “economische groei” en “overheidsfinanciën” die de behandelde onderwerpen beter omschrijven. De thema's “onderzoek en ontwikkeling” en “ontwikkelingssamenwerking” blijven in tabel 3, netals in tabel 2, ingeschreven in de vierde grote uitdaging.

De tweede kolom van tabel 3 bevat de 21 doelstellingen van duurzame ontwikkeling (DDO's) die in de participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2006/2007 gebruikt werden. Die DDO's werden geselecteerd op basis van internationale overeenkomsten over verschillende thema's van duurzame ontwikkeling. Ze werden gedefinieerd voor de gehele wereld, op enkele specifieke DDO's na die werden voorgesteld voor België. Ze vormen een inspiratiebron voor de oefening 2011/2012, maar die oefening moet ook rekening houden met recente ontwikkelingen, betrekking hebben op meer thema's en specifiek gericht zijn op België.

De derde kolom bevat een reeks domeinen van verandering waarin DDO's gedefinieerd kunnen worden. Het betreft een ander type van materiaal dat specifiek is voor België en dat geïdentificeerd werd in de volgende documenten:

- de scenario's inzake duurzame ontwikkeling uit de participatieve oefening 2006/2007;
- de bestaande doelstellingen die voor elk thema zijn voorgesteld in deel 2 van dit document;

^a Dat thema gaat van vraagstukken in verband met politiek-monetaire uitdagingen van de Europese ontwikkeling (nu) tot vraagstukken in verband met interacties tussen bestuurders en belanghebbenden op alle niveaus (jaren negentig).

- de resultaten van de drie toekomstverkennde oefeningen inzake duurzame ontwikkeling die zullen worden voorgesteld tijdens het seminarie van 18 november.

Tabel 3 Thema's, DDO's en domeinen van verandering

Thema's	DDO's 2050	Voorbeelden van domeinen van verandering
Uitdaging 1: Inclusieve samenleving	DDO 1: Alle landen zullen een hoge menselijke ontwikkeling bereikt hebben, dat wil zeggen een human development index (HDI, een indicator die tegelijk rekening houdt met de levensstandaard, de gezondheid en de kennis) van ten minste 0,8 hebben. Geen enkel land zal lager scoren dan zijn HDI voor 2004. Bovendien zal het genderverschil (waarmee rekening gehouden wordt in de zogenaamde gender-related development index) verminderd zijn zodat gelijke rechten van vrouwen en mannen een realiteit zullen zijn. (Naar UNDP, 2006, o.a. pp. 283 286 en 396 397).	<ul style="list-style-type: none"> • Niveau van menselijke ontwikkeling • Multidimensionele armoede (inkomens, arbeidsintensiteit, materiële ontbering) • Discriminatie mannen-vrouwen
Sociale insluiting (Levens- standaard)	DDO 2: De armoede zal uitgebannen zijn. Dit betekent dat in alle landen van de wereld de levensstandaard van iedereen voldoende hoog zal zijn om te voorzien in ieders basisbehoeften, onder meer op het vlak van huisvesting, energie en voeding. (Naar VN, 1948, artikel 25; VN, 1992a, beginsel 5 en VN, 2002, paragrafen 2 en 9, g.).	<ul style="list-style-type: none"> • Monetaire armoede (gemeten als het aantal gezinnen met een inkomen dat lager is dan 60% van het mediaan inkomen)
	DDO 3: Het verschil in levensstandaard tussen de 20 % rijkste en de 20 % armste landen, gemeten aan de hand van het bruto binnenlands product per hoofd, zal verminderd zijn. (Naar VN, 1992a, beginsel 5).	
	DDO 4: Overeenkomstig het begrip environmental justice zal geen enkele persoon of groep een onevenredig aandeel van de leefmilieugevolgen dragen die het resultaat zijn van industriële of andere activiteiten of van de uitvoering van overheidsbeslissingen. De voordelen van het commercieel of ander gebruik van de genetische rijkdommen zullen op een eerlijke en billijke wijze verdeeld zijn. (Naar VN, 2002, paragraaf 24, UNCED, 1993, paragraaf 1.1 en VN, 1992c, artikel 15, 7).	<ul style="list-style-type: none"> • Milieudiscriminatie
Volks- gezondheid	DDO 5: Iedereen zal over ten minste twintig liter zuiver en drinkbaar water per dag beschikken. Naar UNDP, 2006, pp.4 en 60.	<ul style="list-style-type: none"> • Beschikbaarheid van water
	DDO 6: De gemiddelde levensverwachting in de wereld zal stijgen tot 76 jaar (65 jaar in 2002).. (Extrapolatie van OMS, 1998, pp.1-2; Hoge Raad van Financiën – Studiecommissie voor de Vergrijzing, 2006, p.29.).	
	DDO 7: De levensverwachting in elk land zal minstens 60 jaar zijn. Voor België zal de levensverwachting ten minste 84 jaar bedragen voor mannen en ten minste 89 jaar voor vrouwen. De verschillen in levensverwachting tussen de diverse socio-economische categorieën in België zullen lager zijn dan de huidige. (Extrapolatie van OMS, 1998, pp. 1-2; Hoge Raad van Financiën - Studiecommissie voor de Vergrijzing, 2006, p. 29).	<ul style="list-style-type: none"> • Levensverwachting (in goede gezondheid) • Prevalentie van bepaalde ziekten (besmettelijk of niet-overdraagbaar) • Toegang tot gezondheidszorg voor de armste bevolkingscategorieën

Thema's	DDO's 2050	Voorbeelden van domeinen van verandering
Werk-gelegenheid en vaardigheden + Onderwijs en opleiding	DDO 8: Iedereen zal de mogelijkheid krijgen een diploma van het secundair onderwijs te behalen. In het verlengde van UN, 2001, p.56, doelstelling 2.	<ul style="list-style-type: none"> • Toegang tot onderwijs • Aantal gediplomeerden in de verschillende onderwijsniveaus
	DDO 9: Iedereen zal de mogelijkheid hebben om gedurende zijn levensloop kennis op te doen en zich bij te scholen via verschillende onderwijsvormen die hem/haar toelaten: <ul style="list-style-type: none"> - een waardig leven te leiden in de samenleving van 2050; - zijn/haar kansen op de arbeidsmarkt te verbeteren; - zich te informeren over de toestand van het leefmilieu, het menselijk kapitaal en het economisch kapitaal. (Naar UNCED, 1993, paragraaf 36.3 en Verdrag van Aarhus, 1998, artikelen 2 t.e.m. 5).	<ul style="list-style-type: none"> • Levenslang leren • Behoorlijke of kwaliteitsvolle banen • Veiligheid en gezondheid op de werkplek • Niveau en verdeling van de werkgelegenheid over de bevolking op arbeidsleeftijd • Arme werknemers • Werkzekerheid
	DDO 10: De voordelen die voortvloeien uit het gebruik van de traditionele kennis, innovaties en gebruiken van autochtone en lokale gemeenschappen – die van belang zijn voor het behoud en het duurzame gebruik van de biologische diversiteit en van het menselijk kapitaal – zullen eerlijk en billijk verdeeld zijn. (Naar VN, 1992c, artikel 8, j).	
Uitdaging 2: Bescherming en beheer van het milieu	DDO 11: Elk land zal zich binnen de draagkracht van de ecosystemen ontwikkelen. België zal de druk die het op het milieu uitoefent verminderen om de economische groei te ontkoppelen van de aantasting van het milieu. Zo zal België zijn ecologische voetafdruk, dat wil zeggen de geografische oppervlakte die een land nodig heeft om aan zijn behoeften te voldoen, verminderen. (Naar VN, 2002, paragraaf 15 en WWF, 2006).	<ul style="list-style-type: none"> • Ontkoppeling van de bbp-groei en de achteruitgang van het milieu
Klimaatverandering	DDO 13: Om gevaarlijke antropogene verstoring van het klimaatsysteem te voorkomen zal de temperatuur in 2050 en daarna maximaal 2 graden Celsius hoger zijn dan in de pre-industriële periode. (VN, 1992b, artikel 2; Raad van de Europese unie, 2005, Nr. 43).	<ul style="list-style-type: none"> • Mondiale broeikasgasemissies • Belgische broeikasgasemissies
Natuurlijke hulpbronnen (buiten biologische diversiteit)	DDO 12: De internationale normen inzake vervuiling van de atmosfeer, het water en de bodem en die over straling zullen bereikt zijn. (Naar VN, 2002b, paragraaf 15; WHO, 2006a en 2006b; ICNIRP, 1997.).	<ul style="list-style-type: none"> • Emissies van vervuilende stoffen in de lucht, het water en de bodem • Kwaliteit van de lucht, het water en de bodem
	DDO 14: Niet-hernieuwbare grondstoffen zullen enkel worden ontgonnen voor consumentdoeleinden indien er geen alternatief uit recycling bestaat. (Op basis van VN, 2002b, paragraaf 15 en VN, 1992b, o.a. hoofdstuk 21.).	<ul style="list-style-type: none"> • Recyclage van afval • Verbruik van grondstoffen
	DDO 15: Niet-hernieuwbare energetische grondstoffen zullen enkel worden gebruikt voor de productie van energie voor noodzakelijk geachte of essentiële diensten.	<ul style="list-style-type: none"> • Aandeel van fossiele brandstoffen en van kernenergie in de energieproductie
	DDO 16: Hernieuwbare grondstoffen zullen gebruikt worden onder hun 'hernieuwingsniveau'.	<ul style="list-style-type: none"> • Aandeel van hernieuwbare energie in de energieproductie • Energie op basis van biomassa
Biologische diversiteit	DDO 17: De uitstervingsgraad van alle levende wezens zal gestabiliseerd zijn op het niveau van de natuurlijke uitstervingsgraad. (Naar MEA, 2005a en VN, 1992d, artikel 1.).	<ul style="list-style-type: none"> • Exploitatie van de ecosystemen binnen hun limiet van vernieuwing (visvangst, landbouw...) • Verdwijning van soorten

Thema's	DDO's 2050	Voorbeelden van domeinen van verandering
Uitdaging 3: Duurzame consumptie- en productiepatronen	DDO 18: De ontwikkeling en de implementatie van de technologie, met inbegrip van het onstoffelijk vermogen zoals software, zal ten dienste staan van het bereiken van de doelstellingen van het menselijk en milieukapitaal. (Naar VN, 1992b, paragraaf 7.39 en hoofdstuk 35.).	<ul style="list-style-type: none"> • Productiviteit van de grondstoffen • Onderzoek en ontwikkeling ten gunste van de technologische vooruitgang en de vooruitgang in de sociale organisatie
	DDO 19: Het niveau van het fysieke kapitaal zal voldoende zijn om een duurzame ontwikkeling toe te laten. Het fysieke kapitaal zal beantwoorden aan de beste sociale en leefmilieunormen die dan zullen gelden. (Naar VN, 2002b, paragraaf 14.).	<ul style="list-style-type: none"> • Kwaliteit en niveau van het fysiek kapitaal
		<ul style="list-style-type: none"> • Hoeveelheid lichaamsbeweging per dag (volwassenen en kinderen) • Duurzame aankopen door de overheid • Levensduur en mogelijkheid om producten te herstellen
Energie		<ul style="list-style-type: none"> • Energie-efficiëntie • Energieverbruik
Vervoer		<ul style="list-style-type: none"> • Emissies van vervuilende stoffen en van CO2 van voertuigen • Openbaar vervoer • Niveau van de vraag naar vervoer (reizigers en goederen) • Woningdichtheid • Vervoersgebonden ongevallen
Huisvesting		Energieprestatie van nieuwe en gerenoveerde gebouwen
Voeding		<ul style="list-style-type: none"> • Aandeel van eiwitten, waarvan dierlijke eiwitten • Verbruikte hoeveelheid vlees, fruit en groenten, vetstoffen en koolhydraten per dag • Aanbod van gezonde producten en producten rijk aan essentiële voedingsstoffen door de horeca • Consumptie van niet-organische meststoffen • Toxiciteit van de pesticiden • Multifunctionaliteit van de landbouw
Uitdaging 4: Economische middelen ter uitvoering		
Economische groei + Overheidsfinanciën +Onderzoek en ontwikkeling + Ontwikkelingssamenwerking	DDO 20: De overheidsschuld in alle landen van de wereld zal op termijn houdbaar zijn en door de jaarlijkse begroting gedragen kunnen worden. Voor België betekent dit dat de overheidsschuld maximaal 60 % van het bruto binnenlands product zal bedragen. Bovendien zal de kost van de vergrijzing van de bevolking op billijke wijze tussen de generaties gedragen worden. (UN, 2002, paragraaf 4; FOD Financiën, 2006, 6.3.1.1; EU, 2006, artikel 104 van EG-Verdrag en artikel 1 van Protocol (Nr. 20) betreffende de procedure bij buitensporige tekorten).	<ul style="list-style-type: none"> • Overheidsschuld • Jaarlijks overheidstekort • O&O-uitgaven • Uitgaven voor officiële ontwikkelingshulp • Milieufiscaliteit tegenover sociale fiscaliteit
	DDO 21: Alle financiële activa die de economische actoren bezitten, zullen bestaan uit eigendomsbezienswijzen in private of publieke bedrijven en/of instituties met een erkenning op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen. (Naar VN, 2002, paragraaf 18, c).	<ul style="list-style-type: none"> • Kwaliteit van de financiële activa • Inhoud en kwaliteit van de bbp-groei

De bibliografie bij de tabel staat achteraan deel 1 (zie p.19).

1.2.2. Onderlinge afhankelijkheid tussen de doelstellingen van duurzame ontwikkeling

Duurzame ontwikkeling veronderstelt de gezamenlijke verwezenlijking van het geheel van doelstellingen van duurzame ontwikkeling (DDO's). In een systeembenadering van de ontwikkeling wordt erkend dat de verwezenlijking van elke DDO in grote mate afhangt van de verwezenlijking van de andere DDO's. Beginsel 25 van de Verklaring van Rio heeft die onderlinge samenhang in 1992 voor het eerst erkend in de ruimste zin: "*Vrede, [economische en sociale] ontwikkeling en milieubescherming zijn onderling afhankelijk en niet van elkaar te scheiden*" (beginsel 25).

Het belang van die onderlinge afhankelijkheid tussen de sociale, milieu- en economische pijler van de ontwikkeling werd bevestigd in het Implementatieplan van Johannesburg in 2002 (artikel 1). Om een geheel van coherente DDO's te definiëren, zal deze participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011/2012 dus rekening moeten houden met de onderlinge afhankelijkheidsverhoudingen tussen de grote uitdagingen in verband met die doelstellingen en in het bijzonder tussen de thema's in tabel 2. De voorbeelden die volgen, illustreren de bekendste onderlinge verbanden binnen elke uitdaging.

- Om de uitdaging van sociale insluiting aan te gaan, wordt algemeen aangenomen dat de levensstandaard van een gezin of een land afhangt van de situatie op het vlak van kennis en gezondheid, en omgekeerd. Wat de *kennis* betreft, wordt aangenomen dat op macro-economisch niveau de investeringen in *onderwijs, permanente vorming en O&O*-bijdragen aan de verhoging van de *levensstandaard* van een land, met name via de verhoging van de productiviteit. Op micro-economisch niveau, maakt het gebrek aan scholing, met name door gebrek aan toegang tot onderwijs of onderbroken scholing, de mogelijkheid van een behoorlijke baan en een goede levensstandaard veel moeilijker. Wat de *gezondheid* betreft, bestaat er ook een onderlinge afhankelijkheid tussen de kwaliteit ervan en de levensstandaard, zowel op macro-economisch als op individueel vlak waar de minstbedeelden meestal geen toegang hebben tot een levenswijze die het meest gunstig is voor een leven in goede gezondheid.
- De uitdaging inzake milieubescherming en -beheer wordt gekenmerkt door de sterke onderlinge afhankelijkheid tussen de toestand van de biologische diversiteit, de natuurlijke hulpbronnen en het klimaat. De vervuiling van het water, de lucht en de bodem kunnen de fauna en de flora aantasten, wat een impact kan hebben op hun groei (bijvoorbeeld ozon op grondniveau vertraagt de plantengroei) of hun reproductiecapaciteit. De globale opwarming van de planeet zou, samen met andere milieufactoren, kunnen leiden tot het verdwijnen van talrijke soorten (15% tot 37% van de soorten zou tegen 2050 worden bedreigd). De daling van het aantal bossen heeft eveneens een negatieve impact op de samenstelling van de bodem, met name in termen van humusproductie, wat eveneens een cruciale impact heeft op de biodiversiteit. De evolutie van de ecosystemen als gevolg van die impact zou op termijn kunnen leiden tot een daling van de absorptiecapaciteit van CO₂ van de planeet en een versnellend effect kunnen hebben op de opwarming van de aarde.
- Wat de economische middelen betreft, heeft het niveau van de economische activiteit van een land een grote impact op de toestand van zijn overheidsfinanciën. Hoe hoger de groei van het bbp, hoe meer de overheidsontvangsten geneigd zijn te stijgen, terwijl sommige sociale uitgaven kunnen dalen met een positief effect op de toestand van de overheidsfinanciën. Omgekeerd, wanneer de economische groei negatief is, vertonen de overheidsontvangsten de neiging om te

dalen, terwijl de uitgaven toenemen. De groei van de overheidsuitgaven kan trouwens een relance-effect hebben en het niveau van de economische activiteit van een land optrekken.

De voorgaande voorbeelden tonen dat binnen elke uitdaging de vooruitgang van een thema synergieën lijkt te vertonen die eveneens de vooruitgang van een ander thema in de hand werken en omgekeerd. De volgende voorbeelden suggereren daarentegen dat tussen die drie categorieën van uitdagingen de onderlinge afhankelijkheidsverhoudingen vaak complexer zijn en meer antagonismen lijken te vertonen. Sommige evoluties die eigen zijn aan een uitdaging kunnen inderdaad tegelijk gunstige en ongunstige effecten hebben op de andere uitdagingen, zoals blijkt uit de volgende voorbeelden.

- De stijging van de levensstandaard binnen een land kan leiden tot een grotere toevlucht tot wonen in alleenstaande eengezinswoningen, individueel wegvervoer, gebruik van elektrische huishoudtoestellen enz. Die wijzigingen kunnen, via het verbruik van fossiele energie en het bodemgebruik, een negatieve impact hebben op de toestand van het milieu. De inhoud van de economische groei kan echter ook minder negatief zijn, en zelfs positief, wanneer de uitgaven van de overheid en de particulieren betrekking hebben op goederen en diensten die verenigbaar zijn met duurzame ontwikkeling.
- Wat voeding betreft, heeft de evolutie van de voorbije vijftig jaar geleid tot een grotere voedszaamheid en veiligheid van de voeding, wat een zeer positieve impact heeft gehad op de gezondheid van de individuen. Tegelijk zijn de voedingspatronen te rijk geworden aan calorieën, vetstoffen en suikers. Die trend leidt tot grotere risico's voor de gezondheid (bijvoorbeeld obesitas, hoge bloeddruk...) en kan het aantal personen dat lijdt aan hart- en vaatziekten doen toenemen. De zorg voor personen die aan die chronische ziekten lijden, is duur voor de overheidsfinanciën en voor de gezinnen omdat de zieken jarenlang zorg nodig hebben en soms zelfs een invaliditeitsuitkering krijgen. Bovendien leidt het absentisme tot zware kosten voor de ondernemingen. De grote productie van suikers en verzadigde vetten die zich in de verwerkte voedingsproducten bevinden, veroorzaakt trouwens ernstige milieuproblemen.
- Wat het vervoer betreft, heeft de ontwikkeling van het wegvervoer tijdens de voorbije vijftig jaar zeer positieve effecten gehad in termen van mobiliteit van personen en goederen en dat heeft bijgedragen tot de stijging van de gemiddelde levensstandaard. Tegelijk heeft het toenemend gebruik van vervoersmiddelen waarvoor fossiele brandstof nodig is geleid tot een belangrijke toename van de emissie van broeikasgassen en andere luchtverontreinigende stoffen. De luchtvervuiling heeft een grote impact op de gezondheid. Het gemiddelde verlies aan levensverwachting als gevolg van de blootstelling aan fijn stof (PM_{2,5}) bedroeg 13,6 maanden in 2000 en zou dalen tot 8,8 maanden in 2020. De vroegtijdige sterfgevallen door blootstelling aan ozon zouden dalen van 390 in 2000 tot 307 in 2020. De luchtvervuiling kan ook de fauna en de flora aantasten en de biodiversiteit schaden.

Naast de voorgaande voorbeelden, werden in deel 2 van dit document synthetische fiches bijeengebracht om het panel 2011/2012 te helpen om, op basis van de thematische informatie in die fiches, de prioritaire aspecten te identificeren van de dynamische interacties waarvan de transformatie het systeem kan doen evolueren naar een duurzame ontwikkeling die de antwoorden op die grote sociale, milieu- en economische uitdagingen integreert.

1.3. Werkmethode

De methode die zal gebruikt worden in de oefening 2011/2012 om de 2050-doelstellingen en de intermediaire doelstellingen van de visie uit te werken, is deze die voor het eerst in België werd gebruikt om een transversale visie uit te werken door de Task Force Duurzame Ontwikkeling in de oefening 2006/2007. Ze is van het "backcasting"-type en vertrekt van een op lange termijn - in dit geval tegen 2050 - gewenste toestand van de wereld. Vervolgens worden intermediaire doelstellingen bepaald om geleidelijk die toestand te bereiken vanaf de huidige toestand.

Deze methode laat toe toekomstvisies te overwegen die belangrijke veranderingen inhouden ten opzichte van de huidige situatie en huidige trends. De resultaten van de oefening 2006/2007 werden gepubliceerd in het Federaal rapport 2007, *De transitie naar een duurzame ontwikkeling versnellen*, alsook in het deel *Synthese en aanbevelingen* van dat rapport (de 'visie 2050' daaruit wordt samengevat in tabel 3).

De oefening 2011/2012 zal die binnen het FPB uitgewerkte visie samen met andere recentere visies inzake duurzame ontwikkeling voorleggen aan het constructieve oordeel van de experts in het nieuwe panel. Maar de oefening zal vooral rekening houden met de vooruitgang in de kennis tijdens de voorbije vijf jaar, zoals dat ook gebeurt in de synthetische fiches in deel 2 van dit document.

De uitwerking van die visie in de oefening 2011/2012 gebeurt in drie fasen.

1.3.1. Fase 1: seminarie en *kick-off* meeting

In de namiddag van 18 november 2011 zal een eerste vergadering plaatsvinden in het verlengde van het seminarie dat dezelfde dag in de voormiddag wordt georganiseerd om drie recente toekomstverkennde oefeningen te onderzoeken die handelen over de sociale, milieu- en economische uitdagingen van een duurzame ontwikkeling tegen 2050. Een van de doelstellingen van dit seminarie is de debatten van het panel die in de namiddag starten, te kunnen wortelen in de bespreking van doelstellingen die onlangs in andere oefeningen werden aangenomen.

Tijdens de *kick-off* meeting 's namiddags zal de werkgroep de thema's bepalen waarrond zal worden gewerkt op basis van de discussie over tabel 3 (gepresenteerd in 1.2.1). Het werk van deze zitting zal ook gaan over de keuze van de domeinen van verandering waarop de te bepalen doelstellingen betrekking zouden moeten hebben. Als voorbeeld worden voorstellen van dergelijke domeinen gegeven in de derde kolom van tabel 3.

Op het einde van de dag zal de lijst met de thema's en de domeinen van verandering waarvoor de doelstellingen zouden moeten gelden, geschetst en gemotiveerd worden.

1.3.2. Fase 2: raadpleging

De tweede fase zal erin bestaan de lijst met thema's te valideren en voorstellen van doelstellingen te bepalen die betrekking hebben op de domeinen van verandering die tijdens de eerste vergadering werden geïdentificeerd. Een vragenlijst over voorstellen van doelstellingen in de domeinen van verandering (of transformatie) die tijdens de vergadering van 18 november is opgemaakt, zal begin

december worden verstuurd met de vraag om een week later daarop te antwoorden. Op basis van die antwoorden zal de Task Force Duurzame Ontwikkeling een eerste lijst van voorstellen van doelstellingen en indicatoren voorbereiden. Die lijst zal als basis dienen voor de werkzaamheden van de tweede vergadering.

1.3.3. Fase 3: vergadering

Tijdens die tweede vergadering zal van gedachten worden gewisseld over de lijst met doelstellingen inzake een mogelijke transitie naar een duurzame ontwikkeling tegen 2050. Die lijst wordt opgemaakt op basis van de raadpleging over de verschillende door het panel geïdentificeerde veranderingen. De discussie zal bijzondere aandacht besteden aan de algemene coherentie van die doelstellingen. Na die vergadering zal een lijst met concrete doelstellingen gevalideerd worden.

1.3.4. Volgende fasen

Na de tweede en laatste bijeenkomst zal het FPB een interne nota uitwerken over de participatieve oefening inzake toekomstverkenning die de oefening en haar resultaten zal beschrijven en die in februari 2012 naar de leden van het panel zal worden gestuurd voor persoonlijk gebruik. Om te helpen bij de voorbereiding van het parlementair debat over de langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling, dat zal plaatsvinden in 2012, zal het FPB ook een bijdrage leveren die wetenschappelijk steunt op het werk van het expertenpanel 2011/2012.

Die bijdrage die midden 2010 door de Minister van Energie en Klimaat werd gevraagd aan het FPB en de andere twee actoren van de wet betreffende de coördinatie van het beleid inzake duurzame ontwikkeling (de FRDD en de ICDO), zal uitsluitend onder de verantwoordelijkheid van het FPB worden gerealiseerd. Die bijdrage zal de federale administratie helpen bij de uitwerking van het ontwerp van koninklijk besluit betreffende de federale beleidsvisie dat later het beleid inzake duurzame ontwikkeling zal sturen. Zij zal eveneens worden voorgesteld tijdens het parlementair debat en de leden van het panel zullen daar expliciet worden bedankt voor hun medewerking.

Bibliografie van tabel 3

- EU (2006) – Europese Unie, *Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap*. Geconsolideerde versie, met aangehechte protocollen. Publicatieblad van de Europese Unie, C321E, 29/12/06.
- FOD Financiën (2006), *Het stabiliteitsprogramma van België 2007-2010, actualisatie 2006*.
http://www.begroting.be/pls/portal/docs/PAGE/INTERNET_PAGEGROUP/INTERNET_STABILITEITSPROGRAMMA/TA B149685/STABILITEITSPROGRAMMA%202007%202010.PDF (31/10/07).
- Hoge Raad van Financiën - Studiecommissie voor de Vergrijzing (2006), *Jaarlijks verslag, mei 2006*.
<http://www.plan.be/admin/uploaded/200611090953120.OPVERG200601nl.pdf> (31/10/07).
- ICNIRP (1997) – International Commission on Non-Ionizing Radiation Protection, *Guidelines for limiting exposure to time-varying electric, magnetic and electromagnetic fields (up to 300 GHz)*. <http://www.icnirp.de/documents/emfgdl.pdf> (10/07/07).
- MEA (2005) – *Millennium Ecosystem Assessment, Ecosystems and Human Well-being: Biodiversity Synthesis*. Washington DC: World Resources Institute. <http://www.millenniumassessment.org/documents/document.354.aspx.pdf> (10/07/07).
- OMS (1998) – Organisation mondiale de la Santé, *La Vie au 21e siècle. Une perspective pour tous. Rapport sur la santé dans le monde 1998, Dossier de presse: Cinquante faits marquants dans le Rapport sur la santé dans le monde 1998, Situation sanitaire mondiale et tendances de 1955 à 2025*. <http://www.who.int/inf-pr-1998/fr/cp98-AMS4.html> (31/10/07).
- Raad van de Europese Unie (2005), *Europese Raad van Brussel, 22 en 23 maart 2005: Conclusies van het voorzitterschap*.
http://europa.eu/european_council/conclusions/index_nl.htm (31/10/07).
- UN (2001) – United Nations, *Road map towards the implementation of the United Nations Millennium Declaration, Report of the Secretary-General, A/56/326*, 6 september 2001.
- UN (2002) – United Nations, *Monterrey Consensus of the International Conference on Financing for Development, A/CONF.198/11*, pp. 1-17.
- UNCED (1993) - United Nations Conference on Environment and Development, *Agenda 21, Verklaring van Rio, Bossenverklaring, Biodiversiteitsverdrag en Klimaatverdrag*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en Ministerie van Buitenlandse Zaken - Directoraat Generaal Internationale Samenwerking.
- UNDP (2006) – United Nations Development Programme, *Human Development Report 2006, Beyond scarcity: Power, poverty and the global water crisis*. New York: UNDP.
- Verdrag van Aarhus (1998), *Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden*. Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden, jaargang 2001, Nr. 73.
<http://www.unece.org/env/pp/documents/cep43nl.pdf> (10/07/07).
- VN (1948) – Verenigde Naties, *Universele verklaring van de rechten van de mens*. <http://www.unhcr.ch/udhr/lang/dut.htm> (31/10/07).
- VN (1992a) – Verenigde Naties, *Verklaring van Rio de Janeiro inzake milieu en ontwikkeling*.
<http://www.frdo-cfdd.be/nl/bibnl/rio1992n/rioverkl.htm> (31/10/07).
- VN (1992b) – Verenigde Naties, *Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake klimaatverandering*.
<http://www.belspo.be/frdocfdd/nl/bibnl/rio1992n/klimaat.pdf> (31/10/07).
- VN (1992c) – Verenigde Naties, *Verdrag inzake biologische diversiteit*. <http://www.ddh.nl/agenda21/rioverklaring/biodiv.html> (31/10/07).
- VN (2002) – Verenigde Naties, *Implementatieplan van de wereldtop over duurzame ontwikkeling*.
<http://www.mina.be/uploads/Johannesburg.pdf> (31/10/07).
- WHO (2006a) – World Health Organization, *Air quality guidelines. Global update 2005. Particulate matter, ozone, nitrogen dioxide and sulfur dioxide*. Geneva: WHO. http://www.who.int/phe/health_topics/outdoorair_aqg/en/index.html (10/07/07).
- WHO (2006b) – World Health Organization, *Guidelines for drinking-water quality, third edition*. Geneva: WHO.
http://www.who.int/water_sanitation_health/dwq/gdwq3rev/en/index.html (10/07/07).
- WWF (2006), *Tableau de l'Empreinte écologique et biocapacité par région et par pays*.
http://www.wwf.be/eco-footprint/fr/ecological-footprint/table_footprint_countries.htm (16/05/07).

Deel 2: Informatiefiches

2. Informatiefiches

Cette deuxième partie regroupe quatre fiches d'information sur les quatre grands défis auxquels est confronté le développement de la société (voir section 1.2.1 et Tableau 3): une société inclusive, la protection de l'environnement, les modes de consommation et de production durables et les moyens économiques de mise en œuvre. Dans chaque fiche, les principaux concepts sont d'abord définis. Ensuite sont présentés les objectifs existant dans les stratégies politiques adoptées jusqu'à aujourd'hui. La dernière partie de chaque fiche résume l'évolution de cette matière au cours des dernières décennies, les projections futures à politique inchangée ainsi que les principales incertitudes qui planent sur ces évolutions.

2.1. Inclusieve samenleving

Duurzame ontwikkeling gaat niet alleen over het milieu en niet alleen over het leven van vandaag. Het gaat ook over de levenskwaliteit van de huidige én de toekomstige generaties verstaan. Deze fiche focust op vier thema's die verband houden met van deze levenskwaliteit. Die thema's zijn de **levensstandaard** van de bevolking, **werk**, **volksgezondheid** en ten slotte **onderwijs**. Deze fiche reikt informatie aan die nuttig kan zijn voor een prospectieve langetermijnreflectie over die thema's in België.

2.1.1. Definities

a. Levensstandaard

De **levensstandaard** is het niveau van materieel welzijn van een individu of een huishouden¹. Het beschikbaar inkomen van huishoudens is een maatstaf van de **levensstandaard** van de bevolking of van het niveau van materieel welzijn die de bevolking zich met zijn inkomen kan veroorloven. Een ontoereikend inkomen is een aspect van armoede. Het wordt hierna meer precies benoemd met de term **inkomensarmoede**^a.

In hoge-inkomenslanden wordt inkomensarmoede relatief benaderd: mensen wiens inkomen onvoldoende is om toegang te hebben tot de gangbare leefpatronen van hun land zijn er arm. In ontwikkelingslanden primeert een absolute benadering van inkomensarmoede, die benadrukt wordt met de in die context gangbare term 'extreme armoede'. Concreet betekent dit dat het inkomen niet of nauwelijks voldoende is om te overleven.

^a Er bestaan verschillende definities van armoede en sociale uitsluiting. De in België meest gangbare definitie is dat armoede een netwerk is van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Deze kloof kunnen ze niet op eigen kracht overbruggen. Deze benadering wordt hier gevolgd. Dit impliceert dat doorheen dit document verschillende aspecten van armoede besproken zullen worden, bv. op het vlak van gezondheid of werk en dat armoede hier niet beperkt wordt tot een gebrek aan inkomen (zie Dierckx, Van Herck, Vranken, Armoede in België, Acco, 2010, p 20.)

b. Werk en vaardigheden

De toegang tot **werk** is van zeer groot belang als kanaal waarlangs sociale insluiting zich kan voltrekken en een situatie van werkloosheid verhoogt de kans op armoede en sociale uitsluiting. Maar er zijn ook werkenden met een armoerisico en/of die in slechte arbeidsomstandigheden werken en **werk** is ook niet de enige vorm van integratie (bvb. passende sociale begeleiding en andere sociale diensten). Op macro-economisch niveau is **werk** een productiefactor. Dit betekent dat het ingezet wordt in het economisch productieproces om goederen te vervaardigen en diensten aan te bieden^a.

De voornaamste indicatoren met betrekking tot **werk** zijn de werkgelegenheidsgraad en de werkloosheidsgraad. De *werkgelegenheidsgraad* is de verhouding tussen de werkende bevolking en de bevolking op arbeidsleeftijd. De *werkende bevolking* wordt gedefinieerd als het aantal personen van ten minste 20 jaar en hoogstens 65 jaar die ten minste één uur hebben gewerkt gedurende de referentieperiode, ofwel als loontrekkende met een arbeidscontract in de particuliere sector of de openbare sector, ofwel als niet-loontrekkende (zelfstandige of helper) in een productie-eenheid. De *werkloosheidsgraad* is de verhouding tussen het aantal werklozen en de beroepsbevolking, uitgedrukt in procent. De *beroepsbevolking* omvat iedereen die zich op de arbeidsmarkt aanbiedt, namelijk iedereen met een betaalde baan en iedereen die er geen heeft maar ernaar op zoek is.

c. Volksgezondheid

Volgens de definitie van de Wereldgezondheidsorganisatie is "*gezondheid* [...] *een toestand van volledig lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk welzijn en niet slechts de afwezigheid van ziekte of andere lichamelijke gebreken*"². De gezondheidstoestand van een bevolking wordt doorgaans samengevat in het begrip *levensverwachting*, dat de effecten van de gezondheidsdeterminanten integreert, met inbegrip van de kwaliteit van de gezondheidszorg. De *levensverwachting in goede gezondheid* komt echter beter overeen met de definitie van gezondheid als toestand van volledig lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk welzijn. Deze indicator meet het verwachte aantal jaren dat een persoon in goede gezondheid zal doorbrengen.

Gezondheidsongelijkheid is een situatie waarin niet iedereen dezelfde kansen heeft op een gezond leven of in andere woorden wanneer de gezondheidstoestand zich verhoudt tot socio-economische of culturele factoren. Studies hebben immers aangetoond dat de levensverwachting zich positief verhoudt tot de socio-economische situatie van een persoon, met als één van de verklaringen voor deze sociale gradiënt de verschillen in toegang tot degelijke gezondheidszorg (naast verschillen in levensstijl, werk- en levensomstandigheden, etc.)³. Gezien de hoge dekkingsgraad van de gezondheidszorg in België worden verschillen in toegang tot de gezondheidszorg doorgaans gemeten aan de hand van een indicator die het uitstel van geneeskundige zorg of tandverzorging door personen omwille van financiële redenen weergeeft.

d. Onderwijs

De *International Standard Classification of Education (ISCED)* van de UNESCO definieert onderwijs als "*georganiseerde communicatie van niet-incidentele aard met als doel overdracht van kennis, ver-*

^a Dit aspect wordt verder besproken in de fiche over duurzame productie- en consumptiepatronen.

meerdering van inzicht en/of aanleren van vaardigheden”⁴. Onder deze definitie vallen ook activiteiten als bedrijfsopleidingen en -cursussen, omscholing, educatie en vorming, sociaal-culturele, creatieve en handvaardigheidscursussen.

Onderwijs is niet alleen belangrijk vanuit economisch oogpunt (productiviteit, competitiviteit en werkgelegenheid), maar een diploma of een goede opleiding verlaagt ook de individuele kansen op sociale uitsluiting. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld *“dat het armoederisico daalt naarmate het opleidingsniveau van een persoon stijgt. Een diploma hebben biedt bescherming tegen armoede omdat men zo toegang krijgt tot jobs die hogere lonen en zo een hoger inkomen bieden”*⁵.

De omvang, kwaliteit en toegankelijkheid van het onderwijs in een land kan gemeten worden aan de hand van verschillende indicatoren zoals het aandeel 15- tot 24- jarigen dat onderwijs volgt, het percentage vroegtijdige schoolverlaters, percentage bevolking met een diploma secundair onderwijs, percentage bevolking met diploma hoger onderwijs, geletterdheid, participatie aan levenslang leren, etc.

2.1.2. Bestaande doelstellingen

a. Levensstandaard

Mondiaal

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948 stelt dat iedereen recht heeft op een **levensstandaard** die hoog genoeg is voor de gezondheid en het welzijn van zichzelf en zijn gezin, waaronder inbegrepen voeding, kleding, huisvesting en geneeskundige verzorging en de noodzakelijke sociale diensten, alsmede het recht op voorziening in geval van werkloosheid, ziekte, invaliditeit, overlijden van de echtgenoot, ouderdom of een ander gemis aan bestaansmiddelen, ontstaan ten gevolge van omstandigheden onafhankelijk van zijn wil⁶.

In de Verklaring van Rio de Janeiro inzake milieu en ontwikkeling van 1992 is de armoede uitroeien *“een essentiële voorwaarde voor duurzame ontwikkeling, teneinde de verschillen in levensstandaard te verminderen en beter te voorzien in de behoeften van het merendeel van de wereldbevolking”*⁷. De *Millenniumverklaring* van de Verenigde Naties heeft in 2000 o.m. volgende cijferdoelen aangenomen die kunnen bijdragen tot het uitroeien van extreme armoede en honger. Die cijferdoelen zijn de halvering van tussen 1990 en 2015 van het aandeel mensen in de wereld met een inkomen van minder dan 1,25 US\$ en van het aandeel personen in de wereld dat honger leidt⁸. De armoede uitroeien, is ten slotte één van de drie overkoepelende doelstellingen uit het Implementatieplan van de wereldtop over duurzame ontwikkeling van 2002⁹.

Europa

Het Europees Sociaal Handvest van 1996 stelt dat iedereen recht heeft op bescherming tegen armoede en sociale uitsluiting¹⁰. Tussen 2000 en 2009 hebben verschillende Europese Raden opgeroepen om stappen te zetten in de richting van de uitroeiing van armoede, echter zonder hiervoor cijferdoelen te bepalen. In het jaar 2010 heeft de Europese Raad van Brussel dit wel gedaan. In het kader van de Europa2020-strategie is overeengekomen om tegen 2020 ten minste 20 miljoen mensen een uitweg te

bieden uit het risico op armoede en uitsluiting in vergelijking met 2008¹¹. Dit komt overeen met een daling van 17 % van het aantal personen met een risico op armoede en uitsluiting tussen 2008 en 2020. Personen met een armoederisico, in een situatie van -materiële ontbering of in een huishouden met een lage werkintensiteit behoren tot die doelgroep^a.

België

De Belgische Grondwet stelt dat iedereen het recht heeft een menswaardig leven te leiden, wat onder meer volgende rechten omvat: het recht op arbeid, het recht op sociale zekerheid, bescherming van de gezondheid en sociale, geneeskundige en juridische bijstand en het recht op een behoorlijke huisvesting¹². Sinds 1 oktober 2002 vervangt in België het recht op maatschappelijke integratie het recht op het bestaansminimum. Het OCMW van elke gemeente heeft de opdracht om het recht op maatschappelijke integratie te waarborgen aan iedereen die over onvoldoende bestaansmiddelen beschikt en die aan de voorwaarden van de wet voldoet. Voor ouderen, gehandicapten en kinderen zijn gelijkaardige sociale bijstandsregelingen van kracht die hen minimumuitkeringen garanderen.

Ook België heeft tussen het 2000 en 2009 herhaaldelijk de uitbanning van armoede als uiteindelijke doelstelling geformuleerd en opgeroepen om concrete armoedeverminderingdoelstellingen aan te nemen, waaronder de Federale Plannen inzake duurzame ontwikkeling 2000-2004 en 2004-2008¹³. Het verminderen van het armoederisico bij kinderen tot 12 % in 2010 is het enige cijferdoel dat België in die periode heeft aangenomen dat direct betrekking heeft op de **levensstandaard**¹⁴. Het is pas in het kader van de Europa 2020-strategie in het jaar 2010 dat België een concreet cijferdoel voor gans de bevolking heeft vooropgesteld, nl. een daling van 0,380 miljoen personen met een risico op armoede of uitsluiting of 17 % tussen 2008 en 2020. Daarnaast heeft België zich voorgenomen om cijferdoelen aan te nemen inzake de armoedesituatie van kinderen, de bevolking in huishoudens met lage werkintensiteit en ten slotte schuldoverlast¹⁵. Al deze cijferdoelen zijn evenwel nog niet aangenomen.

b. Werk en vaardigheden

Mondiaal

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948 stelt dat mannen en vrouwen recht hebben op **werk** in het beroep dat zelf wordt gekozen en op een rechtvaardig en gelijk loon voor hetzelfde werk¹⁶. Eén van de drie vastgelegde cijferdoelen om de eerste millenniumdoelstelling voor ontwikkeling van 2000 te bereiken ("*de extreme armoede en honger uitroeien*"), is "*volledige en productieve werkgelegenheid en degelijk werk voor iedereen, met inbegrip van vrouwen en jongeren*"¹⁷. Daarbij vraagt het Implementatieplan van de wereldtop over duurzame ontwikkeling (2002)

^a Een persoon behoort tot een *huishouden met een lage werkintensiteit* als zijn huishouden een werkintensiteit van minder dan 20% heeft. De werkintensiteit van het huishouden is gelijk aan de verhouding tussen het aantal effectief gewerkte maanden door de gezinsleden op actieve leeftijd (18-59 jaar en niet studierend) en het totale aantal maanden dat die personen potentieel konden werken tijdens het vorige kalenderjaar. Een persoon bevindt zich in een situatie van *-materiële ontbering* als hij met minstens vier problemen uit een lijst van negen wordt geconfronteerd. Die problemen zijn: schulden hebben, zich niet minstens een week vakantie per jaar kunnen veroorloven, zich niet om de twee dagen een maaltijd met vlees/vis/kip kunnen veroorloven, geen onvoorziene uitgave kunnen doen, de woning niet afdoende kunnen verwarmen, zich geen wasmachine kunnen veroorloven, zich geen kleurentelevisietoestel kunnen veroorloven, zich geen vaste telefoon kunnen veroorloven en ten slotte zich geen wagen kunnen veroorloven.

om “*assistentie te verlenen om het aantal inkomensgenererende arbeidsplaatsen te verhogen, waarbij rekening gehouden wordt met de ‘Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work’ van de Internationale Arbeidsorganisatie*”¹⁸.

Europa

Het Europees Sociaal Handvest van 1996 voorziet volgende rechten die betrekking hebben op **werk** en werkgelegenheid: een sociaal en economisch beleid dat een volledige tewerkstelling beoogt, het recht om in het onderhoud te voorzien door middel van een vrij gekozen beroep, eerlijke arbeidsomstandigheden met betrekking tot loon en werkuren, maatregelen die seksueel en psychologisch geweld bestrijden, verbod op verplichte arbeid, de vrijheid om vakbonden en werknemersorganisaties op te richten om de economische en sociale belangen te verdedigen, individuele vrijheid om te beslissen ze al dan niet te vervoegen, de promotie van paritair overleg, collectieve onderhandeling, bemiddeling en vrijwillige arbitrage en het recht om te staken¹⁹.

Na de Lissabonstrategie, goedgekeurd in 2000, legt de Europese Unie in de Europa 2020-strategie aangenomen in 2010 opnieuw de nadruk op een hoge werkgelegenheid als grondslag voor een inclusieve samenleving met een hoge sociale en territoriale cohesie. De lat werd op een Europese gemiddelde werkgelegenheidsgraad van 75 % voor heel Europa (EU 27) gelegd. Gegeven dat de gemiddelde Europese werkgelegenheidsgraad in 2010 ongeveer 69 % bedroeg, impliceert dit een gemiddelde toename van 6 %. Hoewel de Europa2020-strategie een doelstelling heeft vastgelegd rond de vermindering van de algemene armoede, werden er geen specifieke targets ontwikkeld voor het aantal personen met een betaalde baan maar met een armoederisico of voor het aantal personen dat leeft in een gezin met een lage werkintensiteit.

België

Het recht op arbeid is een van de rechten opgenomen in de Belgische grondwet²⁰. Het verhogen van de werkgelegenheidsgraad in het algemeen en dat van ouderen in het bijzonder zijn één van de belangrijkste werkgelegenheidsdoelstellingen van de Belgische overheid, in het kader van de Lissabonstrategie van 2000. Hiervoor zijn concrete cijferdoelen vastgelegd voor de EU. De Federale Plannen inzake Duurzame Ontwikkeling van 2000-2004 en 2004-2008 benadrukken ook het belang van de verhoging van de werkgelegenheid. Deze plannen leggen echter ook specifieke accenten zoals het bevorderen van de werkgelegenheid om sociale uitsluiting tegen te gaan en het scheppen van degelijke jobs²¹. In het kader van de Europa2020-strategie heeft België in 2010 een concreet cijferdoel voor gans de bevolking vooropgesteld voor het jaar 2020: een werkgelegenheidsgraad van 73,2 % voor de 20-64 jarigen wordt voor dat jaar beoogd. Daarnaast heeft de Belgische overheid volgende subdoelstellingen vooropgesteld tegen 2020: een werkgelegenheidsgraad bij vrouwen van 69 %, een werkgelegenheidsgraad bij oudere werknemers (55-64 jaar) van 50 %, een percentage jongeren (15-24) die niet aan het **werk** zijn of niet in onderwijs of opleiding zijn van 8,2 % en een verschil tussen de werkgelegenheidsgraden van de Belgen en de niet-EU-burgers van minder dan 16,5 procentpunt. Bovendien heeft België in het Nationaal Hervormingsprogramma van 2011 zich voorgenomen om in het volgende Nationaal Hervormingsprogramma specifieke doelstellingen voor gezinnen met een lage werkintensiteit vast te leggen²². Dit laatste is evenwel nog niet gebeurd.

c. Volksgezondheid

Mondiaal

Het recht op een best mogelijke gezondheid wordt nadrukkelijk vermeld in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (aangenomen in 1948)²³, het Kinderrechtenverdrag (aangenomen in 1989)²⁴, de Millennium Ontwikkelingsdoelen (aangenomen in 2000)²⁵ en ten slotte de constitutie van de Wereldgezondheidsorganisatie van 1946: *“Het bezit van de beste gezondheidstoestand die bereikbaar is, is een van de fundamentele rechten van elke mens, ongeacht zijn ras, religie, politieke overtuiging, economische of sociale conditie”*²⁶.

Hoewel er geen enkel internationaal akkoord werd opgesteld dat concrete doelstellingen zet aangaande levensverwachting of levensverwachting in goede gezondheid, promoten internationale initiatieven, zoals *Agenda 21 aangenomen in 1992*²⁷ en het *Implementatieplan van de wereldtop over duurzame ontwikkeling van 2002*, de gezondheid voor allen via acties in verband met determinanten ervan, inclusief het *“bevorderen van rechtvaardige en verbeterde toegang tot betaalbare en -efficiënte gezondheidszorg”*²⁸. De Millennium Ontwikkelingsdoelen aangenomen in 2000 bevatten drie doelstellingen met betrekking tot de gezondheidsproblematiek: kindersterfte tegengaan, moedersterfte tegengaan en het uitbannen van HIV/AIDS, malaria en andere ziekten²⁹.

Europa

Binnen de Wereldhandelsorganisatie erkenden de leden van de Europese Regio in de Wereldgezondheidsorganisatie (51 landen) in 1998 dat de bevordering van gezondheid en welzijn van personen het ultieme doel is van sociaal en economische ontwikkeling en (her)engageerden ze zich tot het verbeteren van gezondheidszorgsystemen door een gemeenschappelijk beleidskader op te stellen. Dit beleidskader (*“Health 21”*) definieerde 21 targets met als doel de gezondheidsongelijkheden tussen de landen van de regio's te verminderen, de gezondheid van haar bevolking te bevorderen en de gezondheidszorgsystemen in de verschillende landen te versterken³⁰. Target 5 benadrukt het gezond ouder worden, met zowel een verhoging van de levensverwachting als een verbetering van de gezondheid op oudere leeftijd.

Het Europees Sociaal Handvest van 1996 stelt dat iedereen recht heeft op gezondheid. Dit omvat o.m. de volgende rechten: toegankelijke en doeltreffende gezondheidszorgvoorzieningen voor de hele bevolking en een beleid voor ziektepreventie³¹.

Hoewel gezondheidsbeleid en de gezondheidszorg de primaire verantwoordelijkheid van de lidstaten van de Europese Unie blijven wordt wel getracht de samenwerking tussen de lidstaten te bevorderen, voornamelijk op die vlakken waar de lidstaten op zich minder doeltreffend zijn. De doelstellingen van de *Vernieuwde EU-strategie inzake duurzame ontwikkeling* hebben bijvoorbeeld betrekking op specifieke punten als voedselveiligheid, strijd tegen besmettelijke ziekten, bescherming tegen chemische stoffen³². En het witboek van de Europese Commissie *Samen werken aan gezondheid: een EU-strategie voor 2008-2013* omvat een strategische benadering voor de lidstaten van de Europese Unie op het gebied van gezondheid³³. Dit witboek vestigt de aandacht op de gezondheidsbevordering in een vergrijzend Europa (Doelstelling 1), het beschermen van burgers tegen bedreigingen van de gezondheid (Doelstelling 2) en de ondersteuning van dynamische gezondheidsstelsels en nieuwe

technologieën (Doelstelling 3). Het verband tussen gezondheid en economische welvaart wordt ten slotte ook benadrukt in de nieuwe Europese strategie voor groei en welvaart. De *EU 2020-strategie* vraagt namelijk om tegen 2020 armoede en sociale uitsluiting te bestrijden en ongelijkheden op het gebied van gezondheidszorg te verminderen, onder andere door acties gericht op de nieuwe gezondheidsrisico's op het **werk** en op de toegang tot gezondheidszorg voor iedereen. Die strategie wijst erop dat het de uitdaging is dat de *“bevolking actief en gezond ouder wordt”*, wat moet leiden *“tot meer sociale cohesie en grotere productiviteit”*³⁴.

België

De Belgische Grondwet kent aan ieder *“het recht op sociale zekerheid, bescherming van de gezondheid en sociale, geneeskundige en juridische bijstand”* toe, evenals *“het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu”*³⁵. De Belgische *Federale plannen inzake duurzame ontwikkeling* (2000-2004 en 2004-2008) beogen de globale verbetering van de gezondheid. In het algemeen specificeren ze minder de doelstellingen met betrekking tot gezondheidstoestand dan de acties die op de determinanten inspelen, bijvoorbeeld de vermindering van de factoren die kankers of ademhalingsaandoeningen veroorzaken of verergeren³⁶.

België schenkt ook specifieke aandacht aan de determinanten van gezondheidsongelijkheid in plannen voor armoedebestrijding en sociale inclusie. Het Nationaal Actieplan Sociale Inclusie van 2008-2010 stelde uitdrukkelijk dat de toegankelijkheid van de geneeskundige verzorging een permanente bekommernis blijft, dat de kwaliteit van de verzorging dient gewaarborgd te worden en dat de financiële duurzaamheid van het gezondheidszorgsysteem door kostenefficiëntie en administratieve vereenvoudiging dient gegarandeerd te worden. Het Federaal Plan Armoedebestrijding (2008) heeft als tweede doelstelling het recht op gezondheid te waarborgen. Met de vooropgestelde initiatieven onder deze doelstelling wordt getracht de toegang tot de gezondheidszorg voor bepaalde groepen te verbeteren.

d. Onderwijs

Mondiaal

Het recht op onderwijs is opgenomen in Artikel 26 van de Verklaring voor de Rechten van de Mens van 1948³⁷, Artikel 2 van het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden van 1952³⁸ en in Artikel 13 en 14 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten van 1966. Het recht op onderwijs zoals bepaald in het laatste verdrag voorziet een recht op gratis en verplicht basisonderwijs voor iedereen, een verplichting om toegankelijk secundair onderwijs te ontwikkelen en een verplichting om gelijke toegang tot hoger onderwijs te ontwikkelen³⁹.

De doelstellingen op internationaal niveau richten zich voornamelijk op het toegankelijk maken van (basis)onderwijs voor iedereen. In 2000 stelde de internationale gemeenschap op het World Education Forum zes onderwijsdoelstellingen voor die de wereld dichter bij een situatie zouden brengen waarin elk kind, jongere en volwassene zich in zijn onderwijsbehoeften bevredigd ziet. De doelstellingen hebben voornamelijk betrekking tot het verbeteren van de toegang tot onderwijs voor bepaalde doelgroepen, het verhogen van de geletterdheid, meer gendergelijkheid en het verbeteren van de

kwaliteit van het onderwijs. Het nastreven van deze doelstellingen zou landen helpen in het bereiken van de cijferdoelen inzake onderwijs zoals opgenomen in de Millennium Verklaring van 2000, met name het bereiken van een universele basiseducatie in 2015 (100 %) en de reductie van genderongelijkheid in alle aspecten van onderwijs⁴⁰.

Om de centrale rol van onderwijs en leren in de evolutie naar duurzame ontwikkeling te benadrukken doopte de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de periode 2005-2014 om tot de '*Decade of Education for Sustainable Development*' (DESD). Het initiatief, waarvan de uitwerking en opvolging wordt gestuurd door de UNESCO, dient als kader voor acties op internationaal, regionaal, nationaal en lokaal niveau met als doel onderwijs voor duurzame ontwikkeling te bevorderen. Onder onderwijs voor duurzame ontwikkeling verstaat de UNESCO onderwijs en leren op alle niveaus en in alle sociale contexten dat leerlingen equipeert met de vaardigheden, kennis en waarden die noodzakelijk zijn voor duurzame ontwikkeling.⁴¹

Europa

Het Europees Sociaal Handvest van 1996 garandeert in verband met onderwijs de volgende rechten: een verbod op arbeid door kinderen onder de 15 jaar, gratis lager en secundair onderwijs, gratis voorlichting over beroepskeuze, initiële en gevorderde beroepsopleiding, toegang tot de universiteit en andere vormen van hoger onderwijs enkel op basis van persoonlijke verdienste⁴². De Europa 2020-strategie (goedgekeurd in 2010) formuleert twee specifieke cijferdoelen voor het jaar 2020 in verband met onderwijs: het aandeel vroegtijdig schoolverlaters (18-24 jaar) te laten dalen tot 10 % en het aandeel hoogopgeleiden in de leeftijdscategorie 30-34 jaar te laten stijgen tot minstens 40 %. In het licht van de doelstellingen met betrekking tot werkgelegenheid en langere loopbanen, de toenemende vraag naar specifieke **vaardigheden** en de vergroening van de economie hamert Europa ook op het belang van investeringen in **vaardigheden** en levenslang leren, zodanig dat mensen de mogelijkheid hebben zich bij te scholen.

België

De Belgische Grondwet voorziet o.m. volgend grondrecht inzake onderwijs: het onderwijs is vrij en de toegang tot het onderwijs is kosteloos tot het einde van de leerplicht⁴³. België heeft de Europa2020-doelstellingen in 2011 als volgt gepreciseerd: het aandeel vroegtijdig schoolverlaters^a zou moeten dalen tot 9,5 % en het aandeel hoogopgeleiden^b in de leeftijdscategorie 30-34 jaar zou moeten stijgen tot 47 % in 2020. In 2009 waren deze percentages respectievelijk 11,7 % en 43,2 %⁴⁴. In overeenstemming met de richtsnoeren voor de werkgelegenheid engageerden de Belgische regering en de sociale partners zich evenzeer tot een toename van levenslang leren voor arbeiders en de scholing van werkzoekenden⁴⁵.

^a Het percentage van de bevolkingsgroep van 18 tot 24 jaar die geen studies of opleiding volgen en van wie het studieniveau niet hoger is dan lager secundair onderwijs.

^b Het percentage 30- tot 34-jarigen dat een cyclus hoger onderwijs of gelijkwaardig heeft.

2.1.3. Toestand gisteren, vandaag en morgen bij ongewijzigd beleid en onzekerheden

a. Levensstandaard

Trends in het verleden en huidige toestand

Wereld

Extreme armoede op wereldvlak wordt gemeten met het aandeel van de mensen in de lage- en middeninkomenslanden met een inkomen van minder dan 1,25 US dollar per dag in koopkrachtpariteit van 2005. Die 1,25 dollar-grens vervangt sinds 2008 de vroegere 1 dollar-grens⁴⁶. In de ontwikkelingslanden leefde in 1990 45 % van de bevolking (of 1,8 miljard) met een inkomen lager dan 1,25 US\$ per dag. In 2005 was dit 27 % (of 1,4 miljard).

Het aandeel ondervoede personen in de ontwikkelingslanden daalde van het begin van de jaren 1990 van 20 % (of 828 miljoen) tot 16 % (of 818 miljoen) aan het begin van de jaren 2000. Deze recentste cijfers voor 2005/2007 wijzen op stabilisatie op rond 16 % (of 837 miljoen).

België

België is een land waar de levensstandaard de afgelopen decennia is gestegen. Zo steeg het bruto beschikbaar inkomen van huishoudens, uitgedrukt in prijzen van 2000, van 144 miljard Euro in 1992 tot 175,6 miljard Euro in 2009. Dit komt overeen met een jaarlijks stijgingpercentage van 1,2 %⁴⁷.

Desondanks heeft een aanzienlijk deel van de bevolking onvoldoende bestaansmiddelen om aan te sluiten bij de gangbare leefpatronen van de samenleving. Dit blijkt uit de evolutie van verschillende indicatoren, m.n. het armoederisicopercentage, het aantal begunstigden van het Recht op Maatschappelijke Integratie en het aandeel personen met betalingsachterstanden.

- In België en de EU leeft iemand in een situatie van financiële armoede indien het beschikbaar gezinsinkomen, rekening houdend met de gezinssamenstelling, lager is dan 60 % van het nationaal mediaan beschikbaar gezinsinkomen. Die indicator wordt berekend op basis van enquêtes. Het aandeel van de bevolking dat in een dergelijke situatie is, wordt benoemd met de term 'armoederisicopercentage'.

Het armoederisicopercentage in België blijft sinds het inkomensjaar 2003 stabiel rond 15 % in België. Dit is ongeveer 1,5 miljoen personen. In 2009 bedroeg het armoederisicopercentage in de EU27 16,3 %. Het beschikbaar gezinsinkomen, rekening houdend met de gezinssamenstelling, van dit aandeel van de bevolking is lager dan 60 % van het nationaal mediaan beschikbaar gezinsinkomen. Op basis van de cijfers voor het inkomensjaar 2009 in België is de inkomensdrempel voor een alleenstaande gelijk aan 973 Euro per maand⁴⁸. Het armoederisicopercentage van werkenden, werklozen, gepensioneerden en ten slotte andere inactieven fluctueert de laatste jaren rond resp. 4,3 %, 31,8 %, 18,4 % en 26,4 %. Dat van alleenstaande ouders met minstens één afhankelijk kind schommelt de laatste jaren rond 35,1 %. Opvallend is dat de armoedesituatie van personen zonder een link met de arbeidsmarkt (werklozen en andere inactieven) of met veel uitgaven in vergelijking tot het aantal volwassen personen met

een inkomen (alleenstaande ouders met kinderen) beduidend hoger is dan het algemeen gemiddelde⁴⁹.

- In België kunnen personen, onder bepaalde voorwaarden, een beroep doen op het Recht op Maatschappelijke Integratie indien zij over onvoldoende bestaansmiddelen beschikken. Het aantal begunstigen van het Recht op Maatschappelijke Integratie steeg tussen 2002 en 2009 van ongeveer 78-duizend tot bijna 100-duizend. Meer dan negen op tien begunstigen ontvangen financiële steun⁵⁰.
- Indien de schuldenaar na de afbetaling van zijn schulden een inkomen heeft dat hem niet toestaat om in zijn behoeften te voorzien en aan te sluiten bij de maatschappelijke leefpatronen zijn schulden problematisch. Tussen 2004 en 2009 schommelt het percentage personen dat leeft in een gezin met ten minste twee achterstallen voor één of meerdere basisbehoeften (facturen voor elektriciteit, water, gas, huur, hypothecaire lening, gezondheidszorgen) in de groep met de 20 % laagste inkomens rond 15 %. Voor de ganse bevolking fluctueert dit percentage rond 5,5 %⁵¹.

De drie voorgaande indicatoren zeggen iets over het gebrek aan bestaansmiddelen. In het kader van de Europa2020-strategie is in 2010 een doelstelling voor het jaar 2020 voor de EU vastgelegd die ruimer is gedefinieerd. (Zie 2.1.2. Bestaande doelstellingen, a. Levenstandaard, Europa) De beoogde doelgroep van de Europa2020-strategie zijn de personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting. Dit zijn personen met een armoederisico (dit zijn de personen met een inkomen onder de armoederisicodrempel), in een situatie van -materiële ontbering of in een huishouden met een lage werkintensiteit. Omdat deze doelstelling een concreet politiek engagement is die gedeeltelijk ook betrekking heeft op personen met een inkomen onder de armoederisicodrempel, wordt de evolutie van deze indicator hier kort vermeld.

In België daalde het aantal personen met een risico op armoede of uitsluiting tussen 2004 en 2009 van 2,257 miljoen tot 2,145 miljoen personen. In relatieve termen is dit een daling van 21,6 % tot 20,2 %. De personen met een armoederisico - zij met een inkomen onder de armoederisicodrempel - zijn de grootste deelpopulatie, gevolgd door de personen in een huishouden met een lage werkintensiteit en in een situatie van ernstige materiële deprivatie. In de EU27 daalde het aantal personen met een risico op armoede of uitsluiting tussen 2005 en 2009 van 123,89 miljoen tot 113,72 miljoen personen. In relatieve termen is dit een daling van 26 % tot 23,1 %. Het aandeel personen met een risico op armoede of uitsluiting in België is in dezelfde periode ongeveer 3 procentpunten lager dan in de EU 27⁵².

Trends in de toekomst en onzekerheden

Wereld

Ondanks de impact van de economische crisis van 2008/2009 en de ermee gepaard gaande problemen veroorzaakt door de voedsel- en energiecrisis nemen projecties van de Wereldbank aan dat tegen 2015 het aandeel personen dat in extreme armoede leeft 15 % zal bedragen. Hiermee zou de doelstelling van 23 % zeker worden gehaald. Deze positieve trend wordt vooral veroorzaakt door de economische groei in Oost-Azië, in het bijzonder China⁵³.

Op basis van trends uit het verleden inzake het aandeel ondervoedde personen in de ontwikkelingslanden en in het licht van de economische crisis en de stijgende voedselprijzen, lijkt het onwaarschijnlijk dat de doelstelling voor 2015 (een halvering van het aandeel van begin de jaren 1990) gehaald zal worden⁵⁴.

België

Prospectieve gegevens over de evolutie van het armoederisicopercentage voor de Belgische bevolking zijn pas recent beschikbaar. Het niveau van deze prospectieve armoederisicopercentages zijn omwille van methodologische redenen niet vergelijkbaar met de voornoemde armoederisicopercentage. Op basis van de huidige kennis zou volgende trend bij ongewijzigd beleid kunnen worden verwacht. Het armoederisicopercentage van de ganse bevolking zou tussen 2011 en 2050 licht dalen. Het armoederisicopercentage van gepensioneerden zou in die periode sterk dalen om uiteindelijk in 2050 dat van werkenden te benaderen, wat tussen 2011 en 2050 laag blijft. Het armoederisicopercentage van werklozen ten slotte zou echter sterk stijgen tussen 2011 en 2050⁵⁵.

Prospectieve gegevens over de evolutie van het aantal personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting - waarvoor een doelstelling is geformuleerd in het kader van de EU 2020-strategie - zijn vooralsnog niet beschikbaar.

Onzekerheden

- Alle internationale en nationale documenten die rechten geven aan burgers zeggen dat iedereen recht heeft op een **levensstandaard** die voldoende moet zijn om tegemoet te komen in zijn behoeften en aan te sluiten bij de gangbare leefpatronen. De indicatoren die iets zeggen over inkomensarmoede geven enkel aan hoeveel mensen een inkomen hebben onder een bepaalde drempel, die op verschillende wijze bepaald kan worden (bv. relatief of absoluut). De indicatoren over inkomensarmoede zeggen niet welk inkomensniveau nodig is om aan te kunnen sluiten bij de gangbare leefpatronen. Recent Belgisch onderzoek is hier een uitzondering op. Op basis van de visie van experts is voor verschillende huishoudtypes nagegaan welk inkomen nodig is om menswaardig te leven in België. Deze studie beantwoordt aan een behoefte in het werkveld die dagelijks geconfronteerd worden met gezinssituaties waarvan zij de menselijke waardigheid moeten beoordelen en moeten beslissen over de toekenning van bepaalde sociale uitkeringen of toelagen. Dit is misschien een beloftevolle piste om op lange termijn een doelstelling te kunnen formuleren die in staat is de feitelijke uitbanning van armoede concreet op te volgen zodat iedereen - zowel de huidige als de toekomstige generaties - een inkomen zou hebben dat voldoende is om tegemoet te komen in zijn behoeften⁵⁶.
- Ook prospectieve cijfers over de toekomstige evolutie van de inkomensverdeling en armoede zijn schaars of staan in hun kinderschoenen. Hierover zijn dus nog tal van onzekerheden en de vraag is of de bestaande prospectieve indicaties niet herzien zullen worden en/of wat de impact erop is van exogene veranderingen, in het bijzonder de economisch/financiële crisis vanaf 2008.
- De lidstaten van de EU hebben socialezekerheidssystemen ontwikkeld die de weerspiegeling zijn van hun maatschappijvisie en een evenwicht zoeken tussen de rechten en plichten van burgers en tussen solidariteits- en verzekeringsprincipes. In België gaan de principes van het huidige

sociaalzekerheidssysteem terug op het akkoord tussen de sociale partners van na de Tweede Wereldoorlog. De vraag is hoe de sociale zekerheidsvoorzieningen zullen evolueren en zullen worden aangepast aan de veranderende noden van de maatschappij, onder meer veroorzaakt door de veroudering van de bevolking.

b. Werk en vaardigheden

Trends in het verleden en huidige toestand

Wereld

De VN stelt vast dat op het gebied van werkgelegenheid en van waardig **werk** er ernstige problemen blijven bestaan. In ontwikkelingslanden blijven de werkloosheidscijfers hoog en groeit de werkgelegenheid traag. Die werkgelegenheid is bovendien zeer precair en is gevoelig voor de gevolgen van de economische crisis: arbeidsverhoudingen zijn informeel, sociale beschermingsmaatregelen ontbreken, jobs zijn laag betaald (waardoor gezinnen met een inkomen uit **werk** vaak in extreme armoede leven) en de werkomstandigheden zijn zwaar. Dergelijke problemen zijn des te acuter in ontwikkelingslanden met een snel groeiende economie⁵⁷.

België

In België steeg de werkgelegenheidsgraad tussen 1992 en 2010 van 61,3 % tot 67,6 %. De stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen is de belangrijkste oorzaak hiervan. Het verschil in werkgelegenheidsgraad tussen mannen en vrouwen, dat in 1992 meer dan 25 procentpunten bedroeg (74,4 % bij de mannen en 48,2 % bij de vrouwen), werd tijdens die periode gedeeltelijk weggewerkt, maar lag in 2010 nog op meer dan tien procentpunten (73,5 % bij de mannen en 61,6 % bij de vrouwen). De werkgelegenheidsgraad van oudere werknemers (55-64 jaar) steeg tussen 1992 en 2010 van 22,2 % naar 37,3 %⁵⁸.

Op basis van de beschikbare gegevens blijkt dat de werkgelegenheidsgraad in de EU 27 steeg van 65,1 % in 1997 tot 70,3 % in 2008. Daarna daalde het tot 68,6 % in 2010. In vergelijking met de EU 27 heeft België een zekere achterstand wat werkgelegenheid betreft. Deze achterstand is nog groter voor werkgelegenheid bij ouderen: tussen 1997 en 2010 verkleint het verschil wel, maar in 2010 blijft België 9 procentpunten onder het Europese gemiddelde⁵⁹.

Werkloosheid is het hoogst bij jongeren. Tussen 1992 en 2010 volgde de jeugdwerkloosheid (onder 25 jaar) op basis van enquêtegegevens een cyclisch patroon met als maximum en minimum 23,2 % en 15,4 %. In het jaar 2000 bedroeg de jeugdwerkloosheid 16,7 %. Het steeg drie jaar later tot 21,8 %, om daarna weer te dalen tot 18 % in 2008. Sindsdien in de jeugdwerkloosheid weer gestegen tot 22,4 % in 2010. Tussen 2000 en 2010 steeg de jeugdwerkloosheid van 17,3 % naar 21,1 % in de EU 27 (gegevens gebaseerd op enquêtegegevens). Vanaf 2003 is de jeugdwerkloosheid in België hoger dan deze in de EU 27⁶⁰.

In 2004 bedroeg het percentage personen tussen 18 en 59 jaar dat leeft in een gezin met een lage werkintensiteit^a 14,7 %. In 2009 bedroeg dit nog steeds 12,3 %, wat 3,3 % hoger is dan het Europese gemiddelde van 9,0 % (EU 27)⁶¹. Huishoudens zonder betaald **werk** worden geconfronteerd met een hoog armoederisico. Vooral voor huishoudens met kinderen leidt de afwezigheid van betaald **werk** tot hogere armoederisico's dan in de meeste andere EU-lidstaten. In België heeft 72 % van deze huishoudens een inkomen onder de armoederisicogrens tegenover 62 % in de EU25. Een positieve noot is wel dat we voor het percentage werkende armen^b bij de laagsten in de EU zitten, met 4,6 % in 2009 en 4,5 % in 2010. Het Europese gemiddelde (EU 27) bedroeg 8,4 % in 2009. Het betreft hier echter nog steeds een 170 000 personen in absolute termen⁶².

Trends in de toekomst en onzekerheden

Zoals boven gesteld is de doelstelling van België, in het kader van de EU 2020, een werkgelegenheidsgraad van 73 % te halen in 2020. Volgens projecties van de Studiecommissie voor de vergrijzing zal de totale werkgelegenheidsgraad 65,5 % bedragen in 2015 en 67,9 % op lange termijn (2050). De werkloosheidsgraad zou op lange termijn tenderen naar 8 %^c.

Op lange termijn zal de werkgelegenheid beïnvloedt worden door demografische en sociale veranderingen, economische innovatie en veranderingen in de structuur van de economie, en de effecten globalisering op de arbeidsmarkt:

- De meest significante demografische evolutie is die van de vergrijzing. Een vergrijzing van de economie gaat gepaard met zowel een dalend arbeidsaanbod als een verandering van de samenstelling van het arbeidsaanbod (ouder, vrouwelijker, multicultureler...). Naast de uitdagingen voor werkgelegenheidsbeleid en publieke financiën tengevolge de vergrijzing, brengt een feminisering van de arbeidsmarkt, in combinatie met andere sociale veranderingen en veranderingen in de structuur van families, ook uitdagingen voor familie- en sociaal beleid met zich mee.
- Technologische innovatie in Europa heeft een *skills-bias*; indien de trend naar een kennis- en diensteneconomie wordt verder gezet, zal de vraag naar specifieke **vaardigheden** en hoogopgeleide profielen toenemen. Studies verwachten meer concreet dat de vraag naar arbeid voornamelijk zal toenemen in sectoren als gezondheidszorg, langetermijnzorg, vrijetijdsbesteding en persoonlijke diensten en dat de vraag naar arbeid in arbeidsintensieve en administratieve sectoren zal afnemen⁶³. Daarnaast zal een vergroening van de economie arbeidsmarkttransformaties met zich meebrengen en implicaties hebben voor de organisatie van onderwijs en levenslang leren (nieuwe **vaardigheden**, vraag naar technische beroepen...).
- Globalisering en de opkomst van *emerging economies* kan tot hogere competitie leiden, zowel voor hoogopgeleide arbeid als laagopgeleide arbeid. Daarenboven dient er rekening gehouden worden

^a De werkintensiteit van het huishouden wordt bepaald als de verhouding tussen het aantal effectief gewerkte maanden door de gezinsleden op actieve leeftijd (18- 59 jaar en niet studerend) tijdens het jaar dat voorafgaat aan het enquêtejaar en het totaal aantal maanden dat deze personen konden werken tijdens datzelfde jaar. Indien deze verhouding lager is dan 20 %, dan behoren alle personen van het huishouden tussen 0 en 59 jaar tot een huishouden met een lage werkintensiteit.

^b Het aandeel van tewerkgestelde personen ouder dan 18 jaar met een beschikbaar inkomen dat lager ligt dan de armoedegrens.

^c Hierbij dient opgemerkt te worden dat voor de simulaties van de Studiecommissie voor de vergrijzing de oude definities voor werkgelegenheid en werkloosheid gebruikt worden, met 15 als minimumleeftijd in plaats van 20.

met economische en demografische ontwikkelingen in ontwikkelingslanden en de hierdoor veroorzaakte migratiestromen.

c. Volksgezondheid

Trends in het verleden en huidige toestand

Wereld

De gemiddelde levensverwachting op wereldschaal bedraagt 67,88 jaar, maar er zijn grote verschillen in levensverwachting tussen landen. In ontwikkelingslanden was de gemiddelde levensverwachting voor de periode 2005-2010 65,95 jaar, in ontwikkelde landen was dit maar liefst 11 jaar hoger, met een gemiddelde levensverwachting van 76,94 jaar. In Sub-Saharaans Afrika is de levensverwachting (2005-2010) met 52,51 jaar het laagst; dat is 28 jaar minder dan in de landen van West-Europa en 12 jaar minder dan de landen van Zuid-Azië⁶⁴.

Niettemin wordt er mondiaal vooruitgang geboekt richting de doelstellingen inzake **volksgezondheid** van de MDG's, hoewel er geen eensgezindheid is of ze ook effectief gehaald zullen worden. Het sterftecijfer van kinderen tussen de 0 en de 5 jaar nam met 1/3 af tussen 2000 en 2010, maar de doelstelling is een afname van 2/3. Sub-Saharaans Afrika en Zuid-Azië blijven regio's met hoge cijfers wat betreft moedersterfte; samen vertegenwoordigden ze maar liefst 89 % van de mondiale moedersterftes in 2008. Het gros van de moedersterftes zijn volgens de VN nochtans vermijdbaar door preventie en de juiste zorg⁶⁵.

Het aantal mensen dat jaarlijks besmet wordt met HIV is in dalende trend, hoewel er in 2009 nog 2,6 miljoen nieuwe mensen besmet werden met de ziekte. Door de ontwikkeling van levensverlengende medicatie stijgt het aantal HIV-patiënten in de wereld, met een bijzonder hoge concentratie in Sub-Saharaans Afrika. Het aantal doden ten gevolge van malaria werd tussen 2000 en 2009 met 20 % teruggedrongen⁶⁶. De nummer één doodsoorzaak in de wereld blijft echter 'cardiovasculaire aandoeningen': maar liefst 17,30 miljoen mensen stierven aan dergelijke aandoeningen in 2008, dat is 30 % van het globale aantal doden in datzelfde jaar⁶⁷.

België

In België is de levensverwachting, zowel voor mannen als voor vrouwen, tussen het einde van de 19e en het begin van de 21e eeuw met meer dan 30 jaar toegenomen tot 80 jaar in 2009⁶⁸. Naast een spectaculaire medische vooruitgang liggen een betere -hygiëne en betere leefomstandigheden aan de basis van die evolutie.

Hoewel de levensverwachting blijft stijgen, blijft er een aanzienlijke kloof tussen mannen en vrouwen. De levensverwachting bij geboorte voor mannen lag in het jaar 1990 op 72,7 levensjaren, in 2008 lag deze reeds op 76,9 levensjaren. Voor vrouwen bedroegen de levensverwachtingen respectievelijk 79,5 levensjaren en 82,6 levensjaren⁶⁹.

Op basis van de beschikbare gegevens kan er geen sluitende uitspraak gemaakt worden betreffende de evolutie in de *levensverwachting in goede gezondheid*. Wel bedroeg deze levensverwachting in goede gezondheid voor mannen 63,2 levensjaren in 2009. Voor vrouwen bedroeg deze 63,8 levensjaren⁷⁰.

In vergelijking met andere Europese landen is onze collectieve gezondheidssituatie zeker niet slecht; voor beide geslachten ligt de levensverwachting bij geboorte boven het Europese gemiddelde. De Europese levensverwachting bij geboorte voor mannen bedroeg 76,4 levensjaren in 2008 (EU 27) en voor vrouwen 82,4 levensjaren. De levensverwachting in goede gezondheid voor mannen bedroeg 60,9 levensjaren in 2008 (EU 27) en 62,0 voor vrouwen⁷¹.

Desondanks deze betrekkelijk gunstige cijfers en ontwikkeling van de levensverwachting stelt een groeiend deel van de bevolking gezondheidszorg uit omdat zij moeilijkheden ondervindt om voor die zorg te betalen. Volgens de gezondheidsenquête via interview, uitgevoerd door het Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, bereikte het *aandeel van de gezinnen dat verklaart om financiële redenen gezondheidszorg te hebben uitgesteld* in 2008 in totaal 14,3 %. Dat aandeel stijgt: in 1997 bedroeg het 8,6 % van de bevolking⁷². De toename was zichtbaar voor alle inkomensgroepen, behalve voor de rijkste groep. Ook blijkt dat de personen met een laag inkomen het meest aan chronische ziekten lijden, dat laaggeschoolden meer getroffen worden door functionele beperkingen dan hooggeschoolden en dat zwaarlijvigheid sociaal gekleurd is.

Trends in de toekomst en onzekerheden

We zijn sinds kort met 7 miljard mensen op aarde. Volgens de schattingen van de Verenigde Naties zullen we in 2050 met meer dan 9 miljard zijn⁷³. De gemiddelde levensverwachting in de periode 2045-2050 zal 75,59 levensjaren bedragen op wereldniveau, wat ongeveer gelijk is aan de huidige gemiddelde levensverwachting in de ontwikkelde landen⁷⁴. Zowel het aantal mensen in de wereld als hun levensverwachting blijft dus in stijgende lijn tot 2050 en verder.

België is hierop geen uitzondering. De VN verwacht een gemiddelde levensverwachting in België van 84 jaar tussen 2045 en 2050⁷⁵. Ook het Federaal Planbureau van België gaat uit van een significante toename; de levensverwachting bij geboorte voor mannen zou 81,9 jaar bedragen in 2030 en 86,2 jaar in 2060. Voor vrouwen is dit respectievelijk 85,8 en 88,8 jaar⁷⁶. De kloof tussen vrouwen en mannen wordt hier dus geleidelijk kleiner. Het is echter niet duidelijk hoe de levensverwachting in goede gezondheid zal evolueren in de toekomst en, met andere woorden, hoe deze zich zal verhouden tot de levensverwachting bij geboorte.

Door de evolutie van de levensverwachting rijst alleszins de vraag naar de beschikbare middelen voor het volksgezondheidsbeleid. De bevolking wordt steeds ouder en aangezien de kans op chronische ziekten toeneemt met de leeftijd zal het aandeel van de bevolking dat gezondheidszorg nodig heeft, stijgen. Doordat mensen langer leven neemt de vraag naar langdurige zorgverlening toe en kan worden aangenomen dat het aandeel uitgaven voor de langetermijncare in de totale overheidsuitgaven zal toenemen. In zijn verslag van 2011, raamt de Studiecommissie voor de vergrijzing dat de overheidsuitgaven voor gezondheidszorg en langetermijncare met 3,1 procentpunten van het BBP zullen stijgen tussen 2010 en 2060, dus van 8,0 % tot 11,1 % van het BBP⁷⁷.

d. Onderwijs

Trends in het verleden en huidige toestand

Wereld

De rapportering betreffende de millenniumdoelen toont dat er mondiaal sterke vooruitgang wordt geboekt in het aantal kinderen dat een basiseducatie geniet, hoewel de vooruitgang niet volstaat om de vooropgestelde Millenniumdoelstelling in 2015 te behalen (een basiseducatie voor iedereen). In de ontwikkelingslanden is de inschrijvingsgraad^a gestegen van 82 % in 1999 naar 89 % in 2008, op wereldschaal is deze geëvolueerd van 84 % in 1999 naar 90 % in 2008. Armoede en genderongelijkheid blijven de voornaamste drempels bij de toegang tot onderwijs⁷⁸.

In tegenstelling tot primair onderwijs blijven de onderwijsverschillen tussen landen op het gebied van secundair en tertiair onderwijs aanzienlijk. In de minst ontwikkelde landen^b bedroeg de gemiddelde inschrijvingsgraad voor secundair onderwijs^c, tussen 1999 en 2010, slechts 24 % voor meisjes en 31 % voor jongens. Voor ontwikkelde landen^d bedroeg de gemiddelde inschrijvingsgraad voor secundair onderwijs, tussen 1999 en 2010, maar liefst 91 % voor meisjes en 90 % voor jongens⁷⁹.

België

België scoort wat onderwijs betreft goed in internationale vergelijkingen, met een inschrijvingsgraad in het basisonderwijs van ongeveer 99 % (gedurende de laatste tien jaar)⁸⁰, een geschatte volwassen geletterdheid van bijna 100 %⁸¹ en een elfde plaats in de PISA enquête van 2009⁸². De PISA enquête van de OESO meet in hoeverre leerlingen aan het einde van hun verplichte schooltijd **vaardigheden** en kennis hebben verworven die noodzakelijk zijn voor participatie in de samenleving. In 2010 bedroeg het percentage hooggeschoolden^e in België al 44,4 %, wat ruim boven het Europese gemiddelde (33,6 %) ligt en hoger ligt dan de Europese doelstelling van 40 %. In de rangschikking van de Europese landen bekleedde België hiermee de 7de positie⁸³.

Op het vlak van vroegtijdige schoolverlaters^f scoort België beter dan het EU-percentage (11,9 % ten opzichte van 14,1 %). Gegeven dat dit percentage in dalende trend is sinds de eerste metingen in de jaren 1990 (18,1 % in 1992), kan verondersteld worden dat België op weg is om de EU 2020 doelstelling te halen, die voor België neerkomt op een daling met 2,4 procentpunten (tot 9,5 %)⁸⁴.

^a Gedefinieerd als het percentage leerlingen ingeschreven in ofwel primair ofwel secundair onderwijs ten aanzien van de totale bevolking in de theoretische leeftijdsgroep van het basisonderwijs (vertaling FPB).

^b Volgens de standaard indeling van de Verenigde Naties.

^c Gedefinieerd als het aandeel van de bevolking op officiële secundaire schoolleeftijd dat ingeschreven is in het secundair onderwijs (vertaling FPB).

^d Volgens de standaard indeling van de Verenigde Naties. Deze omvat: Noord-Amerika, Japan, Europa, Australië en Nieuw-Zeeland.

^e Het percentage 30- tot 34-jarigen dat een cyclus hoger onderwijs of gelijkwaardig heeft.

^f Het percentage van de bevolkingsgroep van 18 tot 24 jaar die geen studies of opleiding volgen en van wie het studieniveau niet hoger is dan lager secundair onderwijs.

Niet alles is rozengeur en maneschijn in België: op het gebied van levenslang leren^a vertoont België een relatieve achterstand ten aanzien van andere Europese landen en de doelstellingen. De participatie aan levenslang leren is in België sinds 2000 ongeveer op hetzelfde niveau gebleven en ligt daardoor onder het Europese gemiddelde (7,2 % ten opzichte 9,1 % in de EU 27).

Trends in de toekomst en onzekerheden

Voor vele landen in de wereld bevinden de uitdagingen inzake onderwijs zich voornamelijk op het niveau van het aanbod van kwalitatief basis- en secundair onderwijs, en het wegwerken van de voornaamste barrières voor de toegang tot dat onderwijs (armoede, genderongelijkheid, etc.).

In de Europese Unie ligt de uitdaging echter voornamelijk bij het toenemende belang van hoger onderwijs en levenslang leren tengevolge de verdere evolutie naar een kennis- en diensteneconomie. In het kader van de EU-2020 Strategie wordt immers een hogere werkgelegenheid als doelstelling gezet ten einde de vergrijzing op te vangen en de competitiviteit van onze economieën te vrijwaren. Hieraan zijn echter ook uitdagingen en onzekerheden verbonden voor de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt.

Volgens een studie van het *European Centre for the Development of Vocational Training (CEDEFOP)* zal de Europese arbeidsmarkt voor 35 % van het totale aantal jobs hoogopgeleiden nodig hebben tengevolge de verdere evolutie naar een kennis- en diensteneconomie, terwijl dit momenteel slechts 29 % bedraagt in Europa. Het aantal jobs voor laagopgeleiden zou dalen van 20 % naar 15 %. CEDEFOP stelt ook dat de vraag naar specifieke **vaardigheden** en competenties, als bijvoorbeeld onder impuls van een vergroening van de economie, zal toenemen en dat levenslang leren, als bijvoorbeeld beroepsopleiding en training, daardoor almaar belangrijker wordt⁸⁵.

De uitdaging op het gebied van onderwijs is dus niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief. Dit roept niet alleen vragen op betreffende de financiering van onderwijs in de toekomst, maar ook omtrent onderwijsmethoden, curricula, onderwijsgelijkheid en onderwijsmanagement. Een toenemende internationale onderwijsmobiliteit maakt Europese en internationale samenwerking op deze vlakken des te pertinent.

^a Het aandeel van de bevolking (25-64 jaar) dat in de referentieperiode van vier weken deelnam aan een opleiding in het reguliere onderwijs of geen opleiding volgde in het reguliere onderwijs, maar wel buiten het reguliere onderwijs.

2.2. Bescherming en beheer van het milieu

Deze fiche over **bescherming en beheer van het milieu** gaat in op de twee subkapitalen van milieu, namelijk **biologische diversiteit** en **natuurlijke hulpbronnen**, met een focus op atmosfeer, water en aarde. Daarnaast wordt de specifieke problematiek van **klimaatverandering** beschouwd. Deze fiche geeft een aantal definities en doelstellingen, beschrijft de evolutie van de toestand in het verleden en een aantal trends voor de toekomst bij ongewijzigd beleid, evenals de onzekerheden die hiermee gepaard gaan.

2.2.1. Definities

Het milieukapitaal bevat twee subkapitalen: de **biologische diversiteit** en de **natuurlijke hulpbronnen**.

De **biologische diversiteit** omvat het geheel van alle levende soorten (micro-organismen, zwammen, planten en dieren). Een onderscheid wordt gemaakt tussen genetische diversiteit (individuele eigenschappen binnen een soort), soortendiversiteit en diversiteit van ecosystemen (verscheidenheid aan habitats en ecologische processen).

De **natuurlijke hulpbronnen** zijn het water, de atmosfeer, de bodem, de aarde en de stralingen. Zij worden gebruikt als input voor de menselijke activiteiten en als tank om er de vervuiling en het afval van op te nemen.

- Het **water** bestaat uit zoet water (met inbegrip van de regen), de oceanen en het ijs (gletsjers, poolkappen).
- De **atmosfeer** bestaat uit heel de gaslaag die de planeet omringt (met inbegrip van de stratosferische ozonlaag).
- De **bodem** is zowel de bovenste laag van de aardkorst waar het leven bestaat als de ruimte aan de oppervlakte van de planeet.
- De **aarde** is de ondergrond en de hulpbronnen (mineralen - met inbegrip van de fossiele brandstoffen - en geothermische warmte) die uit de ondergrond van de planeet kunnen gewonnen worden.
- De **stralingen** zijn zowel de elektromagnetische als de particulaire stralingen. Dit zijn onder meer de zonnestraling, de elektromagnetische straling van menselijke oorsprong en de radioactiviteit.

In deze fiche komen enkel de thema's gelinkt aan het water, de atmosfeer en de aarde aan bod.

De **klimaatverandering** is de verandering van de gemiddelde temperatuur van de planeet wat zich tussen de periodes 1850-1899 en 2001-2005 vertaalt door een stijging met 0,76 °C. Volgens het vierde evaluatierapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) zal die globale opwarming doorgaan in de loop van de 21^e eeuw. Er bestaat nu ook een brede wetenschappelijke consensus die erkent dat de uitstoot van broeikasgassen door menselijke activiteiten verantwoordelijk is voor deze vastgestelde opwarming van de aarde.

2.2.2. Bestaande doelstellingen

a. Biologische diversiteit

Het *Verdrag inzake biologische diversiteit* (VBD) werd ondertekend op de Conferentie van Rio de Janeiro in 1992. Het heeft betrekking op *“het behoud van de biologische diversiteit, het duurzame gebruik van bestanddelen daarvan en de eerlijke en billijke verdeling van de voordelen voortvloeiende uit het gebruik van genetische rijkdommen”* (VN, 1992, art. 1). In 2010 werden in Nagoya (Japan) nieuwe verbintenissen aangegaan. Er werd een gezamenlijke visie *“Leven in harmonie met de natuur”* geformuleerd: *“Tegen 2050 wordt de biologische diversiteit gewaardeerd, beschermd, hersteld en met wijsheid gebruikt, door de ecosysteemdiensten te handhaven, een gezonde planeet te ondersteunen en essentiële voordelen aan alle volkeren te leveren”* (CDB, 2010e; vertaling FPB). Die visie werd geconcretiseerd in twintig strategische doelstellingen tegen 2020.

In 2010 heeft de Europese Raad eveneens zijn doelstelling uit de Vernieuwde strategie van 2006 aangepast (Europese Raad, 2010): *“dat de biodiversiteit van de Europese Unie en de ecosysteemdiensten die daaruit voortkomen - haar natuurlijk kapitaal - uiterlijk in 2050 naar behoren moet zijn hersteld en moet zijn beschermd en getaxeerd, wegens de intrinsieke waarde van biodiversiteit en wegens de -essentiële bijdrage ervan aan het menselijk welzijn en de economische voorspoed, en om aldus te ontkomen aan de catastrofale veranderingen die door verlies aan biodiversiteit worden teweeggebracht”* met als belangrijkste doelstelling *“het biodiversiteitsverlies en de achteruitgang van ecosysteemdiensten in de EU uiterlijk in 2020 tot staan te brengen en, voor zover dit haalbaar is, ongedaan te maken, en tevens de bijdrage van de EU tot het verhoeden van wereldwijd biodiversiteitsverlies op te voeren”* (Raad van de EU, 2010, §1 en §2).

Daarnaast is ook het volgende beslist: *“Tegen 2020 is een goede milieutoestand bereikt voor alle zeewateren in de EU en tegen 2015 wordt er gevist binnen de maximale duurzame opbrengst”* (2011)⁸⁶.

b. Natuurlijke hulpbronnen (buiten biologische diversiteit)

Atmosfeer

OP HET NIVEAU VAN HET EUROPESE CONTINENT reguleert het LRTAP-verdrag (Long-range transboundary air pollution, 1979) van de Economische Commissie voor Europa van de Verenigde Naties (UNECE) de emissies van heel wat luchtvervuilende stoffen. OP HET NIVEAU VAN HET EUROPESE CONTINENT reguleren het LRTAP-verdrag en de acht protocollen die eruit voortvloeien de emissies van bepaalde luchtvervuilende stoffen. Het Protocol van Göteborg ter bestrijding van verzuring, eutrofiëring en ozon op leefniveau, dat in 1999 ondertekend werd, is sinds 2005 van kracht. Het bepaalt per land emissieplafonds voor 2010 voor SO₂, NO_x, NMVOS en ammoniak (NH₃). OP HET NIVEAU VAN DE EUROPESE UNIE zijn de doelstellingen van het Protocol van Göteborg opgenomen in richtlijn 2001/81/EG over de nationale emissieplafonds. In dat kader kreeg België voor 2010 de volgende niet te overschrijden plafonds toegewezen:

- NO_x: 176 kt;
- NMVOS: 139 kt;
- SO₂: 99 kt;

- NH₃: 74 kt.

De richtlijn 2001/81/CE bepaalt bovendien dat tegen 2010 het areaal waar de kritische belasting inzake verzuring overschreden is, met ten minste de helft moet worden teruggebracht ten opzichte van 1990. Voor de blootstelling aan troposferische ozon schrijft de richtlijn onder andere voor dat in alle roostervakken (vierkanten van 150 x 150 km gebruikt om de luchtvervuiling te meten) de belasting door ozon op leefniveau die het gezondheidsgerelateerde criterium overschrijdt, in 2010 met twee derde moet worden teruggebracht ten opzichte van 1990.

Andere protocollen verbieden of reguleren onder andere de emissies van persistente organische stoffen (POP) en zware metalen. Momenteel bestaat er nog geen reglementering over de fijnstofemissies (PM). De herziening van het Protocol van Göteborg die tegen 2013 verwacht wordt, zou een dergelijke reglementering over fijn stof kunnen opnemen. Voor de meeste luchtvervuilende stoffen gelden bovendien doelstellingen inzake maximumconcentraties waaraan de bevolking mag worden blootgesteld. Die doelstellingen worden hier echter niet bestudeerd, aangezien deze tekst zich bewust beperkt tot luchtvervuilende emissies.

Water

OP MONDIAAL VLAK, bepalen de millenniumdoelstellingen voor ontwikkeling (2000), hernomen in het implementatieplan van Johannesburg (2002), onder andere het volgende: "*Tegen het jaar 2015 het deel van de bevolking halveren zonder duurzame toegang tot veilig drinkwater of sanitaire basisvoorzieningen*".

OP EUROPEES NIVEAU "*Tegen 2015 werd een goede watertoestand - hoeveelheid, kwaliteit en gebruik - in alle EU-stroomgebieden bereikt. Alternatieve watervoorzieningsopties worden enkel in aanmerking genomen als alle andere goedkopere besparingsmogelijkheden zijn uitgeput. Wateronttrekking moet minder dan 20 % van de beschikbare hernieuwbare waterbronnen bedragen*" (COM(2011) 571 final).

En "*Tegen 2020 is een goede milieutoestand bereikt voor alle zeewateren in de EU en tegen 2015 wordt er gevist binnen de maximale duurzame opbrengst*" (COM(2011) 571 final).

Het Federaal plan inzake duurzame ontwikkeling 2000-2004 herneemt de doelstelling om de uitstoot van stikstof met 50 % terug te dringen ten opzichte van het niveau van 1985, vastgelegd tijdens de tweede Conferentie voor de bescherming van de Noordzee. Deze doelstelling kadert in de uitvoering van de OSPAR-strategie waarbij de ecosysteembenadering wat het beheer van de menselijke activiteiten betreft in praktijk wordt gebracht met als doel "*een gezond marien milieu, waarin geen eutrofiëring voorkomt, te verwezenlijken en te behouden*" (OSPAR Commission, 2003, II-1.1; vertaling FPB).

Aarde

OP MONDIAAL VLAK, vermeldt het Implementatieplan van Johannesburg "*dat de omschakeling naar duurzame consumptie en productie [moet] versnellen. Dit wordt gedaan om de sociale en economische groei binnen de grenzen van de draagkracht van ecosystemen te bevorderen, door economische groei en milieudegradatie, daar waar van toepassing, te ontkoppelen middels verbeterde efficiëntie*

en duurzaamheid in het gebruik van hulpbronnen en productieprocessen en door vermindering van vervuiling, afval en de uitputting van hulpbronnen" (VN 2002).

c. Klimaatverandering

OP HET MONDIALE NIVEAU hebben het Raamverdrag inzake **klimaatverandering** van 1992 en het eruit voortvloeiende Kyoto-protocol van 1997 als doelstelling te strijden tegen de **klimaatverandering** die wordt veroorzaakt door de *antropogene emissies van broeikasgassen*. Het Kyoto-protocol, dat sinds 2005 van kracht is, legt de reductiedoelstellingen voor *broeikasgasemissies* vast voor de industrielanden (met uitzondering van de Verenigde Staten die het protocol niet geratificeerd hebben) tussen 1990 en de periode 2008-2012. Op de Conferentie van Cancun in 2010 werden nieuwe verbintenissen onderschreven die echter geen deel uitmaken van een internationaal verdrag en niet bindend zijn.

DE EUROPESE RAAD "*bevestigt dat, om het einddoel uit het Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake **klimaatverandering** te bereiken, het jaargemiddelde van de temperatuur aan het aardoppervlak wereldwijd tot niet meer dan 2 °C boven de preïndustriële niveaus mag uitstijgen.*" (Europese Raad 22/23 maart 2005). Hiervoor roept de Europese Raad "*alle partijen op om de 2 °C-doelstelling over te nemen en in te stemmen met wereldwijde emissiereducties van ten minste 50 %, en, als onderdeel van deze wereldwijde emissiereducties, met een geaggregeerde emissiereductie in de ontwikkelde landen van ten minste 80 à 95 % in 2050 in vergelijking met de niveaus van 1990*" (Europese Raad 29/30 oktober 2009).

OP EUROPEES NIVEAU, moet een onderscheid gemaakt worden tussen de verbintenissen tegen 2008-2012 op mondiaal niveau in het kader van het Kyoto-protocol en die tegen 2020 op Europees niveau. Tegen 2020 heeft de EU er zich toe verbonden haar broeikasgasemissies met 20 % te verminderen ten opzichte van 1990, met de mogelijkheid die doelstelling onder bepaalde voorwaarden tot 30 % op te drijven. Om die doelstelling te bereiken, moeten de industrieën die aan het ETS deelnemen en die ongeveer 40 % van de CO₂-emissies van de EU voor hun rekening nemen, hun uitstoot tussen 2005 en 2020 met 21 % terugdringen, maar dat wel op het Europese en niet langer op het nationale niveau. Het is dus niet meer mogelijk een doelstelling op het niveau van de landen te berekenen. Voor de overige sectoren (gezinnen, vervoer, diensten enz. of ongeveer 60 % van de EU-uitstoot) werden nationale doelstellingen vastgelegd. De doelstelling voor België is een vermindering met 15 % tussen 2005 en 2020.

2.2.3. Situation hier, aujourd'hui et demain à politique inchangée

a. Diversité biologique

Tendances passées

En ce qui concerne la **diversité biologique**, au cours des 100 dernières années, le taux d'extinction a été multiplié par 100 ou 1000 par rapport au taux d'extinction naturel (c'est-à-dire le taux d'extinction observé sur une échelle de temps géologique) suite à l'action de l'homme⁸⁷.

En Belgique, l'indice des populations d'oiseaux des champs, fixé à 100 pour l'année 1990, est de 67,6 en 2005 (Eurostat, 2009). Entre 1990 et 2005 ces populations d'oiseaux ont donc diminué d'environ un tiers. Ceci est dû à une diminution de la quantité et de la qualité des habitats. Par ailleurs, 25 % des

espèces d'oiseaux sont menacées, quelle que soit la Région ou le biotope (INBO 2008; CEEW 2010; A. Weiserbs & J.P. Jacob 2007).

Malgré un accroissement des efforts de conservation, l'état de la **diversité biologique** continue de se détériorer principalement parce que les pressions qui s'exercent sur la **diversité biologique** continuent de s'accroître (CDB 2010a): destruction d'habitats, expansion de l'agriculture et des villes, surexploitation, espèces exotiques invasives, **ressources naturelles**...

Tendances futures et incertitudes

A politique inchangée, les facteurs ayant une influence négative sur la **diversité biologique** resteront constants ou augmenteront même dans un futur proche. Leur évolution est, en effet, couplée à la croissance prévue de la population⁸⁸. A côté de cela, il existe des incertitudes sur l'existence d'interactions entre ces facteurs, que ce soit en termes de nature (antagonisme ou synergie) ou d'ampleur^{89,90}. La propagation d'espèces exotiques envahissantes se fait, par exemple, en synergie avec les **ressources naturelles** et les modifications de destination du sol car ces deux éléments favorisent une telle propagation.

Les conséquences de la disparition de certaines espèces et écosystèmes sont également incertaines étant donné que l'importance exacte de la **diversité biologique** en termes de maintien de la structure, du fonctionnement et de la productivité des écosystèmes, qu'ils soient agricoles ou non, est encore peu connue. La capacité des écosystèmes à offrir une résistance à, à s'adapter à ou même à tirer profit des influences exercées va donc de pair avec de grandes incertitudes.

b. Ressources naturelles (hors diversité biologique)

Atmosphère

Tendances passées

En Belgique, la qualité de l'air a montré une tendance à l'amélioration au cours des 30 dernières années pour certains polluants. Toutes les évolutions actuelles ne sont néanmoins pas positives et la situation reste préoccupante⁹¹.

Entre 1990 et 2009, les émissions de NO_x ont diminué de 47 %, les émissions de COVNM de 66 %, les émissions de SO₂ de 79 % et les émissions de NH₃ de 44 %.

Les émissions des métaux lourds et les émissions de polluants organiques persistants ont très nettement diminué entre 1990 et 2008 (métaux lourds: plomb -85 %, cadmium -71 %, mercure -51 %; POP: dioxines et furanes -89 %, PAH (polycyclic aromatic hydrocarbon) -45 %).

Les émissions de particules fines sont en diminution régulière depuis 1990: de 57 % pour les PM_{2,5} et 50 % pour les PM₁₀ entre 1990 et 2008.

Le nombre de jours où les concentrations d'ozone dépassent le seuil d'effet sur la santé (120 µg/m³ - 8 heures) est très variable d'une année à l'autre. Il est difficile d'en dégager une tendance.

La couche d'ozone stratosphérique s'est dégradée dans les dernières décennies du XXe siècle. Les quantités d'ozone stratosphérique sont aujourd'hui stables, grâce au Protocole de Montréal (1987), par lequel les pays du monde se sont engagés à supprimer ou réduire les émissions de substances détruisant cette couche d'ozone.

Tendances futures et incertitudes

A politique inchangée les émissions de polluants et leur concentration dans l'atmosphère diminueraient entre 2000 et 2020, mais la qualité de l'air resterait préoccupante. Les concentrations moyennes de PM_{2,5} passeraient de plus de 20 µg/m³ en 2000 à une valeur comprise entre 12 et 15 µg/m³ en 2020. Les concentrations d'ozone seraient en légère baisse sur cette période. Les problèmes d'acidification resteraient également préoccupants en Belgique. En 2000, la moitié des forêts étaient exposées à des dépôts acides au-dessus de charges critiques. Cette proportion pourrait diminuer jusqu'à 25 % en 2020⁹².

L'ampleur des variations annuelles de la couche d'ozone, liées à des facteurs, comme la température au dessus de l'Antarctique, qui n'ont rien à voir avec la présence de substances détruisant l'ozone, est telle qu'il est difficile de détecter une tendance sur quelques années.

Eau

Tendances passées

Dans de nombreuses régions du monde, l'accès à l'eau est insuffisant et l'approvisionnement en eau douce est menacé par une augmentation de la pollution d'origine anthropique. L'accès à l'eau potable s'est nettement amélioré, même si plus d'une personne sur dix n'aura toujours pas accès à l'eau potable en 2015. Au plan mondial, la couverture est passée de 77 % en 1990 à 87 % en 2008 (MDG report 2011). La consommation actuelle d'eau douce dépasse déjà d'un montant de l'ordre de 5 % à 25 % l'approvisionnement disponible à long terme⁹³.

Malgré des améliorations, la qualité de l'eau reste préoccupante en Belgique. Globalement et tous secteurs confondus, les quantités émises d'azote dans l'eau en Belgique ont diminué de 34 % entre 1985 et 2005. Le pourcentage de points de mesures dans la Région Flamande où l'eau souterraine est fortement polluée a nettement diminué entre 2000-2004 et 2005-2009, alors que le pourcentage de points de mesures où l'eau est faiblement polluée a fortement augmenté⁹⁴. Pour la Région Wallonne la proportion de sites où la qualité biologique de l'eau est moyenne à très bonne a quelque peu progressé ces 15 dernières années. Alors que l'eau y est généralement de (très) bonne qualité en milieu forestier, elle devient souvent moyenne à mauvaise là où s'observent une forte urbanisation, de nombreuses industries et des cultures intensives⁹⁵.

L'eau des océans est également menacée par des pollutions d'origine anthropique. Il s'agit notamment de rejets d'azote et de phosphore par l'agriculture, des eaux usées par les agglomérations. Les concentrations de nitrate dans les eaux marines belges fluctuent. Malgré l'absence de tendance claire pour la concentration moyenne de nitrate il apparaît que celle-ci augmente dans presque 40 % des points de mesures⁹⁶. D'autres polluants sont également présents, comme les métaux lourds et les polluants organiques persistants.

Tendances futures et incertitudes

Dans les années 2050, entre 2 et 7 milliards d'individus dans 48 à 60 pays (selon les estimations) seront confrontés à une pénurie d'eau. Des estimations avancent que le changement climatique sera responsable de 20 % de l'aggravation de la raréfaction de l'eau dans le monde⁹⁷. Les sources d'eau douce auront, en effet, à souffrir du changement climatique, avec de grandes répercussions sur les sociétés humaines et sur les écosystèmes: modification des précipitations, risques de crues et de sécheresse, diminution de la quantité d'eau stockée dans les glaciers...

Terre

Tendances passées

La terre subit une pression négative de l'extraction des minéraux et des combustibles fossiles et une pression positive liée à une exploration systématique qui a permis la découverte de nombreux gisements de matières premières (minéraux et combustibles fossiles).

Dans le cas des ressources non renouvelables (minerais et combustibles fossiles), la consommation continue à augmenter avec le PIB. Cette croissance de la consommation de ces matières premières met, à terme plus ou moins lointain, les stocks en danger.

Pour la plupart des minéraux métalliques, tels que le fer, le cuivre ou le zinc, le rapport réserve/production est de plusieurs dizaines d'années^{98,99}.

Pour les minéraux non métalliques (surtout des matériaux de construction), la question n'est pas la disponibilité de réserves, mais bien l'utilisation du sol, pour laquelle il y a concurrence entre les activités extractives et les autres utilisations.

Pour les combustibles fossiles, le rapport réserve/production actuelle est de 46 ans pour le pétrole, 58 pour le gaz et 150 pour le charbon¹⁰⁰. Il n'y a pas de consensus sur ces chiffres, d'autres sources proposent des valeurs plus élevées ou plus faibles.

Dans les pays utilisant l'énergie nucléaire, il est prévu d'enterrer à grande profondeur les déchets radioactifs de longue durée de vie. A l'heure actuelle, dans ces pays, les sites d'enfouissement sont préparés ou étudiés. Très peu d'enfouissements de déchets radioactifs ont déjà été effectués.

Tendances futures et incertitudes

Dans son scénario de référence, l'Agence internationale de l'énergie (AIE)¹⁰¹ prévoit, pour la période 2010-2035, une croissance de 22 % pour la consommation mondiale de pétrole, de 35 % pour le gaz naturel et de 5 % pour le charbon. Les réserves de pétrole et de gaz décrites dessus pourraient ne pas être suffisantes pour couvrir ces besoins dans les prochaines décennies. Pour les minéraux métalliques, le ratio réserve/production est amené à évoluer vers le haut en fonction de la découverte de nouvelles ressources et du taux de recyclage, et vers le bas en fonction de la demande mondiale croissante, surtout en provenance des pays émergents. Il est toutefois difficile d'évaluer l'importance relative de ces trois facteurs.

Dans le cas des déchets nucléaires enfouis, il est difficile d'avoir des certitudes pour les périodes aussi longues que celles considérées (100 000 ans). *En Belgique, l'ONDRAF a évalué la quantité de déchets (après conditionnement) radioactifs à vie longue qui seront produits par les centrales nucléaires actuelles jusqu'à leur démantèlement complet (prévu pour 2070) et qui seront, suivant les propositions actuellement à l'étude, enfouis à grande profondeur. Il s'agit de 8 900 m³ pour les déchets moyennement radioactifs et de 2 100 à 4 700 m³ pour les déchets hautement radioactifs¹⁰².*

c. Changements climatiques

Tendances passées

La concentration de gaz à effet de serres (GES) dans l'atmosphère a augmenté de 280 ppm (parties par million) à l'ère préindustrielle jusque 390 ppm en 2010¹⁰³. Des mesures précises sont effectuées depuis 1958, date à laquelle la concentration était d'environ 315 ppm¹⁰⁴.

Les émissions de GES en Belgique ont augmenté de 143,3 Mt CO₂ éq. en 1990 à 154,0 Mt CO₂ éq. en 1996, année où ces émissions étaient à leur maximum. Depuis 1996, ces émissions ont diminué, d'abord lentement jusqu'en 2004 (146,7 Mt CO₂ éq.) puis plus rapidement pour atteindre 124,4 Mt CO₂ éq. en 2009. Les principales raisons de cette diminution sont à rechercher dans la hausse des prix de l'énergie à partir de 2006, la crise économique depuis 2008 et les politiques de réduction d'émissions de GES menées aux différents niveaux de pouvoir.

Tendances futures et incertitudes

Dans son scénario de référence, l'AIE prévoit, pour la période 2002-2030, une croissance annuelle de 1,4 % pour les émissions de CO₂¹⁰⁵. Dans le domaine des ressources naturelles, des incertitudes subsistent sur l'ampleur de certains impacts ou les possibilités d'emballerment du phénomène.

Les impacts des ressources naturelles sur les capitaux humain, environnemental et économique entraîneront de fortes conséquences sur la force motrice démographique, en générant de forts courants migratoires. Les ressources naturelles pourraient en effet avoir des impacts tels que la montée du niveau des océans, l'augmentation du risque de pénurie d'eau douce, l'extension de zones touchées par des maladies, l'augmentation de la fréquence des événements climatiques exceptionnels. Ces impacts des ressources naturelles vont détériorer les conditions de vie de nombreuses populations et renforcer les pressions migratoires, au sein des pays touchés par ces impacts, vers les pays limitrophes et vers les pays industrialisés. Ils auront également un impact sur le capital économique, d'une part par la destruction ou la détérioration d'infrastructures, et d'autre part par les coûts importants causés par ces impacts. En l'absence de politique climatique, ces coûts pourraient correspondre à une réduction d'au moins 5 % du niveau du PIB mondial au cours des deux prochains siècles. Le coût des politiques de réduction des émissions de GES et de stabilisation du climat pourraient réduire le niveau du PIB mondial de 1 % en 2050¹⁰⁶.

En Belgique, le réchauffement global pourrait également avoir des impacts sur les capitaux humain, environnemental et économique. Il s'agit notamment de la hausse du niveau des mers, qui pourrait menacer, à l'horizon 2100, jusque 630 km² du territoire (soit 2 % de la surface du pays). L'augmentation du nombre d'événements climatiques exceptionnels pourrait également aggraver ou rendre plus

fréquentes les inondations, les canicules et les sécheresses. Le réchauffement pourrait également avoir un impact négatif sur la santé, par la plus grande propagation de certains parasites, par exemple les tiques, qui transmettent la maladie de Lyme¹⁰⁷.

2.3. Modes de consommation et de production durables

Cette fiche consacrée aux **modes de consommation et de production (C&P)** durables traite de l'évolution de ces modes en général et de leur évolution dans quatre thèmes concrets: **l'énergie, le transport, l'alimentation et l'habitat**. Les principaux concepts et thèmes sont tout d'abord définis. Ensuite sont présentés les objectifs existant pour les **modes de C&P** en général et pour chaque thème. La dernière partie de la fiche résume l'évolution de cette matière au cours des dernières décennies, les projections futures à politique inchangée ainsi que les principales incertitudes qui planent sur ces évolutions.

2.3.1. Définitions

Les **modes de consommation** sont les différentes manières ou habitudes qu'ont les ménages et les administrations publiques de satisfaire un besoin exprimé sous la forme d'une demande de biens ou services.

Les **modes de production** sont les différentes façons (ou modes) qu'ont les producteurs de créer une offre de produits et de mettre sur le marché des biens et services afin de satisfaire ou de susciter la demande des consommateurs.

La production - y compris l'importation - et la consommation d'**énergie** concerne l'ensemble des activités économiques sur le territoire de la Belgique à l'exception des activités économiques spécifiques, à savoir le **transport, l'habitat et l'alimentation**, lesquelles sont considérées séparément.

Le **transport** est l'ensemble des activités liées aux déplacements de personnes et de biens. En Belgique, les principaux modes de **transport** pour les personnes sont la voiture, le train, les bus, trams et métros, les deux roues motorisés, le vélo et la marche à pied. Pour les marchandises, les principaux modes de **transport** sont la route (les camions), le chemin de fer, la voie d'eau et les pipelines. Pour le **transport** international, il faut y ajouter les modes de **transport** aérien et maritime.

L'**habitat** est un concept regroupant l'ensemble des activités liées au logement. Ceci inclut notamment les modes de production des habitations, les modes d'achat et d'utilisation des logements par les ménages et l'organisation de ces logements sur le territoire.

Les activités de production et de consommation liées à l'**alimentation** couvrent toute la chaîne allant de la production agricole à la consommation alimentaire: production agricole, échanges commerciaux, transformation agro-alimentaire, distribution, choix des consommateurs et finalement l'acte de manger en tant que tel, ainsi que ses conséquences sur la santé.

2.3.2. Objectifs existants

a. Modes de consommation et de production durables

Au niveau des Nations unies, les gouvernements se sont engagés à changer les modes de consommation et de production non durables lors du Sommet mondial sur le développement durable (2002). Cet objectif a été repris parmi les quatre objectifs-clés de la nouvelle Stratégie de DD de l'Union Euro-

péenne de 2006: "*promouvoir des modes de consommation et de production durables afin de briser le lien entre croissance économique et dégradation de l'environnement*" (Conseil européen 2006 §6). Cet objectif est précisé dans la *Roadmap on resource efficiency* par un objectif de découplage entre la croissance économique et le bien-être d'une part et les intrants en ressources d'autre part (*Roadmap on resource efficiency*, p.6). En Belgique, les PFDD 2000-2004 et 2004-2008 mentionnent également cet objectif de découplage entre la croissance économique et l'utilisation de **ressources naturelles**.

L'objectif d'atteindre un découplage absolu entre la croissance économique et la dégradation de l'environnement a été affirmé au niveau européen lors d'un Conseil environnement de 2009: "*STRESSES the importance of striving for absolute decoupling of economic growth from environmental degradation in creating an eco-efficient economy, which provides new business and market opportunities*" (2968th Environment Council meeting Luxembourg, 21 October 2009).

Des objectifs plus spécifiques ont aussi été formulés dans différents domaines couverts par les modes de consommation et de production.

Sur l'emploi décent

Au niveau des Nations unies, les gouvernements se sont engagés à promouvoir le travail décent. Ce concept recouvre 4 objectifs stratégiques qui sont créer des emplois, garantir les droits au travail, étendre la protection sociale et promouvoir le dialogue social. Un des objectifs du millénaire consiste d'ailleurs à *Assurer le plein-emploi et la possibilité pour chacun, y compris les femmes et les jeunes, de trouver un travail décent et productif*.

Au niveau de l'Union européenne, l'UE s'est fixé un objectif quantitatif en matière de taux d'emploi dans la stratégie de Lisbonne de 2010 (2000) et a repris un nouvel engagement dans la stratégie EU 2020 (2010), qui consiste à porter le taux d'emploi des 20-64 ans à 75 % en 2020. Dans ce cadre, la Belgique a fixé l'objectif d'atteindre un taux d'emploi de 73,2 % en 2020 dans son Plan national de réforme.

De plus, l'Union européenne a défini des lignes directrices pour l'emploi dans le cadre de la stratégie européenne pour l'emploi. Une d'entre elles redéfinie en octobre 2010 vise à *Accroître la participation des femmes et des hommes au marché du travail, diminuer le chômage structurel et promouvoir la qualité de l'emploi* (Commission européenne, 2011¹⁰⁸). Les autres lignes directrices portent sur l'éducation, la formation tout au long de la vie, la qualité des systèmes d'éducation et l'inclusion sociale.

Sur l'innovation et les dépenses de R&D

Dans le cadre de la stratégie EU 2020, l'UE a confirmé l'objectif d'atteindre un objectif de 3 % de dépenses de R&D dans le PIB. La Belgique a repris cet objectif de 3 %. Par ailleurs dans la stratégie de DD, l'UE mentionne l'objectif d'accroître sa part du marché mondial dans le domaine des technologies environnementales et des éco-innovations.

Sur les performances sociales et environnementales des produits

La stratégie de développement durable de l'UE contient l'objectif d'améliorer la performance environnementale et sociale pour les produits et les procédés de fabrication et encourager leur utilisation par les entreprises et les consommateurs

En Belgique, les objectifs relatifs aux produits sont les suivants:

- atteindre en 2003 une part de marché de 4 % pour les produits dotés d'un label certifiant la production socialement responsable^a (PFDD, 2000-2004)
- veiller à ce que tous les produits aient des impacts environnementaux minimums à chacun des stades de leur vie (fabrication, utilisation et élimination) et garantir un niveau minimal de qualité environnementale pour l'ensemble des produits mis sur le marché et ainsi de niveler l'ensemble du marché vers le haut (Plan produits 2009-2012).

Sur les déchets

L'UE a fixé 3 principes en matière de gestion des déchets: "*waste prevention, recycling and reuse, improving final disposal and monitoring*". De plus, l'UE a défini les objectifs suivants: "*By 2020, waste is managed as a resource. Waste generated per capita is in absolute decline. (...) More materials, including materials having a significant impact on the environment and critical raw materials, are recycled. (...) Illegal shipments of waste have been eradicated*" (Resource efficiency roadmap, COM(2011)21).

Sur les modes de C&P des administrations publiques

En Belgique, le Plan d'action fédéral marchés publics durables (2009) a repris un objectif fixé au niveau européen qui consiste à atteindre 50 % de procédures d'achat durables pour l'ensemble des marchés publics fédéraux.

Le PFDD 2004-2008 contenait lui un objectif sur la mise en place de système de gestion environnementale qui consistait à doter tous les SPF/SPP d'un système de gestion environnementale pour 2007.

Enfin, dans le PFDD 2000-2004, une série d'objectifs quantifiés à atteindre avant l'échéance du plan avait été formulés, tel que atteindre 4 % des achats alimentaires des pouvoirs publics provenant de la production socialement responsable et 4 % des produits issus de l'agriculture biologique, diminuer de 10 % la consommation énergétique de tous les bâtiments de toutes les administrations fédérales, diminuer la consommation d'eau de 6 m³ par fonctionnaire, diminuer la consommation de papier de 25 % entre 1999 et 2004, etc.

b. Energie

Pour ce qui concerne le thème de l'énergie, la stratégie Europe 2020 contient les objectifs du paquet climat-énergie de décembre 2008:

^a Objectif non atteint en 2003

- La part des **énergies** produites à partir de sources renouvelables dans la consommation finale brute d'**énergie** doit être de 20 % en 2020 (et de 13 % pour la Belgique).
- La consommation d'**énergie** primaire en 2020 devrait être de 20 % inférieure à celle estimée pour la même année dans le scénario de référence de l'Union européenne établi en 2007. Dans ce scénario de référence, la consommation d'**énergie** primaire augmente de 6 % entre 2005 et 2020.

L'objectif de la stratégie Europe 2020 correspond dès lors à une diminution de 15 % de la consommation d'**énergie** primaire entre 2005 et 2020. Cet objectif défini au niveau européen est actuellement non-contraignant. Il n'en existe pas de répartition entre les Etats membres.

c. Transport

Pour ce qui concerne le thème du **transport**, il n'existe d'objectifs que sur les pressions exercées par cette activité sur le capital environnemental (réduire les émissions de GES et de polluants) et sur le capital humain (réduire de moitié les tués sur par accidents de la route entre 2010 et 2020 - objectif encore en discussion).

La stratégie renouvelée de développement durable de l'Union européenne¹⁰⁹ (Conseil européen 2006) propose de découpler la croissance économique et la demande de **transport**, afin de réduire les impacts du **transport** sur l'environnement.

d. Habitat

La Directive 2010/31/EU sur la performance énergétique des bâtiments fixe comme objectif que d'ici au 31 décembre 2020, tous les nouveaux bâtiments soient à consommation d'**énergie** quasi nulle (2018 pour les bâtiments publics). La Directive ne fixe pas d'objectif pour les rénovations.

Le tableau ci-dessous donne les normes de performance énergétique à respecter dans les trois régions du pays pour les bâtiments neufs.

Tableau 4 Normes PEB dans les trois Régions

	Région flamande	Régions wallonne	RBC
Habitations individuelles	80 (70 en 2012, 60 en 2014)	100 (80 à partir de sept. 2011)	90 (70 à partir de Juillet 2011)
Bureaux et écoles	100 (70 en 2012, 60 en 2014)	100 (80 à partir de Sept. 2011)	90 (75 à partir de Juillet 2011)

Source: CFDD 2011¹¹⁰

e. Alimentation

Au niveau des Nations unies, l'ONU a identifié dès sa constitution l'accès à une nourriture suffisante à la fois comme un droit de l'individu et une responsabilité collective. La Déclaration universelle des droits de l'homme (1948) proclamait que "Toute personne a droit à un niveau de vie suffisant pour assurer sa santé, son bien-être et ceux de sa famille, notamment pour l'**alimentation**...". Près de 20 ans plus tard, le Pacte international relatif aux droits économiques, sociaux et culturels (1966) allait plus loin en soulignant "le droit de toute personne à ... une nourriture adéquate" et en précisant "le droit fondamental de chaque être humain à être libéré de la faim". Un des objectifs du Millénaire

visent d'ailleurs à réduire de moitié, entre 1990 et 2015, la part de la population qui souffre de la faim. Quant au concept de nourriture adéquate, il signifie qu'elle est culturellement acceptable et produite d'une manière écologiquement et socialement durable¹¹¹.

Au niveau de l'Union européenne, l'objectif essentiel en matière d'alimentation est la sécurité alimentaire, à savoir garantir un niveau élevé de protection de la santé humaine et des intérêts des consommateurs dans le domaine alimentaire. Dans la stratégie européenne de développement durable (EU SDS 2006), il est par ailleurs prévu de lutter contre l'alimentation inadaptée (malsaine).

En Belgique, des objectifs spécifiques ont été adoptés pour favoriser une alimentation saine, plus équilibrée. Il s'agit notamment d'accroître la part des légumes et de fruits frais et de "réduire les parties excédentaires de glucides, de lipides et de protéines animales dans la consommation. En ce qui concerne les glucides, on veillera à ce que la part des sucres à absorption rapide diminue au profit des glucides complexes provenant des produits végétaux tels que les céréales, tubercules et légumineuses" (PFDD 2000-2004 §95). Les recommandations du Conseil supérieur d'hygiène permettent de préciser ces objectifs, entre autres 400 g par jour, par personne pour les fruits et légumes au minimum (PNNS 2005, p. 38).

En matière de production agricole, des objectifs ont été définis sur les intrants agricoles de façon à réduire les pressions exercées sur l'environnement. A Rio en 1992, les gouvernements se sont notamment engagés à "*Améliorer et installer, d'ici l'an 2000 au plus tard, des services de protection des végétaux et de santé animale comprenant des mécanismes pour limiter la distribution et l'emploi des pesticides*" (CNUED 1993, §14.75a). Au niveau européen, les gouvernements ont pris l'engagement de "*veiller à ce que, d'ici 2020, les substances chimiques, y compris les pesticides, soient produites, manipulées et utilisées de façon à ne pas présenter une menace importante pour la santé humaine et l'environnement*", (Conseil européen 2006, §13). En Belgique, un objectif de réduction de 25 % de l'impact négatif des pesticides utilisés dans le secteur agricole entre 2001 et 2010 a été formulé (MB 2005).

2.3.3. Situation hier, aujourd'hui et demain à politique inchangée

a. Evolution des modes de consommation et de production

Les modes de consommation et les modes de production portent sur le contenu de la croissance économique: quels sont les biens et services produits, consommés et échangés ? Comment sont-ils consommés et produits ? Quelle est l'organisation de la production ?... Leur description complète l'information couramment fournie sur le niveau de l'activité économique d'un pays (voir fiche gouvernance économique) et permet de mieux comprendre comment l'activité économique a des impacts sur l'état des ressources humaines et environnementales.

Les modes de consommation et de production sont très interdépendants puisqu'ils s'influencent mutuellement. Néanmoins, leurs évolutions passées sont décrites séparément ci-dessous pour mettre en évidence dans la mesure du possible leurs caractéristiques propres.

Tendances passées

Modes de production

Au cours des 40 dernières années, le contenu de la production de même que l'organisation de la production ont fortement évolué dans les pays industrialisés comme la Belgique.

Concernant le contenu de la production, les services ont pris un poids prépondérant dans la production et l'emploi. En Belgique, la part de la valeur ajoutée produite par les services est passée de 53,6 % en 1971 à 77,6 % en 2009, alors que celle de l'industrie manufacturière est passée de 29,5 % en 1971 à 13,5 % en 2009. Les parts de l'emploi (mesurées par le nombre de personnes occupées âgées de 15 à 64 ans) dans les services et dans l'industrie manufacturière ont aussi évolué dans le même sens. La part de l'emploi dans les services est passée de 43,7 % en 1970 à 78,9 % en 2009, tandis que celle de l'emploi dans l'industrie manufacturière est passée de 31,1 à 12,7 % en 2009.

Concernant l'organisation de la production, plusieurs évolutions significatives ont été observées. Ces évolutions sont les suivantes.

Les activités économiques ont acquis une dimension mondiale dans la plupart des secteurs: grâce aux technologies de l'information et de la communication (TIC), à l'ouverture des marchés et au développement des **transports**, les entreprises ont aussi pu organiser leur production au niveau mondial en déplaçant des pans de leurs activités vers des pays éloignés et/ou en faisant appel à des fournisseurs situés dans d'autres pays (croissance de la sous-traitance).

D'une production de masse réalisée à la chaîne, les modes de production ont évolué vers des productions différenciées réalisées en "juste à temps". Les entreprises sont ainsi capables de réaliser des petites séries de produits différents ou ayant des caractéristiques différentes dans des délais très courts. Les entreprises ont également largement investi dans le marketing et la segmentation des marchés pour vendre leurs produits.

Le progrès des connaissances ont joué et jouent un rôle essentiel dans l'évolution des modes de production. L'accroissement des connaissances des êtres humains génère en effet des progrès techniques et organisationnels qui alimentent la croissance économique. Cette évolution vers une économie de la connaissance va de pair avec l'objectif européen d'accroître la part des dépenses de R&D à 3 % du PIB. En Belgique, cette part est passée de 1,7 % en 1993 à 2,0 % en 2009.

Grâce notamment au progrès des connaissances, les modes de production sont devenus moins intensifs en travail et moins intensifs en **ressources naturelles**. Autrement dit, la productivité du travail (horaires) a augmenté de 2,7 % par an en moyenne entre 1971 et 2009, tandis que la productivité en matières a augmenté de 2,1 % par an en moyenne entre 1970 et 2007. Notons cependant que la Belgique enregistre depuis la fin du 20ème siècle un ralentissement de la croissance de sa productivité du travail exprimée en euros par heure de travail.

En ce qui concerne l'emploi, l'augmentation de la productivité horaire s'est accompagnée d'une faible augmentation de l'emploi total qui a augmenté en moyenne de 0,5 % par an entre 1970 et 2007. Le taux d'emploi des 15-64 ans, qui était de 61,1 % en 1970 (données administratives) a quant à lui

fortement baissé entre 1970 et 1985 pour augmenter à nouveau depuis 1985 et atteindre 63,4 % en 2009. Les conditions de travail ont aussi fortement évolué au cours de cette période. Les entreprises ont eu recours à de nouvelles formes d'emploi adaptées à la flexibilité de la production: contrats à durée déterminée (CDD), contrats à temps partiel, stages, sous-traitance, externalisation d'une fonction ou d'un service, intérimaire, etc. Ces types de contrats augmentent la flexibilité du temps de travail et du statut des travailleurs.

En ce qui concerne les matières, l'augmentation de la productivité est due au fait que la consommation intérieure brute de matières est restée quasiment stable entre 1970 et 2007 (+0,2 % par an) alors que le PIB a augmenté de 2,4 % par an en moyenne sur cette période. Il n'y a donc eu qu'un découplage faible entre le PIB et la consommation de matières. Cette évolution cache une forte augmentation des importations et des exportations de ces matières depuis 1990 en Belgique, alors que les extractions domestiques se sont maintenues au même niveau. La consommation intérieure brute de matières n'inclut toutefois pas les matières contenues dans les importations de produits semi-finis ou finis. A ce propos, une étude européenne a montré récemment que la quantité de matières incorporées dans les produits semi-finis et finis importés est nettement supérieure à celle incorporée dans les produits exportés^a.

Quant aux produits mis sur le marché par les entreprises, ils sont devenus plus éco-efficaces. L'efficacité énergétique des produits (qui utilisent de l'énergie^b) a augmenté de 10 % à 40 %¹¹². Cependant, étant donné qu'un plus grand nombre de citoyens s'est procuré ce type de produits et les utilise, un effet rebond est observé, notamment au niveau de la consommation d'électricité des ménages qui a augmenté entre 1990 et 2009.

Modes de consommation

Au cours des 40 dernières années, le contenu de la consommation de même que la façon de consommer ont fortement évolué dans les pays industrialisés comme la Belgique.

Concernant le contenu de la consommation, les données relatives au budget des ménages montrent des transformations significatives depuis 1970. Les transformations les plus significatives sont la réduction de moitié des parts des dépenses des ménages consacrées à la satisfaction de certains besoins de base comme l'alimentation (y compris boisson et tabac) et l'habillement (en ce compris les chaussures), qui ne représentent plus en 2009 que respectivement 17 % et 4 % du budget des ménages. Cette baisse s'est faite au profit d'autres postes de consommation, en particulier, les loyers (16 % en 2009), soins médicaux et soins de santé (6 % en 2009), les services de communication (2,3 % en 2009) et les loisirs-éducation-culture (10 % en 2009). En matière de **transport**, la part du budget des ménages consacrées à l'achat de véhicules et à l'utilisation du véhicules ont légèrement augmenté tandis que celle consacrées aux services de **transport** a diminué (voir ci-dessous).

Parmi les critères qui influencent les choix des consommateurs, l'enquête menée par le CRIOC en 2011¹¹³ a montré que le prix reste le premier critère de choix, mais que les critères de qualité et de fraîcheur deviennent plus importants. Pour l'achat de produits non-alimentaires, l'environnement, le

^a Exiopol. Key findings from Exiopol Top-down estimates.

^b Energy-related products.

commerce équitable, le bien-être des animaux, la disponibilité, l'information sur l'emballage, les conditions de travail sont même citées par six consommateurs sur dix. Par ailleurs, les choix de consommation sont fortement influencés par la publicité et le marketing qui sont devenus omniprésents.

Concernant les façons de consommer, le processus d'individualisation de la société observé en Belgique, comme dans d'autres pays industrialisés, a entraîné une diversification des modes de vie en société et fait naître des nouveaux choix de consommation: augmentation du nombre d'habitations particulières, de voitures particulières, d'appareils électroménagers, de téléphones portables, de produits alimentaires emballés en portion individuelle, etc. Ces nouveaux choix de consommation ont fortement accru la quantité de déchets générés par les ménages. D'après la DGSIE, celle-ci aurait plus que doublé entre 1970 et 2006. Ils sont aussi allés de pair avec un accroissement de la consommation d'électricité des ménages, une diminution de l'activité physique et l'adoption de modes alimentaires déséquilibrés. Cela explique les pressions croissantes des modes de consommation sur les ressources environnementales et humaines.

Tendances futures et incertitudes

A politique inchangée, le mouvement d'individualisation observé chez les consommateurs devrait se poursuivre et continuer à favoriser une diversification des modes de consommation. Quant aux entreprises, elles continueront vraisemblablement à organiser de façon très flexible leur production et à l'orienter vers des activités requérant des qualifications élevées pour augmenter la productivité du travail.

Plusieurs incertitudes pèsent sur l'évolution des modes de consommation et de production:

- le contexte économique et financier: les politiques qui seront menées pour sortir de la crise économique et financière vont peser sur les choix de consommation, de production mais aussi d'investissement;
- l'évolution des prix des matières premières: celle-ci sera influencée par l'évolution des quantités de ressources disponibles en matières premières et se répercutera sur les prix des biens et services consommés;
- les comportements des consommateurs et des producteurs face au vieillissement de la population;
- l'évolution de la qualité de l'environnement: certaines dégradations environnementales (pollution de l'atmosphère, perte de **diversité biologique**, **ressources naturelles**) et les politiques qui seront menées pour y faire face risquent d'imposer de nouvelles contraintes aux consommateurs et aux producteurs.

b. Evolution des modes de C&P d'énergie

Tendances passées

La consommation d'énergie primaire en Belgique a augmenté d'environ 50 % entre 1970 et 2009. Cette augmentation a principalement eu lieu au cours des années '80 et '90. Depuis 2000, cette consom-

mation est stable aux alentours de 60 Mtep. Le PIB, quant à lui, a augmenté de plus de 150 % en volume entre 1970 et 2009. L'intensité énergétique a donc diminué d'environ 40 % sur cette période¹¹⁴.

Un découplage relatif a donc lieu entre la croissance du PIB et celle de la consommation d'énergie primaire. Néanmoins, cette consommation d'énergie primaire est en augmentation au cours des années '90 et elle reste stable dans les années 2000.

Les principales sources d'énergie primaire en Belgique sont le pétrole (42 %), le gaz naturel (26 %), l'énergie nucléaire (21 %), le charbon (6 %), et les sources renouvelables et de récupération (5 %)¹¹⁵. Les combustibles fossiles étant la source d'énergie la plus utilisée (74 %), la consommation d'énergie a un impact crucial sur les émissions de gaz à effet de serre (GES). En 2009, le CO₂ d'origine énergétique représentait 84 % des émissions de GES de la Belgique¹¹⁶.

La part des énergies produites à partir de sources renouvelables dans la consommation d'énergie primaire, atteignait 3,7 %, en 2008, contre 1,3 % en 2000¹¹⁷.

En ce qui concerne la production d'électricité, en 2009, la part du nucléaire était de 52 % et celle des combustibles fossiles, principalement le gaz naturel, de 39 %. Le solde est réparti entre l'incinération des déchets (1,9 %), la biomasse solide (3,3 %), les gaz de biométhanisation (0,5 %), les centrales hydroélectriques (2 %), l'éolien (1,1 %), le photovoltaïque (0,2 %) et la vapeur de récupération (0,1 %)¹¹⁸.

Tendances futures et incertitudes

Dans son scénario de référence, l'AIE¹¹⁹ prévoit, pour la période 2008-2035, une croissance annuelle de 0,8 % pour la consommation mondiale de pétrole, de 1,7 % pour le gaz naturel et de 1,7 % pour le charbon. Les réserves de pétrole et de gaz pourraient ne pas être suffisantes pour couvrir ces besoins dans les prochaines décennies.

Les principales incertitudes des projections de consommation et de production d'énergie sont liées aux choix que feront nos sociétés sur le mix énergétique à utiliser (et notamment l'énergie nucléaire), à l'intensité des politiques de lutte contre les ressources naturelles (dans le cadre des négociations internationales) et à l'évolution des technologies. L'évolution du prix de l'énergie, en particulier du prix du pétrole, est également une variable incertaine. Enfin, de larges incertitudes entachent les estimations du niveau des réserves mondiales de gaz et de pétrole. A long terme, l'épuisement de ces réserves devrait progressivement faire pression à la hausse sur les prix de l'énergie.

La consommation d'énergie permet de répondre aux besoins de base des êtres humains (p. ex. se chauffer). L'énergie permet par ailleurs de produire des biens et des services qui contribuent au développement de la société. Mais au début du XXIe siècle, un tiers des habitants de la planète, principalement situé dans les pays en développement, n'a toujours pas un accès suffisant à l'énergie et ne peut donc consommer l'énergie nécessaire à la satisfaction de ses besoins de base. En Belgique, le coût de l'énergie est tel que de nombreux ménages ont des difficultés à payer leur facture énergétique. De plus, la consommation d'énergie exerçant des pressions importantes sur l'environnement (pollutions, émissions de gaz à effet de serre et épuisement à long terme de ressources non renou-

velables), les niveaux de consommation d'énergie élevés des pays industrialisés ne peuvent pas être adoptés par l'ensemble des habitants de la planète.

c. Evolution des modes de C&P de transport

Tendances passées

Dans le thème du **transport**, les flux de **transport** routier sont en augmentation quasi constante depuis 40 ans. Le trafic routier total, soit le nombre de véhicules-kilomètres (vkm) parcourus, est passé de 29 à 98 milliards de vkm en Belgique entre 1970 et 2010¹²⁰, soit une croissance de 3,2 % par an en moyenne. Cette augmentation fut un peu moins élevée au cours des deux dernières décennies, soit 2,5 % par an en moyenne entre 1990 et 2000 et 0,9 % par an entre 2000 et 2010.

Cette croissance du trafic routier (personnes et marchandises confondus) est plus rapide que celle du PIB (2,4 % par an sur la période 1970-2010)¹²¹. Il n'y a donc pas de découplage entre PIB et **transport** sur l'ensemble de cette période. L'intensité en **transport** routier de l'économie a augmenté de 0,8 % sur cette période. Il faut toutefois noter un ralentissement, voire une inversion progressive de cette tendance à l'augmentation de l'intensité en **transport** routier de l'économie. Sur la période 1990-2000, cette intensité n'a augmenté que de 0,3 % par an en moyenne, et sur la période 2000-2010, elle a diminué de 0,4 % par an en moyenne. Cette tendance récente est surtout présente pour le **transport** de passagers. Pour les marchandises, la tendance est restée à l'augmentation jusqu'en 2007, puis a diminué avec la crise économique à partir de 2008.

Le trafic des autres modes de **transport** a soit augmenté moins rapidement que le **transport** routier, comme le rail, de 0,4 % par an en moyenne (entre 1980 et 2008, personnes et marchandises confondus), soit diminué, comme la voie d'eau, qui a enregistré une diminution de son trafic, en moyenne de 1,1 % par an (entre 1970 et 2006, marchandises uniquement)¹²².

Les évolutions des dernières 10 années vont partiellement en sens inverse des évolutions moins récentes. Pour le **transport** de passagers, les modes alternatifs à la voiture progressent fortement: leur part modale est passée de 17 % en 2000 à 21 % en 2009. Pour le trafic de marchandises, le camion reste le mode qui progresse le plus, sa part passant de 77 % à 80 % sur cette période¹²³.

Les émissions polluantes du **transport** sont en diminution depuis les années '90, grâce à l'amélioration des technologies de filtrage des gaz d'échappement, tels que pots catalytiques et filtres à particules, et grâce à l'amélioration de la qualité des carburants, notamment la diminution du plomb et du soufre dans leur composition. Les émissions de GES du **transport** sont par contre en augmentation. Entre 1990 et 2009, elles ont augmenté de 31 %¹²⁴.

Depuis les années '70, une nette diminution du nombre d'accidentés sur les routes est observée: de 26 129 morts à 30 jours et blessés graves en 1970 à 6 678 en 2009 (-74,4 %)¹²⁵. Cette diminution est d'autant plus remarquable que, sur la même période, le nombre de voyageurs-km en auto (et en moto) a, quant à lui, augmenté, passant de 41,2 milliards/an en 1970 à 107,3 milliards/an en 2009 (+ 167 %)¹²⁶. Les causes de cette diminution sont liées aux actions en faveur des limitations de vitesse et contre l'alcool au volant, à l'amélioration des infrastructures et de la qualité des voitures en termes de sécurité pour ses occupants.

Tendances futures, incertitudes et impacts

Selon le scénario de référence du PP 107 du BFP¹²⁷, à politique inchangée, le nombre de véhicules-kilomètres parcourus sur le réseau routier devrait fortement augmenter. La hausse attendue entre 2005 et 2030 est de 37 % pour les camions, 67 % pour les camionnettes et 38 % pour les voitures.

Plusieurs facteurs rendent très incertains ce type de projection, en termes de volume comme en termes de choix modal.

- La tendance à l'étalement urbain continuera-t-elle ?
- Quelle influence des politiques climatiques sur la consommation d'énergie du transport ?
- Quelles technologies alternatives aux moteurs à combustion interne seront-elles développées ?
- Comment peut-être gérée la congestion engendrée par la croissance du transport ?
- Quelle priorité sera donnée aux transports publics et comment seront-ils financés ?

Le **transport** contribue au bien être en élargissant les possibilités de choix de vie de chacun. Il contribue également au développement économique, notamment en permettant d'exploiter les économies d'échelles dans la production.

Mais le **transport** routier pose des problèmes sociaux et environnementaux importants: bruit, pollution, émissions de gaz à effet de serre, accidents, morcellement du territoire, saturation croissante des réseaux de **transport**. Certaines des nuisances liées au **transport** routier impliquent des risques graves et irréversibles, tels que le réchauffement climatique. En outre, l'extension des réseaux de **transport** n'est pas envisageable indéfiniment, d'abord pour des raisons de coût et d'espace disponible, ensuite parce que l'augmentation du **transport** que généreraient ces nouvelles infrastructures augmenterait la plupart des nuisances citées ci-dessus.

d. Evolution des modes de C&P liés à l'habitat

Tendances passées

La consommation énergétique des bâtiments est particulièrement élevée en Belgique. Pour les bâtiments résidentiels, elle était, en 2005, de 348 kWh/m²/an, soit 72 % de plus que la moyenne européenne (203). A titre de comparaison, elle était de 234 en France, 242 en Allemagne, 226 au Royaume uni et de 181 aux Pays-Bas¹²⁸.

Cette mauvaise performance est notamment liée à plusieurs facteurs spécifiques à la Belgique (CFDD 2011):

- un parc ancien: 78 % des logements ont été construits avant 1981;
- un taux élevé de maisons unifamiliales: 75 %;
- des normes d'isolation particulièrement faibles.

Le parc immobilier résidentiel belge est également caractérisé par¹²⁹:

- un taux élevé d'occupation par le propriétaire (68 %);

- un faible taux de logement social (6 %, contre 35 % en France et 17 % aux Pays-Bas);
- une augmentation régulière du nombre de logements occupés par une seule personne (de 23 % en 1981 à 33 % en 2004);
- des droits d'enregistrement élevés lors de l'achat (10 % à 12,5 %, contre 3,5 % en Allemagne, 4,89 % en France et 6 % aux Pays-Bas).

Depuis 1990, la consommation globale d'énergie du secteur résidentiel est relativement stable, ceci malgré la hausse du nombre de ménages (+15 % entre 1990 et 2008). Cette consommation est surtout influencée par la rigueur de l'hiver. La consommation d'électricité des ménages a par contre augmenté rapidement. En Région flamande, elle a augmenté de 44 % entre 1990 et 2008. En Région wallonne, elle a augmenté de 48 % entre 1990 et 2007¹³⁰.

L'étalement urbain a largement progressé au cours des dernières décennies: en Belgique, le rapport entre les surfaces au sol utilisées pour l'habitation et le nombre d'habitants a augmenté de 1,4 % par an en moyenne entre 1980 et 2008¹³¹.

Tendances futures et incertitudes

En Belgique, le nombre de ménages était de 4,4 millions en 2005. Suivant les projections des perspectives énergétiques 2030 du BFP¹³², il devrait augmenter à 5,1 millions en 2020 et à 5,5 en 2030. En première approximation, le nombre de logements devrait augmenter à un rythme similaire.

La consommation d'énergie du secteur résidentiel, dans un scénario incluant la réalisation des objectifs du paquet européen climat/énergie, devrait augmenter de 9920 ktep en 2005 à 10149 ktep en 2020, puis diminuer à 9253 ktep en 2030 (scénario Ref_20/20 des Perspectives énergétiques du BFP mentionnées ci-dessus).

Les grandes incertitudes dans le domaine de l'habitat concernent:

- La prolongation ou l'inversion de la tendance à l'étalement urbain
- La disponibilité des financements nécessaires à la rénovation du parc de logements et à la construction de logements neufs en quantités suffisantes pour réduire la consommation d'énergie et les émissions de GES des bâtiments
- L'évolution de la taille moyenne de ménages

Le logement fournit des services indispensables à la population, mais génère aussi des pressions négatives sur les capitaux du développement. L'utilisation des bâtiments est consommatrice d'énergie (chauffage, climatisation, eau chaude sanitaire, cuisine, électricité), et donc utilise des combustibles fossiles, émet des polluants et des gaz à effet de serre. L'extension des terrains bâtis allant de pair avec l'étalement urbain contribue à l'imperméabilisation des sols (risques d'inondation, appauvrissement des sols) et au morcellement des territoires (perte de biodiversité).

e. Evolution des modes de consommation et de production alimentaire

Tendances passées

Les transformations des modes de consommation et de production alimentaire en cours depuis quelques dizaines d'années dans les pays industrialisés ont amélioré très significativement la disponibilité alimentaire, diversifié l'**alimentation** et accru le niveau de sécurité alimentaire. Dans les pays en développement, la disponibilité alimentaire a été accrue mais de façon insuffisante, et les modes de consommation et de production alimentaire des pays industrialisés y sont adoptés de façon croissante. Ces pays doivent ainsi faire face au double fardeau de la malnutrition: surnutrition et de sous-nutrition. Plus de 900 millions de personnes dans ces pays souffrent de faim, alors que l'offre alimentaire mondiale est suffisante pour nourrir tous les habitants de la planète.

Dans les pays industrialisés comme la Belgique, les modes alimentaires sont devenus très, voire trop, riches en graisses, en sucres et en sel suite au changement du bol et des modes alimentaires: baisse des consommations de céréales, de fruits, de légumes, augmentation de la consommation de viande, forte croissance de superflus (chocolat, boissons sucrées...), recours croissant aux plats préparés et aux produits transformés riches en graisses, en sel et en sucres (Nichèle et al. 2007 et INRA, 2010¹³³).

En Belgique, la quantité de viande consommée se situe largement au-dessus de la recommandation nutritionnelle de 75-100 g/jour. (Cox et al. 2006). La consommation moyenne de fruits est de 118,2 g/jour alors que la recommandation est de 250 à 375 g/jour, celle de légumes est de 138,3 g/jour alors que la recommandation est de 350 g/jour¹³⁴. La consommation de superflus, y compris les boissons sucrées, a, par contre, fortement augmenté.

Des évolutions plus favorables à un développement durable mais encore marginales sont néanmoins observées avec l'augmentation de la consommation de produits alimentaires issus de l'agriculture biologique ou du commerce équitable. En 2008, la consommation des produits alimentaires issus de l'agriculture biologique, mesurée par les dépenses consacrées par les ménages à ce type de produits, représentait en Belgique 53,5 EUR par ménage et par an, soit 1,5 % des dépenses totales d'un ménage pour les produits alimentaires (à partir de en 2008).

Quant aux modes de production agricoles, ils ont eux aussi fort changé avec un recours croissant à des technologies et des intrants (engrais et pesticides) permettant d'accroître la productivité. Ils sont ainsi devenus très intensifs en intrants agricoles. En Belgique, la quantité de pesticides agricoles vendue était d'environ 5kg/ha en 2009. Par ailleurs, un nombre croissant mais encore marginal d'agriculteurs adoptent des techniques plus respectueuses de l'environnement. La superficie cultivée en agriculture biologique est passée de 1000 ha en 1987 à 41 354 ha en 2009 (DGSIE, Site Internet).

Ces évolutions des modes de consommation et de production alimentaire actuels exercent des pressions sur le capital humain et sur le capital environnemental qui présentent de nouveaux risques pour le développement de la société. Elles ont notamment engendré certains déséquilibres nutritionnels qui favorisent la surcharge pondérale ainsi que l'obésité. Le nombre de personnes souffrant de maladies chroniques liées à l'**alimentation** est en plein accroissement (diabète, maladies cardiovasculaires, etc.). L'augmentation de la consommation de viande a en particulier accru les risques de maladies cardio-vasculaires étant donné son contenu élevé en graisses saturées. Les modes de pro-

duction de viande, le plus souvent très intensive, exerce également une série de pressions sur l'environnement: déforestation, pollution des sols et des eaux, émissions de GES, etc. Et l'évolution des modes de production agricoles a d'ailleurs en général appauvri les sols et contribué à l'eutrophisation des eaux et à la perte de **diversité biologique** au cours des 40 dernières années. Des études scientifiques récentes indiquent que, dans certaines zones, les rendements agricoles commenceraient à baisser suite à l'épuisement en substances nutritives des sols.

Tendances futures et incertitudes

D'après la FAO, il sera nécessaire d'ici à 2050 d'augmenter la production alimentaire de 70 % pour nourrir 2,3 milliards de personnes de plus, et en particulier d'augmenter la production de viande de plus de 200 millions de tonnes, totalisant 470 millions de tonnes en 2050, dont 72 % seront consommés dans les pays en développement (contre 58 % aujourd'hui)¹³⁵. Il faudra simultanément utiliser plus efficacement les **ressources naturelles**, en particulier l'eau, qui s'amenuisent et s'adaptent au changement climatique. Au niveau de l'Union européenne, une étude de l'OCDE signale parmi les défis à venir que *la croissance de la demande et l'augmentation des prix vont ouvrir des perspectives prometteuses au secteur agricole de l'Union européenne, mais il devra également relever des défis considérables (sécurité alimentaire, utilisation durable des ressources, atténuation du changement climatique et adaptation à ses effets, volatilité du marché, etc.)*¹³⁶.

Concernant les modes alimentaires dans les pays européens, une étude du CREDOC¹³⁷ établit que le recours croissant à des produits transformés, au détriment des produits de base se confirmera dans les années à venir. Cette étude pointe aussi, sous l'effet du développement économique et de l'urbanisation, le risque d'une consommation alimentaire à deux vitesses: *celle des populations aisées et celle des populations les plus défavorisées. Ces dernières sont plus enclines à rencontrer des problèmes nutritionnels (obésité...) en consommant des produits dont le rapport énergie / prix est élevé, mais dont la densité nutritionnelle est souvent faible. C'est ce que certains auteurs ont nommé la "fracture alimentaire"* (Recours F. & al., 2005).

2.4. Moyens économiques de mise en œuvre

Cette fiche est consacrée à plusieurs **moyens économiques de mise en œuvre**: la croissance économique, les **finances publiques**, la **recherche et développement** et la **coopération au développement**. Ces deux derniers moyens sont décrits dans la perspective de leurs implications budgétaires et sont donc regroupés sous les **finances publiques**.

La fiche commence par présenter quelques définitions essentielles et les objectifs existant pour la croissance économique et les **finances publiques** (en ce compris la **recherche et développement** et la **coopération au développement**). Elle se poursuit par la description des évolutions de la croissance économique et des **finances publiques** au cours des dernières décennies, leurs évolutions et/ou projections futures à politique inchangée ainsi que les principales incertitudes qui planent sur ces évolutions et/ou projections.

2.4.1. Définitions

La croissance économique peut être définie comme le changement quantitatif de l'activité économique d'un pays^a. Ce changement quantitatif peut porter sur la production, les revenus ou les dépenses des agents économiques. Elle est généralement mesurée par le taux de croissance (positif ou négatif) annuel d'un indicateur issu de la comptabilité nationale appelé "produit intérieur brut".

En matière de **finances publiques**, deux concepts sont centraux pour mesurer leur évolution:

- La dette publique: celle-ci est définie au niveau européen par le concept de *dette brute consolidée au sens du Traité de Maastricht*. Elle correspond à la dette de l'ensemble des administrations publiques: le pouvoir fédéral, les Communautés et les Régions, les administrations locales et les administrations de sécurité sociale. Elle mesure les engagements financiers bruts consolidés de l'ensemble des administrations publiques d'un pays. Cette dette est mesurée en valeur nominale. C'est une dette brute, ce qui signifie que les avoirs financiers des administrations publiques n'en sont pas déduits. C'est une dette consolidée, ce qui signifie qu'elle exclut les dettes contractées entre sous-secteurs des administrations publiques elles-mêmes.
- Le *solde de financement* des administrations publiques: ce solde de financement a été établi dans le cadre de la procédure concernant les déficits excessifs. Il est aussi appelé solde UEM. Il correspond à la différence entre les recettes et les dépenses de l'ensemble des pouvoirs publics. Le solde UEM correspond pratiquement au solde de financement des pouvoirs publics tel qu'il est défini dans les comptes nationaux. Le solde couvre également les dépenses et les recettes en capital, comme les achats et les ventes de terrains, les investissements, le produit de la vente d'immeubles, etc. En revanche, les transactions financières en sont exclues.

^a World Bank. <http://www.worldbank.org/depweb/english/beyond/global/glossary.html>.

2.4.2. Objectifs existants

a. Croissance économique

Au niveau des Nations unies, la promotion du développement économique combinée au développement social et à la protection de l'environnement est au cœur des engagements en matière de développement durable. Le Plan de mise en œuvre de Johannesburg (2002) insiste sur la nécessité de promouvoir une croissance économique durable, en particulier dans les pays pauvres.

Au niveau de l'UE, la stratégie EU 2020 (2010) ne détermine pas d'objectif en matière de croissance économique mais a pour objectif de promouvoir une croissance économique *smart, sustainable and inclusive*.

b. Finances publiques

Aux termes du Traité de Maastricht (1992), le déficit public annuel ne peut pas dépasser 3 % du PIB et la dette publique des Etats membres ne peut dépasser 60 % du PIB. Si ce n'est pas le cas, ces Etats membres sont tenus d'atteindre cet objectif de réduction de la dette à un rythme satisfaisant. Par ailleurs le Traité de Maastricht fixe un objectif de stabilité de prix et un objectif sur les taux d'intérêt à long terme.

Des objectifs plus spécifiques ont été définis sur certaines recettes ou dépenses publiques à différents niveaux de pouvoir:

- opérer un transfert de la fiscalité sur le travail vers la fiscalité environnementale: d'ici à 2020, un allègement considérable de la taxation du travail accompagné d'un recentrage sur la taxation environnementale, y compris par des ajustements réguliers des taux réels, aura entraîné une augmentation substantielle de la part des taxes environnementales dans les recettes publiques, conformément aux meilleures pratiques des États membres¹³⁸;
- financer des dépenses de **recherche et développement** à hauteur de 1 % du PIB¹³⁹;
- consacrer 0,7 % du produit national brut (PNB) à l'aide publique au développement (APD). Cet objectif a été souscrit par les gouvernements (des pays développés) au niveau des Nations unies. La nouvelle stratégie de développement durable de l'Union européenne prévoit de monter à 0,7 % la part de l'APD dans le PNB d'ici 2015; l'objectif intermédiaire est de 0,56 % à l'horizon 2010. En Belgique, cet objectif a été inscrit dans une loi à la fin de l'année 2002¹⁴⁰.

2.4.3. Situation hier, aujourd'hui et demain à politique inchangée

a. Croissance économique

Tendances passées

Le PIB est un indicateur qui mesure de façon quantitative l'activité économique d'un pays. La variation du PIB d'une année à l'autre mesure la croissance de l'activité économique. En Belgique, le PIB a augmenté en moyenne de 2,3 % par an en volume entre 1970 et 2009, mais cette croissance du PIB

s'est ralentie au cours de cette période (en moyenne 3,5 % entre 1970 et 1980 et en moyenne 1,3 % entre 2000 et 2009)¹⁴¹.

Le PIB peut être calculé selon 3 optiques équivalentes: celle de la production (somme des valeurs ajoutées créées par la production des biens et services), celle des revenus (sommes des revenus des agents économiques) et celle des dépenses (somme des dépenses effectuées par les agents économiques: dépenses de consommation des ménages et des autorités publiques et les investissements des entreprises, des ménages et des autorités publiques, auxquelles il faut ajouter les exportations nettes).

L'approche production montre que l'activité économique a profondément évolué en Belgique depuis 40 ans. Entre 1971 et 2009, la part de l'agriculture dans le PIB est passée de 4 % à 1 %, celle de l'industrie de 43 % à 22 % et celle des services de 54 % à 78 %¹⁴².

L'approche « revenu » permet de montrer comment les revenus ont été répartis entre les agents économiques. Depuis 1985, les revenus primaires bruts de tous les agents économiques, c'est-à-dire ménages, entreprises et administrations publiques, ont augmenté. Cependant, la répartition en a été modifiée. Les données montrent qu'entre 1985 et 2009 la part du revenu primaire brut des ménages dans le revenu national brut a diminué (de 83 % à 75 %) tandis que la part du revenu primaire brut des entreprises (de 14,7 % à 16,1 %) et celle des administrations publiques (de 2,4 % à 8,9 %) ont augmenté¹⁴³.

L'approche consommation montre que les parts des différents postes de dépenses dans le PIB restent par contre relativement constantes depuis le début des années 1970. La consommation des ménages est passée de 54 % du PIB en 1970 à 52 % en 2010, les investissements de 24 % à 21 % du PIB, la consommation des autorités publiques de 17 % à 24 % du PIB et les exportations nettes de 3 % à 2 % du PIB¹⁴⁴.

Tendances futures et incertitudes

A politique inchangée, les hypothèses faites habituellement tablent sur une continuation de la croissance du PIB. Le scénario de référence du rapport du Comité d'étude sur le vieillissement de 2011¹⁴⁵ table sur une croissance moyenne de 1,6 % par an pour les 50 prochaines années.

De nombreuses incertitudes pèsent toutefois sur ce scénario. Les coûts des politiques de lutte contre les grands problèmes environnementaux (réchauffement climatique, perte de biodiversité...) restent très peu connus. Les coûts des conséquences de ces grands problèmes, en particulier si des politiques mondiales pour les résoudre ne sont pas menées avec suffisamment de vigueur, seraient probablement plus élevés (comme montré dans le cas du climat par Stern¹⁴⁶) pourraient être plus élevés que celui de ces politiques. Enfin, la capacité de maintenir une certaine croissance économique est également liée au progrès dans les technologies et l'organisation sociale.

b. Finances publiques

Tendances passées

Belgique - Entre 1980 et 1993, la dette publique en pourcentage du PIB a fortement augmenté, passant de 74,1 % en 1980 à un niveau record de 133,5 % en 1993. Après 1993, la dette publique en pourcentage du PIB a progressivement été réduite. Elle est passée de 133,5 % du PIB en 1993 à moins de 100 % du PIB en 2003 (98,6 %) et à 87,1 % du PIB en 2007. Suite à la crise financière et économique depuis 2008, la dette publique est remontée à 96,2 % du PIB fin 2010¹⁴⁷.

Le solde de financement (la différence entre les recettes et les dépenses de l'ensemble des pouvoirs publics) a presque toujours présenté un déficit entre 1970 et 2010. Néanmoins, l'ampleur des déficits budgétaires a évolué. Le déficit a été particulièrement élevé entre 1981 et 1986, s'élevant à plus de 10 % du PIB. Il a ensuite été progressivement réduit pour atteindre moins d'1 % du PIB, voire être légèrement positif, entre 1998 et 2004. Suite à la crise économique et financière, le déficit budgétaire a à nouveau augmenté en % du PIB, s'élevant à 5,8 % en 2009 et à 4,1 % en 2010.

Dans le budget des administrations publiques, le poids des recettes et dépenses sociales est beaucoup plus élevé que celui des recettes et dépenses environnementales. Exprimé en pourcentage du PIB, les recettes de sécurité sociale représentaient 20,7 % (contre 12,8 % en 1970)¹⁴⁸, alors que les recettes des taxes sur l'énergie et des taxes environnementales de l'ensemble des pouvoirs publics¹⁴⁹ représentaient 2 %. La part de ces dernières recettes dans le PIB a même eu tendance à baisser par rapport au début des années 2000. Quant aux dépenses, les dépenses de sécurité sociale s'élevaient à 19,9 % du PIB en 2009 (contre 11,3 % en 1970)¹⁵⁰, alors que les dépenses de protection de l'environnement réalisées par les pouvoirs publics représentaient 0,34 % du PIB en 2007 (dernière année pour laquelle des données sont disponibles).

Concernant les dépenses de **coopération au développement**, entre 1970 et 1989, l'aide publique au développement (APD) en pourcentage du revenu national brut (RNB) était en moyenne de 0,52 %. A partir du milieu des années '80, elle a baissé pour atteindre son niveau le plus bas en 1999. Au cours de la période 1990-1999, la moyenne n'a pas dépassé 0,37 %. A partir de 2000 et jusque et y compris 2010, l'APD représentait en moyenne 0,48 % du RNB. Elle a atteint 0,64 % du RNB en 2010¹⁵¹.

Enfin, les dépenses intérieures brutes de **recherche et développement** financées par les pouvoirs publics sont passées de 742 millions d'euros (prix courant) en 1993 à 1369 millions d'euros en 2005. Exprimé en pourcentage du PIB, elles sont passées de 0,39 % à 0,45 %. L'objectif adopté au Conseil européen de Barcelone en 2002, qui consistait à atteindre des dépenses de R&D financées par les pouvoirs publics de 1 % du PIB, n'a donc toujours pas été atteint.

Tendances futures et incertitudes

Le déficit public annuel devrait, à politique inchangée, plafonner à 4,4 % du PIB en 2012, puis légèrement diminuer jusqu'en 2016 où il atteindrait 3,6 % du PIB¹⁵². A long terme (2020-2060), les politiques actuelles mèneraient à une aggravation du déficit public¹⁵³.

Jusqu'en 2016, la dette publique totale devrait rester légèrement en-dessous de 100 % du PIB entre 2010 et 2016. Cette dette atteindrait un maximum de 98,3 % du PIB en 2013 puis diminuerait à 97,5 % en 2016¹⁵⁴. A long terme, l'aggravation des déficits publics à laquelle mèneraient les politiques actuelles augmenterait la dette publique jusqu'à des niveaux insoutenable de l'ordre de 300 % du PIB en 2050. Cette évolution est toutefois difficilement crédible et montre bien que le concept de scénario à politique inchangée n'a de sens que pour montrer les défis à relever¹⁵⁵.

Ces défis sont en tout cas liés au vieillissement de la population (dépenses sociales, notamment de santé et de pensions) et aux charges d'intérêts de la dette existantes, qui, ont augmenté rapidement suite à la crise économique et financières depuis 2008.

A long terme, de nombreuses incertitudes pèsent sur ces projections de déficit et de dette publics, ce qui explique que les projections mentionnées ci-dessus ne puissent pas être considérées comme des prévisions. Ces incertitudes portent notamment sur le niveau de la croissance de la productivité et du PIB, les politiques qui seront mises en œuvre pour gérer ces déficits, les charges que feront peser les crises sociales et environnementales en gestation, etc.

Bibliografie

- ¹ Federaal Planbureau (2005), *Ontwikkeling begrijpen en sturen: Federaal Rapport inzake Duurzame Ontwikkeling 2000-2004*. Brussel: Federaal Planbureau. p.26
- ² WHO (1946). *Constitution of the World Health Organization*. Te raadplegen op http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (geraadpleegd op 10/06/2011).
- ³ Zie bijvoorbeeld: Mackenbach, J., Kunst, A., e.a. (1997) Socioeconomic inequalities in morbidity and mortality in western Europe, *Lancet*, 349 (9066): 1655-1659; Bossuyt, N. & Van Oyen, H. (2000) Gezondheidsverwachting volgens socio-economische gradiënt in België, Brussel: WIV – Instituut Louis Pasteur
- ⁴ UNESCO (1997) *International Standard Classification of Education*. Te raadplegen op http://www.unesco.org/education/information/nfsunesco/doc/isced_1997.htm. (Vertaling Centraal Bureau voor de Statistiek Nederland: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?ConceptID=503>).
- ⁵ Van Haarlem, V. & Campaert, C. (2010) *Armoede en Sociale Uitsluiting in Europa en België* in: Dierckx, D., Van Herck, N. & Vranken, J. (2010) *Armoede in België*, OASes Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad, Leuven, Uitgeverij Acco, 254 p.
- ⁶ Universele verklaring van de rechten van de mens, 10 december 1948, Artikel 25, te raadplegen op <http://www.ohchr.org/en/udhr/pages/Language.aspx?LangID=dut>
- ⁷ Zie beginsel 5 vermeld in de Verklaring van Rio de Janeiro inzake milieu en ontwikkeling van 1992, te raadplegen op <http://www.ddh.nl/agenda21/rioverklaring/rio.html>.
- ⁸ Zie <http://www.un.org/millenniumgoals/poverty.shtml>. Oorspronkelijk is de drempel voor extreme armoede vastgelegd op 1 US\$. In 2008 is dit herzien tot 1.25 US\$ op basis van recenter onderzoek. Deze laatste drempel wordt nu gebruikt om deze doelstelling mee op te volgen.
- ⁹ Implementatieplan *van de wereldtop over duurzame ontwikkeling*, 2002, § 2 te raadplegen op <http://www.lne.be/themas/duurzame-ontwikkeling/Johannesburg.pdf>
- ¹⁰ Europees Sociaal Handvest (herzien), Straatsburg, 3 mei 1996, artikel 30 te raadplegen op <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/presentation/escrbooklet/Dutch.pdf>
- ¹¹ Conclusies van de Europese Raad juni 2010, p. 12 te raadplegen op http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/nl/ec/115355.pdf
- ¹² Belgische Grondwet artikel 23, te raadplegen op http://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwetNL.pdf
- ¹³ De Belgische *Federale plannen inzake duurzame ontwikkeling* (2000-2004 en 2004-2008) kunnen worden geraadpleegd op http://www.icdo.be/NL/publicaties/federale_plannen.
Zie ook

-
- Nationaal Actieplan sociale insluiting, 2008-2010, te raadplegen op <http://www.mi-is.be/sites/default/files/doc/Nationaal%20Actieplan%202008-2010%20NL.pdf> Hierbij moet worden opgemerkt dat dit plan ook doelstellingen formuleert voor huisvesting en werk.
- ¹⁵ Nationaal Hervormingsprogramma België 2011, 15 april 2011, zie http://www.be2020.be/uploaded/uploaded/201105260838390.NHP_2011_nl.pdf
- ¹⁶ Universele verklaring van de rechten van de mens, 10 december 1948, Artikel 23, te raadplegen op <http://www.ohchr.org/en/udhr/pages/Language.aspx?LangID=dut>
- ¹⁷ Dit is target 1.B. Zie <http://www.un.org/millenniumgoals/poverty.shtml>. (vertaling FPB)
- ¹⁸ Implementatieplan *van de wereldtop over duurzame ontwikkeling*, 2002, § 10b, te raadplegen op <http://www.lne.be/themas/duurzame-ontwikkeling/Johannesburg.pdf>
- ¹⁹ Europees Sociaal Handvest (herzien), Straatsburg, 3 mei 1996, artikel 30 zie <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/presentation/escrbooklet/Dutch.pdf>
- ²⁰ Belgische Grondwet artikel 23, zie http://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwetNL.pdf
- ²¹ Zie http://www.icdo.be/NL/publicaties/federale_plannen
- ²² Nationaal Hervormingsprogramma België 2011, 15 april 2011, zie http://www.be2020.be/uploaded/uploaded/201105260838390.NHP_2011_nl.pdf
- ²³ Universele verklaring van de rechten van de mens, 10 december 1948, te raadplegen op <http://www.ohchr.org/en/udhr/pages/Language.aspx?LangID=dut>
- ²⁴ Kinderrechtenverdrag, 20 november 1989, te raadplegen op <http://www.sociaalcultureel.be/jeugd/kinderrechten/Kinderrechtenverdrag.pdf>
- ²⁵ Millennium Development Goals, zie <http://www.un.org/millenniumgoals/>
- ²⁶ WHO (1946). *Constitution of the World Health Organization*. Te raadplegen op http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (geraadpleegd op 10/06/2011).
- ²⁷ Agenda 21, Rio de Janeiro, June 1992, te raadplegen op <http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/>
- ²⁸ Implementatieplan *van de wereldtop over duurzame ontwikkeling*, 2002, § 54b, te raadplegen op <http://www.lne.be/themas/duurzame-ontwikkeling/Johannesburg.pdf>
- ²⁹ Millennium Development Goals, zie <http://www.un.org/millenniumgoals/>
- ³⁰ WHO Regional Committee for Europe, *Health 21*, September 1998, te raadplegen op http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/109759/EHFA5-E.pdf
- ³¹ Europees Sociaal Handvest (herzien), Straatsburg, 3 mei 1996, artikel 30 zie <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/presentation/escrbooklet/Dutch.pdf>
- ³² Europese Raad, 2006, Verwijzing naar Vernieuwde Europese strategie DO, te raadplegen op http://circa.europa.eu/irc/opoce/fact_sheets/info/data/policies/environment/article_7294_nl.htm
- ³³ Europese Commissie (2007) *Witboek - Samen werken aan gezondheid: een EU-strategie voor 2008-2013* (COM(2007)630), te raadplegen op: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0630:FIN:NL:PDF>
- ³⁴ EU (2010). *Europa 2020. Een strategie voor slimme, duurzame en inclusieve groei. Mededeling van de Commissie*. COM(2010) 2020 definitief, p. 20
- ³⁵ Belgische Grondwet, zie http://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwetNL.pdf
- ³⁶ De Belgische *Federale plannen inzake duurzame ontwikkeling* (2000-2004 en 2004-2008) kunnen worden geraadpleegd op http://www.icdo.be/NL/publicaties/federale_plannen.
- ³⁷ Universele verklaring van de rechten van de mens, 10 december 1948, te raadplegen op <http://www.ohchr.org/en/udhr/pages/Language.aspx?LangID=dut>
- ³⁸ Raad van Europa, Artikel 2 van het Protocol (Nr. 1) bij het Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden, maart 1952, te raadplegen op: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/655FDBCF-1D46-4B36-9DAB-99F4CB59863C/0/NLD_CONV.pdf
- ³⁹ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 16 december 1966, Artikel 13, te raadplegen op <http://www2.ohchr.org/english/law/cescr.htm>
- ⁴⁰ UNESCO (2000) *The Dakar Framework for Action. Education for All: Meeting our Collective Commitments*. Geadopteerd door de World Education Forum Dakar, Senegal, 26-28 April 2000, te raadplegen op: <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/education-for-all/>
- ⁴¹ UNESCO (2005) *Education for Sustainable Development*. UNESCO Bureau of Public Information, Parijs. Te raadplegen op: http://www.unesco.org/bpi/pdf/memobpi39_sustainablevpt_en.pdf

-
- ⁴² Europees Sociaal Handvest (herzien), Straatsburg, 3 mei 1996, artikel 30 te raadplegen op <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/presentation/escrbooklet/Dutch.pdf>
- ⁴³ Belgische Grondwet artikel 24, te raadplegen op http://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwetNL.pdf
- ⁴⁴ Nationaal Hervormingsprogramma België 2011, 15 april 2011, te raadplegen op http://www.be2020.be/uploaded/uploaded/201105260838390.NHP_2011_nl.pdf
- ⁴⁵ Nationaal Hervormingsprogramma België 2011, 15 april 2011, te raadplegen op http://www.be2020.be/uploaded/uploaded/201105260838390.NHP_2011_nl.pdf
- ⁴⁶ Ravallion, Chen, Sangraula, Dollar a Day Revisited World Bank Policy Research Working Paper No. 4620, May 1, 2008, De 1,25 dollar werd berekend als het gemiddelde van de armoedegrenzen van de vijftien armste landen in termen van consumptie per persoon.
- ⁴⁷ Federaal Planbureau, Hermes-databank
- ⁴⁸ ADSEI, zie http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/arbeid_leven/inkomens/armoede/
- ⁴⁹ Cijfers te raadplegen op de website van Eurostat. Hier is het gemiddelde genomen van de inkomensjaren 2003-2009.
- ⁵⁰ Basisgegevens Armoede en Sociale Uitsluiting, te raadplegen op http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=*OASES&n=21965
- ⁵¹ de Interfederale Armoedebareometer, te raadplegen op http://enquete.mi-is.be/armoedebareometer/pages_nl/1_6_achterstallige_betalingen.html#
- ⁵² Zie http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/europe_2020_indicators/headline_indicators
- ⁵³ UN (2011) *The Millennium Development Goals Report 2011*, p. 4, 6-7.
- ⁵⁴ Ibid, p 11.
- ⁵⁵ De Vil, Dekkers, Desmet, The long-term adequacy of the Belgian public pension system: An analysis based on the MIDAS model, WP 10-10. Brussels: Federaal Planbureau.
- ⁵⁶ EC, Using Reference Budgets for Drawing up the Requirements of a Minimum Income Scheme and Assessing Adequacy. Synthesis Report, 2010 en Baldewijns, et. al. Minibudget, Wat hebben gezinnen nodig om menswaardig te leven in België? 2010 te raadplegen op http://www.belspo.be/belspo/home/publ/pub_ostc/AP/trAP40_2.pdf
- ⁵⁷ UN (2011) *The Millennium Development Goals Report 2011*
- ⁵⁸ Bron: Eurostat website, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- ⁵⁹ Bron: Eurostat website, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- ⁶⁰ Bron: Eurostat website, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- ⁶¹ Bron: Eurostat website, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- ⁶² Bron: Eurostat website, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- ⁶³ Zie bijvoorbeeld: European Centre for the Development of Vocational Training (2010) *Skills supply and demand in Europe. Medium-term forecast up to 2020*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010
- ⁶⁴ United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2011) *World Population Prospects: The 2010 Revision*, CD-ROM Edition. <http://esa.un.org/wpp/Excel-Data/population.htm>
- ⁶⁵ UN (2011) *The Millennium Development Goals Report 2011*. Te raadplegen op http://www.un.org/millenniumgoals/11_MDG%20Report_EN.pdf
- ⁶⁶ UN (2011) *The Millennium Development Goals Report 2011*. Te raadplegen op http://www.un.org/millenniumgoals/11_MDG%20Report_EN.pdf
- ⁶⁷ WHO Media centre (2011) *Fact sheet N°317*, te raadplegen op: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs317/en/index.html>
- ⁶⁸ Naar de gegevens van de OESO. Levensverwachting bij geboorte voor de hele bevolking. Te raadplegen op http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/life-expectancy-at-birth-total-population_20758480-table8
- ⁶⁹ Bron: Eurostat website, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- ⁷⁰ Bron: Eurostat website, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- ⁷¹ Bron: Eurostat website, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- ⁷² Demarest S, Drieskens S, Gisle L, Van der Heyden J, Tafforeau J. (2010) Gezondheidsenquête België, 2008. Rapport V – Sociaal-Economische Ongelijkheden in Gezondheid Operationele Directie Volksgezondheid en surveillance; Brussel Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- ⁷³ United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2011). *World Population Prospects: The 2010 Revision*, CD-ROM Edition. <http://esa.un.org/wpp/Excel-Data/population.htm>
- ⁷⁴ United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2011). *World Population Prospects: The 2010 Revision*, CD-ROM Edition. <http://esa.un.org/wpp/Excel-Data/population.htm>

-
- ⁷⁵ United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2011). World Population Prospects: The 2010 Revision, CD-ROM Edition. <http://esa.un.org/wpp/Excel-Data/population.htm>
- ⁷⁶ Hoge Raad van Financiën - Studiecommissie voor de vergrijzing (2011) *Jaarlijks verslag 2011*, te raadplegen op: http://www.plan.be/publications/Publication_det.php?lang=nl&TM=30&IS=63&KeyPub=1057
- ⁷⁷ Hoge Raad van Financiën - Studiecommissie voor de vergrijzing (2011) *Jaarlijks verslag 2011*, te raadplegen op: http://www.plan.be/publications/Publication_det.php?lang=nl&TM=30&IS=63&KeyPub=1057
- ⁷⁸ UN (2011) *The Millennium Development Goals Report 2011*. Te raadplegen op http://www.un.org/millenniumgoals/11_MDG%20Report_EN.pdf
- ⁷⁹ UNFPA (2011) *The State of the World Population 2011*
Gegevens: UNESCO Institute for Statistics Data Centre website
http://stats.uis.unesco.org/unesco/TableViewer/document.aspx?ReportId=143&IF_Language=eng, UNESCO Institute for Statistics.
- ⁸⁰ UNESCO Institute for Statistics (2011) *EFA Global Monitoring Report 2011. The hidden crisis: Armed Conflict and Education*. Te raadplegen op:
<http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/reports/2011-conflict/>
- ⁸¹ UNESCO Institute for Statistics (2011) *EFA Global Monitoring Report 2011. The hidden crisis: Armed Conflict and Education*. Te raadplegen op:
<http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/reports/2011-conflict/>
- ⁸² http://www.pisa.oecd.org/document/61/0,3746,en_32252351_32235731_46567613_1_1_1_1,00.html
- ⁸³ Bron: Eurostat website, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- ⁸⁴ Bron: Eurostat website, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- ⁸⁵ European Centre for the Development of Vocational Training (2010) *Skills supply and demand in Europe. Medium-term forecast up to 2020*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010

Bescherming en beheer van het milieu

- ⁸⁶ Europese Commissie (2011). *Mededeling van de commissie aan het Europees parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de regio's - Stappenplan voor efficiënt hulpbronnengebruik in Europa*. COM(2011) 571 definitief
- ⁸⁷ MEA (2005), *Ecosystems and Human Well-being, Biodiversity Synthesis. A Report of the Millennium Ecosystem Assessment*. World Resources Institute, Washington DC.
- ⁸⁸ CBD (2006), *Global Biodiversity Outlook 2*, blz. 64-68, <http://biodiv.org/doc/gbo2/cbd-gbo2.pdf>, bezocht op 1 mei 2006.
- ⁸⁹ UNEP, CBD (2003) *Interlinkages between Biological Diversity and Climate Change – Advice on the Integration of Biodiversity Considerations into the Implementation of the UNFCCC and its Kyoto Protocol*, CBD technical series nr. 10, <http://www.biodiv.org/doc/publications/cbd-ts-10.pdf>, geraadpleegd op 3 mei 2006.
- ⁹⁰ O.E. Sala et al (2000), *Global Biodiversity Scenarios for the Year 2100*, Science, vol. 287, pp. 1770-1774.
- ⁹¹ CELINE (2005). *Réseaux télémétriques de surveillance de la qualité de l'air en Belgique, rapport annuel 2003* Bruxelles. www.irceline.be.
- ⁹² Amann Markus et al (2005). *Baseline Scenarios for the Clean Air for Europe (CAFE) Programme - final report* Laxenburg: IIASA. <http://ec.europa.eu/environment/air/cafep>, p 56, 65.
- ⁹³ Millennium Ecosystems Assessment (2005). *Ecosystems and Human Well-being: Current State and Trends, Volume 1* Island press. www.MAweb.org. p 167.
- ⁹⁴ MIRA (2010) *Milieurapport Vlaanderen MIRA Indicatorrapport 2010*.
- ⁹⁵ Cellule Etat de l'environnement wallon (2010) *Tableau de bord de l'environnement wallon 2010*. SPW-DGARNE-DEMNA-DEE
- ⁹⁶ MIRA (2007) *Achtergronddocument – Thema Kust en zee*.
http://www.milieurapport.be/Upload/Main/MiraData/MIRA-T/02_THEMAS/02_21/AG_KUST&ZEE.PDF
- ⁹⁷ Programme mondial pour l'évaluation des ressources en eau (2003) *L'eau pour les hommes, l'eau pour la vie - Rapport mondial sur la mise en valeur des ressources en eau – Résumé*. Editions UNESCO.
http://www.unesco.org/water/wwap/wwdr/ex_summary/ex_summary_fr.pdf
- ⁹⁸ US Geological survey. <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/commodity>. (consulté le 18 octobre 2011).
- ⁹⁹ Cohen D. (2007) *Earth audit*. NewScientist, 26 may 2007, pp. 34-41
- ¹⁰⁰ IEA (2010) *World energy outlook*.

- ¹⁰¹ IEA (2010) *World energy outlook*.
- ¹⁰² ONDRAF, 2004, *Les déchets radioactifs*, <http://www.nirond.be/>.
- ¹⁰³ Earth System Research Laboratory (2011) *Trends in Atmospheric Carbon Dioxide*.
<http://www.esrl.noaa.gov/gmd/ccgg/trends/>
- ¹⁰⁴ Keeling C. D., Whorf T. P. (2004). *Atmospheric CO₂ records from sites in the SIO air sampling network. Trends: A Compendium of Data on Global Change*. Carbon Dioxide Information Analysis Center .
cdiac.esd.ornl.gov/trends/co2/sio-mlo.htm.
- ¹⁰⁵ IEA (2010) *World energy outlook*.
- ¹⁰⁶ Stern, Nicholas (2006). *Stern Review: The economics of climate change*. Cambridge: Cambridge university press.
www.sternreview.org.uk.
- ¹⁰⁷ Marbaix Philippe, van Ypersele Jean-Pascal (sous la direction de) (2004). *Impact des changements climatiques en Belgique*. Bruxelles: Greenpeace. www.greenpeace.be.

Modes de consommation et de production durables

- ¹⁰⁸ Commission européenne (2011). Site Internet de la DG emploi, affaires sociales et inclusion- stratégie européenne pour l'emploi (<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=101&intPageId=1471&langId=fr>, consulté le 27/10/2011).
- ¹⁰⁹ Conseil européen (2006). *Nouvelle stratégie de l'Union européenne en faveur du développement durable*. Adoptée par le Conseil européen lors de sa réunion des 15 et 16 juin 2006. Document 10917/06.
- ¹¹⁰ CFDD 2011, *Avis sur la réduction de la consommation d'énergie dans les bâtiments du 25 février 2011*, www.cfdd.be
- ¹¹¹ FAO (2001). *L'alimentation: droit fondamental de l'homme*.
<http://www.fao.org/FOCUS/F/rightfood/right1.htm>.
- ¹¹² ETC/SCP (2011). *Progress in Sustainable Consumption and Production in Europe. Indicator-based Report*. ETC/SCP working paper 1/2011
(http://eea.eionet.europa.eu/Public/irc/eionet-circle/etc_waste/library?l=/scp_2010indicator/indicators_paperpdf/_EN_1.0_&a=d)
- ¹¹³ http://www.crioc.be/FR/doc/x/comportements/document-6015-Quels_sont_les_crit%C3%A8res_dachat_des_consommateurs_en_2011_.html
- ¹¹⁴ Source: BFP 2011, *Base de données HERMES*
- ¹¹⁵ SPF Economie 2011, *Le marché de l'énergie en 2009*, Service public fédéral Economie, P.M.E., Classes moyennes et Energie, <http://economie.fgov.be> (consulté le 20 octobre 2011)
- ¹¹⁶ CNC (2011). *Inventaire national d'émissions de GES 2009*. Commission Nationale Climat.
www.climat.be/spip.php?article299 (consulté le 2/09/2011).
- ¹¹⁷ Eurostat (2011b). *Statistics, Energy, Main tables, Energy statistics – Quantities*. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (consulté le 10/03/2011). {calculs du BFP sur la base de}
- ¹¹⁸ SPF Economie 2011, *Le marché de l'énergie en 2009*, Service public fédéral Economie, P.M.E., Classes moyennes et Energie, <http://economie.fgov.be> (consulté le 20 octobre 2011)
- ¹¹⁹ AIE (2010). *World Energy Outlook 2010*. Paris: AIE.
- ¹²⁰ SPF Mobilité Transport 2011, *Recensement de la circulation, Véhicules-km parcourus en Belgique et par Région, Tableau B2*, SPF Mobilité Transport <http://www.mobilite.fgov.be>
- ¹²¹ BFP 2011, *Base de données HERMES*
- ¹²² BFP 2011, *Base de données Transport*, www.plan.be, consulté le 2 septembre 2011
- ¹²³ BFP 2011, *Base de données Transport*, www.plan.be, consulté le 2 septembre 2011
- ¹²⁴ CNC (2011). *Inventaire national d'émissions de GES 2009*. Commission Nationale Climat.
www.climat.be/spip.php?article299 (consulté le 2/09/2011).
- ¹²⁵ IBSR 2011, *Chiffres clés de la sécurité routière 2010*, Observatoire de la sécurité routière, www.ibsr.be, (statistiques et recherche), consulté le 20 octobre 2011
- ¹²⁶ BFP 2011, *Base de données Transport*, www.plan.be, consulté le 2 septembre 2011
- ¹²⁷ Hertverld, Hoornaert & Mayeres, 2009, *Perspectives à long terme de l'évolution des transports en Belgique: projection de référence*, Planning paper 107 du Bureau fédéral du Plan, www.plan.be
- ¹²⁸ McKinsey 2009, *Vers une efficacité énergétique de niveau mondial en Belgique*, McKinsey&Company, www.mckinsey.com
- ¹²⁹ CFDD 2011, *Avis sur la réduction de la consommation d'énergie dans les bâtiments du 25 février 2011*, www.cfdd.be
- ¹³⁰ CFDD 2011, *Avis sur la réduction de la consommation d'énergie dans les bâtiments du 25 février 2011*, www.cfdd.be
- ¹³¹ CELINE-IRCEL 2011, <http://nfp.irceline.be/soer-2010/soer-2010-14#soer-2010-1>, (consulté le 17 octobre 2011).

-
- ¹³² BFP 2011, *Perspectives énergétiques pour la Belgique à l'horizon 2030*, Bureau fédéral du Plan, www.plan.be
- ¹³³ INRA (2010). *Les comportements alimentaires. Quels en sont les déterminants ? Quelles actions, pour quels effets ?* Rapport de l'expertise scientifique collective réalisée par l'INRA à la demande du ministère de l'Alimentation, de l'Agriculture et de la Pêche. Juillet 2010.
- ¹³⁴ ISSP (2006). *Enquête de consommation alimentaire Belge 1-2004*. Service d'Epidémiologie, 2006; Bruxelles: Institut Scientifique de Santé Publique. N° de Dépôt: D/2006/2505/16, IPH/EPI REPORTS N°2006 - 014. Equipe de recherche: Stephanie Devriese, Inge Huybrechts, Michel Moreau, Herman Van Oyen
- ¹³⁵ FAO (2009). *How to Feed the World in 2050*. (http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/expert_paper/How_to_Feed_the_World_in_2050.pdf, consulté le 18/10/2011)
- ¹³⁶ OCDE(2011). *Évaluation des réformes des politiques agricoles de l'Union européenne*. Editions OCDE. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264112148-fr>. p.156.
- ¹³⁷ Recours F.&al (2005). *Exercice d'anticipation des comportements alimentaires des Français. Modèle Age – Période – Cohorte*. CREDOC. Cahier de recherche N° 222. Décembre 2005.

Moyens économiques de mise en œuvre

- ¹³⁸ Commission européenne 2011, *Roadmap to a resource efficient Europe*, COM(2011)571, http://ec.europa.eu/environment/resource_efficiency/index_en.htm
- ¹³⁹ Conseil européen 2002, Conclusions du Conseil européen de Barcelone des 15 et 16 mars 2002,
- ¹⁴⁰ Moniteur belge 2002, (MB 2002, art. 458) ???
- ¹⁴¹ Bureau fédéral du Plan (2011). *Banque de données HERMES*.
- ¹⁴² Bureau fédéral du Plan (2011). *Banque de données HERMES*.
- ¹⁴³ Bureau fédéral du Plan (2011). *Banque de données HERMES*.
- ¹⁴⁴ Bureau fédéral du Plan (2011). *Banque de données HERMES*.
- ¹⁴⁵ Conseil supérieur des finances 2011, *Comité d'Etude sur le Vieillessement - Rapport annuel 2011*, www.plan.be.
- ¹⁴⁶ Stern Nicholas (2006), *The economics of climate change: the Stern Review*, Londres: HM Treasury, www.sternreview.org.uk (18 May 2009)
- ¹⁴⁷ Bureau fédéral du Plan (2011). *Banque de données du modèle HERMES*.
- ¹⁴⁸ Bureau fédéral du plan (2011). *Banque de données du modèle MALTESE*.
- ¹⁴⁹ Bureau fédéral du Plan (2011). *Banque de données du modèle HERMES*; BNB, ICN (2011). *Comptes nationaux. Compte des administrations publiques 2010*. Bruxelles: Institut des comptes nationaux, Banque nationale de Belgique.
- ¹⁵⁰ Bureau fédéral du plan (2011). *Banque de données du modèle MALTESE*.
- ¹⁵¹ DGD (2011). APD belge 2007-2010. Direction Générale de la Coopération au Développement. <http://www.dg-d.be> > Chiffres (consulté le 09/08/2011).
- ¹⁵² BFP 2011, *Perspectives économiques 2011-2016*, Bureau fédéral du Plan, www.plan.be
- ¹⁵³ Saintrain Michel (2011), BFP, communication personnelle.
- ¹⁵⁴ BFP 2011, *Perspectives économiques 2011-2016*, Bureau fédéral du Plan, www.plan.be
- ¹⁵⁵ Saintrain Michel (2011), BFP, communication personnelle.

Toekomstverkennende oefening 2011-2012

Synthesedocument Inleiding

Januari 2012

Task Force Duurzame Ontwikkeling

Dit synthesedocument werd opgebouwd op basis van de antwoorden gegeven op de 4 vragen van de vragenlijst die elk panellid op 19 december gekregen heeft (zie in bijlage de lijst met de aan de panelleden gecommuniceerde documenten sinds 27 oktober 2011).

Dit document bevat twee delen; respectievelijk een deel betreffende de *doelstellingen* en een deel betreffende de *prioriteiten* die zich beginnen te accentueren in de oefening.

De antwoorden op de vragen 1 en 3, met betrekking de formulering van mogelijke doelstellingen voor de federale langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling, worden samengebracht in het *synthesedocument: deel doelstellingen*.

De antwoorden op de vragen 2 en 4, met betrekking tot de identificatie van prioritaire veranderingsdomeinen, worden samengebracht in het *synthesedocument: deel prioriteiten*.

Dit document geeft ook uitleg over het proces op basis waarvan het groot aantal *veranderingsdomeinen* gegroepeerd werd in een kleiner aantal *clusters*, teneinde de antwoorden beter te kunnen beheren.

107 veranderingsdomeinen werden geïdentificeerd in de voorgaande werkzaamheden van het panel en opgenomen in het *compilatiedocument* dat u op 19 december werd toegezonden, samen met de vragenlijst. Deze 107 veranderingsdomeinen werden gegroepeerd in 50 *clusters*.

Deze 50 clusters, meestal bestaande uit meer dan een veranderingsdomein, zijn opgebouwd op basis van de subthema's waarbij ze meestal in hetzelfde thema ingeschreven blijven. Ze brengen volgende elementen samen:

- ofwel veranderingsdomeinen over de toestand van de (stocks van) menselijk en milieukapitaal;
- ofwel veranderingsdomeinen over de stromen van menselijke activiteiten.

De overeenkomst tussen deze clusters (C1.1 tot C4.6), en hun veranderingsdomeinen (1.1 tot 2.31) die erin opgenomen zijn, is de volgende:

Uitdaging: Bescherming en beheer van het milieu

Thema: Bescherming en beheer van milieu

C1.1 Milieudiscriminatie

- 1.1 Discriminatie, in termen van blootstelling aan hinder, ten opzichte van de meest arme sociale klassen
- 1.7 Impact ondergaan door de meest armen
- 1.8 Financiële hulp voor niet geïndustrialiseerde landen

C1.2 Milieudruk door de meer ontwikkelde landen

- 1.2 Druk op het milieu van de meer ontwikkelde landen

Thema: Klimaatverandering

C1.3 Broeikasgasemissies

- 1.3 Niveau uitstoot broeikasgassen
- 1.4 Industriële uitstoot (ETS, Europees niveau)
- 1.5 Niet-industriële uitstoot (België)

Thema: Natuurlijke hulpbronnen (buiten biologische diversiteit)

C1.4 Hoeveelheid beschikbaar water

1.11 Kost en toegang tot water van een goede kwaliteit

C1.5 Blootstelling bevolking aan vervuilende stoffen (lucht, water, bodem)

1.12 Blootstelling bevolking aan vervuilende stoffen

Thema: Biologische diversiteit

C1.6 Beschermde ecosystemen

1.13 Bescherming van de ecosystemen

1.16 Invasieve soorten

C1.7 Beheer van ecosystemen

1.14 Beheer van de ecosystemen

C1.8 Eerlijke en billijke verdeling van de voordelen die voortvloeien uit het gebruik van genetische hulpbronnen

1.15 Eerlijke en billijke verdeling van de voordelen die voortvloeien uit het gebruik van genetische hulpbronnen *

Uitdaging: Sociale insluiting

Thema: Inclusieve samenleving

C2.1 Armoede en sociale uitsluiting

2.1 Gezamenlijke realisatie van domeinspecifieke doelstellingen

C2.2 Sociale insluiting van kinderen*

2.2 Sociale insluiting van kinderen*

Thema: Sociale insluiting

C2.3 Participatie aan het maatschappelijk leven

2.3 Participatie van ouderen aan het maatschappelijk leven

2.4 Participatie van migranten aan het maatschappelijk leven

2.5 Participatie van personen die in armoede leven aan het besluitvormingsproces

C2.4 Inkomen en menselijke behoeften

2.6 Inkomensverdeling

2.7 Inkomensverdeling en menselijke behoeften

2.8 De toegang van laaggeschoolden tot een waardig inkomen

2.9 Overmatige schulden*

Thema: Onderwijs/vaardigheden

C2.5 Onderwijsniveau in de samenleving

2.10 Geletterdheid van de bevolking

2.11 Aandeel hoogopgeleiden in de samenleving

2.12 Kwalificatieniveau van specifieke doelgroepen en laaggeschoolden

C2.6 Onderwijsvoorziening

1.6 Integratie van klimaatverandering in de sociale wetenschappen en in de basisopvoeding

2.13 Levenslang leren

2.14 Internationalisering van onderwijs

2.15 Inhoud van het lessenpakket in het onderwijs

2.16 Stelsels van alternerend leren (leer-werk)

2.17 Pedagogie onderwijs

C2.7 Onderwijs en sociale problemen

2.18 Mate waarin het aangeboden onderwijs sociale problemen op tijd detecteert en corrigeert

Thema: Werkgelegenheid

C2.8 Deelname aan de arbeidsmarkt

2.20 Werkgelegenheidsgraad *

2.21 Toegang van jongeren tot de arbeidsmarkt

2.22 Toegang van laaggeschoolden tot de arbeidsmarkt

2.23 Toegang van migranten van de 2e generatie tot de arbeidsmarkt

2.24 Aansluiting van kwalificaties en jobs waarvoor een vraag is

2.25 Focus op de transitie tussen verschillende arbeidsmarktsituaties en niet op het aantal mensen in elk van deze situaties

C2.9 Arbeidsituaties en -omstandigheden

- 2.26 Diversificatie van arbeidsomstandigheden en –voorwaarden *
- 2.28 Combinatie gezin en arbeid

Thema: Volksgezondheid

C2.10 Gezondheidstoestand

- 2.29 Levensverwachting in goede gezondheid
- 2.27 Fysieke en psychische gezondheid van werknemers
- 2.30 Niet-overdraagbare ziekten *

C2.11 Gezondheidszorgvoorzieningen

- 2.32 Gezondheidszorgmodel
- 2.33 Langetermijnzorg voor ouderen
- 2.34 Technologische innovatie in de gezondheidszorg
- 2.35 Omvang van publieke uitgaven voor gezondheidszorg
- 2.36 Toegang tot gezondheidszorg
- 2.37 Evenwicht tussen preventieve en curatieve gezondheidszorg

C2.12 Gezondheidsdeterminanten

- 2.38 Leefstijl en voedingspatronen
- 2.39 De impact van het milieu op de gezondheid *

Uitdaging: Duurzame consumptie- en productiepatronen

Thema: Duurzame consumptie- en productiepatronen

C3.1 Tastbaar en niet-tastbaar cultureel erfgoed

- 3.1 Tastbaar en niet-tastbaar cultureel erfgoed

C3.2 Inhoud van de consumptiekorf

- 3.2 Consumptiekorf

C3.3 Consumentenrechten – klant/gebruikersperspectief

- 3.3 Consumentenrechten – klant/gebruikersperspectief?

C3.4 Kwaliteit van op de markt gebrachte producten

- 3.4 Type op de markt gebrachte producten
- 3.5 Levensduur producten
- 3.7 Gegeven informatie over sociale en milieucriteria van producten

C3.5 Afvalproductie en -beheer

- 3.8 Afval
- 3.33 Voedselafval

C3.6 Materiaalproductiviteit* (biomassa, metalen en mineralen, fossiele brandstoffen)

- 3.9 Materiaalproductiviteit* (biomassa, metalen en mineralen, fossiele brandstoffen)

C3.7 Prijs van goederen en diensten

- 3.6 Prijs van geconsumeerde producten
- 3.10 Prijs van energie
- 3.17 Prijs van transport

C3.8 Toegang tot goederen en diensten

- 3.13 Toegang tot energie
- 3.18 Toegang tot mobiliteit
- 3.24 Toegang tot huisvesting
- 3.36 Toegang tot voedselverbruik

Thema: Energie

C3.9 Energieverbruik en aandeel hernieuwbare energie

- 3.11 Geconsumeerde hoeveelheid energie (energie-efficiëntie)
- 3.12 Aandelen van de verschillende vormen van energie
- 3.46 Gebruik van biomassa

C3.10 Kernafval

- 3.14 Kernafval

C3.11 Aandeel import van de geconsumeerde energie

3.15 Aandeel import van de geconsumeerde energie

Thema: Vervoer

C3.12 Aantal afgelegde km

3.16 Aantal afgelegde km

C3.13 Intermodaliteit

3.19 Intermodaliteit : coördinatie van de verschillende transportwijzen

3.20 Verdeling van de verschillende transportmodi (privaat/openbaar)

C3.14 Technologie en brandstoffen

3.21 Technologie

3.22 Gebruikte brandstoffen *

C3.15 Veiligheid*

3.23 Veiligheid*

Thema: Huisvesting

C3.16 Milieu- en sociale druk gelinkt aan de woning

3.25 Energieprestatie van de huisvesting

3.26 Kwaliteit van de huisvesting

C3.17 Type huisvesting

3.27 Type huisvesting

C3.18 Territorium

1.10 Artificialisering van de bodems

3.28 Bodembestemming

3.29 Proximiteit van werk, openbaar vervoer, publieke en private diensten

3.30 Aansluiting landelijke huisvesting en stedelijke huisvesting

C3.19 Levenskwaliteit in de steden

3.31 Levenskwaliteit in de steden

C3.20 Investerings in de infrastructuur

3.32 Investerings in infrastructuur

Thema: Voeding

C3.21 Voedingsconsumptie

3.34 Verbruikte hoeveelheid *

3.35 Inhoud van voeding *

C3.22 Agrovoedingsproductiewijzen

3.37 Geproduceerde hoeveelheid *

3.38 Landbouwinputs

3.39 Hoeveelheid verbruikt water in de landbouw

3.40 Functies van landbouw*

3.43 Dierenwelzijn

3.45 Productie-consumptie afstand

C3.23 Kwaliteit van de landbouwproducten

3.41 Voedingsdiversiteit

3.42 Nutritionele kwaliteit van de op de markt gebrachte voeding

C3.24 Verdeling van de inkomsten over heel de productieketen

3.44 Verdeling van de inkomsten over heel de productieketen

Uitdaging: Economische middelen ter uitvoering

Thema: Onderzoek en ontwikkeling (innovatie)

C4.1 Uitgaven en inhoud van O&O

4.1 Budget besteed aan O&O

4.2 Innovatie in groene technologieën zowel op het vlak van producten als processen

C4.2 Oriëntatietypes van onderzoek (zeer specifiek versus zeer generiek)

4.3 Oriëntatietypes van onderzoek (zeer specifiek versus zeer generiek)

C4.3 Absorptiecapaciteit van kennis

4.4 Absorptiecapaciteit van kennis (verkrijgen, assimileren, transformeren en gebruiken van kennis)

Thema: Ontwikkelingssamenwerking

C4.4 Invloed van diverse vormen van internationale migratie op onze samenleving

4.5 Invloed van diverse vormen van internationale migratie op onze samenleving

C4.5 Financiële bijdrage van België aan de ontwikkelingssamenwerking

4.6 Financiële bijdrage van België aan de ontwikkelingssamenwerking

Thema: Externe dimensie

C4.6 Ondersteuning van internationale doelstellingen

1.9 Ondersteuning van internationale klimaatdoelstellingen

2.19 Ondersteuning van internationale onderwijsdoelstellingen

2.31 Ondersteuning van internationale gezondheidsdoelstellingen

Bijlage 1 : Lijst met documenten doorgestuurd aan panelleden

Verzending van 27 oktober 2011

Brief: Uitnodiging tot deelname als expert aan de participatieve oefening inzake toekomstverkenning: "Beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling"

Referentietermen participatieve oefening inzake toekomstverkenning 2011/2012: "Beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling" (4 blz.)

Verzending van 9 november 2011

Toekomstverkenning oefening 2011-2012 **Voorbereidend document** (72 blz.)

Deel 1. Context, thema's en methode	7
1.1. Context en doel van de oefening	7
1.2. Doelstellingen van duurzame ontwikkeling	11
1.3. Werkmethode	17
Deel 2. Informatiefiches	23
2.1. Inclusieve samenleving	23
2.2. Bescherming en beheer van het milieu	40
2.3. Modes de consommation et de production durables	49
2.4. Moyens économiques de mise en oeuvre	63

Verzending van 28 november 2011

Verslag van de eerste vergadering (9 blz.)

Bijlagen

Bijlage 1: Agenda van de vergadering

Bijlage 2: Presentatie van de context en het doel van de oefening

Bijlage 3: Lijst met panelleden voor de toekomstverkenning oefening 2011/2012

Bijlage 4: Presentatie door de TFDO: Werkmethode

Bijlage 5: Volledige gedetailleerde inhoudstafel van het voorbereidend document

Bijlage 6: Presentatie van de belangrijkste trends uit het verleden en toekomstige trends

Bijlage 7: Vragenlijst die werd ontvangen en ingevuld door de panelleden aanwezig op de eerste vergadering van het panel

Verzending van 20 december 2011

Finaal verslag van de eerste vergadering (9 blz.)

(Gepersonaliseerd) Vragenlijst over de mogelijke doelstellingen voor elk thema

Compilatiedocument van alle thema's, domeinen en gestelde vragen (31 blz.)

Toekomstverkennende oefening 2011- 2012

Synthesedocument Deel doelstellingen

Januari 2012

Task Force Duurzame Ontwikkeling

Synthesedocument - Deel doelstellingen, vragen 1 en 3

De antwoorden op de eerste en de derde vraag van de vragenlijst worden in dit document besproken en geanalyseerd.

De eerste vraag presenteerde aan elk panellid een specifieke tabel met vragen over de veranderingsdomeinen die verband houden met zijn of haar expertisedomein. Er werd gevraagd om aan te geven of een doelstelling voor een bepaald veranderingsdomein al dan niet wenselijk is en om zich uit te spreken betreffende kwalitatieve en kwantitatieve aspecten van mogelijke doelstellingen.

In de derde vraag werden de panelleden uitgenodigd om zich uit te spreken over enkele veranderingsdomeinen die niet onmiddellijk tot hun expertisegebied behoren, maar waarvan het panellid het belang wilde onderstrepen omdat er een sterk verband is met zijn expertisedomein.

Dit document stelt in een grote tabel een volledige lijst voor van thema's, clusters en veranderingsdomeinen en voor elke cluster vragen met betrekking tot de beleidsdoelstellingen. De tabel bestaat uit drie kolommen.

De eerste en tweede kolommen geven de naam van de thema's die werden aangenomen in het kader van de wet over duurzame ontwikkeling en geeft ze weer volgens clusters (kolom 1: clusternummer, kolom 2: naam van de cluster en de veranderingsdomeinen die inbegrepen zijn in de cluster) in overeenstemming met de resultaten van de eerdere werkzaamheden.

De derde kolom bevat voorstellen voor doelstellingen die werden uitgewerkt op basis van de antwoorden op de vragenlijst die werd doorgestuurd naar het expertpanel op 19 december, maar eveneens op basis van bestaande documenten en de expertise van de leden van de Task Force Duurzame Ontwikkeling. Eventueel worden de voorstellen vervolledigd door commentaren die voortkomen uit de antwoorden op de vragenlijst. In de mate van het mogelijke worden er zowel doelstellingen per cluster voorgesteld als doelstellingen per veranderingsdomein. De doelstellingen, die per veranderingsdomein opgenomen werden in de gestelde vragen, kunnen teruggevonden worden in het compilatiedocument van 19 december aan de hand van het identificatienummer van elk van de veranderingsdomeinen.

Deze voorstellen van doelstellingen moeten helpen om een lijst te ontwikkelen met doelstellingen die in aanmerking komen voor de federale langetermijnvisie voor duurzame ontwikkeling. Hun formulering moet rekening houden met hun rol als doelstelling voor duurzame ontwikkeling (DDO), wat volgende kenmerken veronderstelt:

- Het uitgangspunt voor alle DDO's is dat de mens centraal staat in duurzame ontwikkeling, zoals de Verklaring van Rio de Janeiro inzake milieu en ontwikkeling stelt.
- De DDO's moeten als een geheel beschouwd worden: ze zijn gelijkwaardig en de bedoeling van een duurzame ontwikkeling is dat alle doelstellingen samen verwezenlijkt worden.
- De DDO's worden gedefinieerd met 2050 als tijdshorizon. Maar het spreekt vanzelf dat ze enkel bereikt kunnen worden als ze vertaald worden in tussentijdse doelstellingen die tussen nu en 2050 geleidelijk gerealiseerd moeten worden. Om die vooruitgang te bevorderen worden de DDO's zo mogelijk gekwantificeerd.
- De DDO's worden geformuleerd op basis van een analyse van de huidige toestand en van de huidige stand van de kennis. Langetermijndoelstellingen en een beleid inzake duurzame ontwikkeling formuleren, maken deel uit van een leerproces. Dit betekent dat de DDO's later geherformuleerd kunnen worden als gevolg van veranderingen in de omstandigheden, in de kennis daarover en in de maatschappelijke opvattingen over een duurzame ontwikkeling.

1. Uitdaging: Bescherming en beheer van het milieu

N°	Cluster et domaines de changement dont il est composé	Proposition d'objectif 2050
Protection et gestion de l'environnement		
C1.1	Discriminations environnementales 1.1 Discriminations, en termes d'expositions aux nuisances, envers les classes sociales les plus pauvres 1.7 Impacts subis par les plus pauvres 1.8 Aide financière aux pays non-industrialisés	Objectif: 1.1: Pas de proposition d'objectif. 1.7: Pas de proposition d'objectif. 1.8: D'ici à 2050, l'aide financière aux pays non-industrialisés, additionnelle à l'ODA, devra être telle qu'elle aura contribué à assurer à l'horizon 2050 leur transition vers des sociétés bas-carbone et les plus "climate resilient" possibles. D'ici à 2050, une aide financière importante aux fins d'adaptation devra être mobilisée à destination de ces pays. Indicateur possible: le "mainstreaming" des politiques d'adaptation et des budgets consacrés à ces politiques. Commentaire: A l'horizon 2020, les Accords de Cancun (UNFCCC 2010, Rapport de la Conférence des Parties, décision 1/CP16, §98) confirment l'objectif suivant: <i>En 2020, les pays développés mobilisent ensemble 100 milliards de dollars par an pour répondre aux besoins des pays en développement dans la lutte contre les changements climatiques.</i>
C1.2	Pressions sur l'environnement de la part des pays plus développés 1.2 Pressions sur l'environnement de la part des pays plus développés	Objectif: Pas de proposition d'objectif. Indicateur possible: "ecological footprint". Commentaire: /
Changements climatiques		
C1.3	Emissions de gaz à effet de serre 1.3 Niveau des émissions de gaz à effet de serre 1.4 Emissions industrielles (ETS, niveau européen) 1.5 Emissions non-industrielles (Belgique)	Objectif: 1.3: Les émissions de gaz à effet de serre belges devront être réduites domestiquement d'au moins 80 à 95% en 2050 par rapport à leur niveau de 1990. Après 2050, la Belgique devra tendre vers la neutralité carbone. 1.4: Pas de proposition d'objectif. 1.5: Pas de proposition d'objectif. Commentaire: 1.4: A court et moyen termes, la Belgique devrait plaider pour une révision du plafond de l'ETS (emission trading system) afin de pouvoir placer ces secteurs sur une trajectoire visant les réductions énoncées ci-dessus au 1.3. 1.5: La définition d'un objectif belge pour les secteurs dits "non-ETS" est nécessaire. Son niveau doit être cohérent avec les objectifs de réduction des émissions de long terme. A l'horizon 2020, l'objectif non-ETS doit être revu à la hausse, autour de 21% par rapport à 2020 (en cohérence avec la déclaration de politique gouvernementale).

N°	Cluster et domaines de changement dont il est composé	Proposition d'objectif 2050
Ressources naturelles (hors diversité biologique)		
C1.4	Quantité d'eau disponible 1.11 Coût et accessibilité de l'eau de bonne qualité	<p>Objectif: Pas de proposition d'objectif.</p> <p>Commentaire: La Feuille de route pour une Europe efficace dans l'utilisation des ressources de la Commission européenne propose: "Le captage d'eau ne devrait pas dépasser 20 % des ressources en eau renouvelables disponibles."</p>
C1.5	Expositions des populations aux polluants (air, eau, sol...) 1.12 Expositions des populations aux polluants	<p>Objectif: En 2050, les concentrations de polluants dans l'air, l'eau et les sols n'auront plus aucune incidence significative sur la santé et l'environnement.</p> <p>Commentaire: /</p>
Diversité biologique		
C1.6	Ecosystèmes protégés 1.13 Protection des écosystèmes 1.16 Espèces invasives	<p>Proposition d'objectifs: "D'ici à 2050, la diversité biologique est valorisée, conservée, restaurée et utilisée avec sagesse, en assurant le maintien des services fournis par les écosystèmes, en maintenant la planète en bonne santé et en procurant des avantages essentiels à tous les peuples" (CDB 2010).</p> <p>1.13: En 2050 il y a un maillage vert fonctionnel et plus de 15 % des écosystèmes dégradés sont rétablis.</p> <p>1.16: En 2050, les espèces allogènes envahissantes seront endiguées ou éradiquées et les voies d'accès seront contrôlées pour éviter l'introduction et l'installation de nouvelles espèces.</p> <p>Commentaire: 1.13: D'ici 2020, l'UE s'est engagé à un "rétablissement d'au moins 15 % des écosystèmes dégradés" (COM/2011/0244 final). A l'horizon 2050, le pourcentage de rétablissement pourrait certainement être augmenté.</p>
C1.7	Gestion des écosystèmes 1.14 Gestion des écosystèmes	<p>Proposition d'objectif: "D'ici à 2050, la diversité biologique est valorisée, conservée, restaurée et utilisée avec sagesse, en assurant le maintien des services fournis par les écosystèmes, en maintenant la planète en bonne santé et en procurant des avantages essentiels à tous les peuples" (CDB 2010).</p> <p>Commentaire: Des objectifs intermédiaires sont à fixer par secteur dans le cadre des politiques sectorielles (agriculture, foresterie, pêche etc.).</p>
C1.8	Accès aux ressources génétiques et partage juste et équitable des avantages de leur utilisation * 1.15 Accès aux ressources génétiques et partage juste et équitable des avantages de leur utilisation *	<p>Objectif: "The fair and equitable sharing of the benefits arising from the utilization of genetic resources, including by appropriate access to genetic resources and by appropriate transfer of relevant technologies, taking into account all rights over those resources and to technologies, and by appropriate funding, thereby contributing to the conservation of biological diversity and the sustainable use of its components" (Protocole de Nagoya).</p> <p>Commentaire: Il est encore difficile à l'heure actuelle de développer une vision à l'horizon 2050 car le processus lié au protocole de Nagoya n'en est encore qu'à ses débuts. De plus, l'action de la Belgique sera étroitement conditionnée par les développements au niveau européen. Si l'on propose quelque chose dans la vision à 2050, il faut donc rester assez vague et général.</p>

2. Uitdaging: Inclusieve samenleving

N°	Clusters en veranderingsdomeinen die erin opgenomen zijn	Voorstelling doelstelling 2050
Inclusieve samenleving		
C2.1	Armoede en sociale uitsluiting 2.1 Gezamenlijke realisatie van domeinspecifieke doelstellingen	<p>Doelstelling: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>Commentaar: De experts formuleerden geen concrete doelstelling voor 2050 die betrekking heeft op verschillende uitsluitingsdomeinen. Over het nut van een transversale doelstelling zoals deze over armoede en sociale uitsluiting van de Europa2020-strategie is men verdeeld. Die doelstelling houdt in dat in 2020, in vergelijking met het referentiejaar 2008, er 380 000 personen minder zullen geconfronteerd zijn met het risico op armoede en sociale uitsluiting, bepaald op basis van drie indicatoren: relatief armoederisico, ernstige materiële deprivatie en huishoudens met lage werkintensiteit. Een expert begrijpt deze doelstelling technisch niet en verkiest dat aparte doelstellingen zouden worden geformuleerd voor de drie indicatoren van deze doelstelling. Anderen vinden hem een stap in de goede richting omdat het niet enkel een inkomensgebrek meet. Maar het blijft onvolkomen omdat andere domeinen (bv. gezondheid) ook in rekening moeten worden gebracht. Relevante indicatoren moeten in ieder geval verder worden ontwikkeld en technisch verfijnd.</p> <p>Een expert benadrukt dat indien "de productielijnen van armoede en andere vormen van sociale uitsluiting niet worden aangepakt, (...) deze toestanden en de mensen die daarin terecht komen, nooit duurzaam verminderen en zeker niet verdwijnen".</p>
C2.2	Sociale insluiting van kinderen* 2.2 Sociale insluiting van kinderen*	<p>Doelstelling: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>Commentaar: Een meerderheid van de experts die een commentaar leverde op dit thema vindt dat er een doelstelling voor 2050 moet worden aangenomen over de sociale insluiting van kinderen, o.m. omdat kinderen die nu in armoede leven in de toekomst een beroep zullen moeten doen op bijstandsvoorzieningen. Concrete doelstelling dienaangaande zijn niet voorgesteld. Criteria waaraan dergelijke doelstellingen moeten beantwoorden zijn wel vernoemd: ze moeten 'rechtstreeks gericht zijn op de levenskwaliteit van kinderen, die rekening houden met hun specifieke behoeften en hun respectievelijke verwachtingen, afgestemd op hun leeftijd' en die niet 'voornamelijk opgebouwd zijn op basis van de levenskwaliteit van de volwassenen in het gezin'. Doelgroepen die vooral moeten worden beschouwd zijn kinderen in migrantengezinnen en kinderen wiens ouders moeilijk schoolse activiteiten (schoolreis e.d.) kunnen betalen.</p>

N°	Clusters en veranderingsdomeinen die erin opgenomen zijn	Voorstelling doelstelling 2050
Sociale insluiting		
C2.3	Participatie aan het maatschappelijk leven 2.3 Participatie van ouderen aan het maatschappelijk leven 2.4 Participatie van migranten aan het maatschappelijk leven 2.5 Participatie van personen die in armoede leven aan het besluitvormingsproces	<p>Doelstelling: De participatiedrempels aan het verenigings-, culturele, sociale en politieke leven zijn weggewerkt, in het bijzonder deze voor armen, ouderen, mensen van allochtone afkomst, holebi's en vrouwen.</p> <p>2.3: Geen voorstel van doelstelling. 2.4: Geen voorstel van doelstelling. 2.5: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>Commentaar: Deze doelstelling komt praktisch letterlijk overeen met een doelstelling voorgesteld door een expert. Het heeft in deze context het voordeel dat het verschillende doelgroepen samen beschouwt en dus generieker is. Een expert benadrukt dat - in het bijzonder in verband met politieke participatie - er een cultuurverandering noodzakelijk is die de angst voor wat men niet kent, zou kunnen overstijgen.</p>
C2.4	Inkomen en menselijke behoeften 2.6 Inkomensverdeling 2.7 Inkomensverdeling en menselijke behoeften 2.8 De toegang van laaggeschoolden tot een waardig inkomen 2.9 Overmatige schulden*	<p>Doelstelling: Iedereen heeft een inkomen dat toelaat tegemoet te komen aan zijn behoeften. Het inkomensniveau dat hiermee overeenstemt wordt bepaald op basis van de budgetstandaardmethode.</p> <p>2.6: Zie commentaar. 2.7: Zie commentaar. 2.8: Geen voorstel van doelstelling. 2.9: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>Commentaar: Voornoemde doelstelling wordt zeer sterk ondersteund door de experts. Er moet worden opgemerkt dat de inkomensdrempels die bepaald zijn op basis van de budgetstandaardmethode regelmatig moeten worden herzien omdat de consumptiepatronen wijzigen. Een expert onderstreept dat deze doelstelling niets zegt over het feitelijke consumptiepatroon: het zegt enkel iets over het minimale inkomen waarover personen beschikken om goederen en diensten mee aan te schaffen. De korf van producten die samengesteld is op basis van deze methode mag niet worden opgelegd.</p> <p>De doelstelling die gebaseerd is op de bestaande Europese definitie van monetaire armoede (Iedereen heeft een inkomen boven de armoederisicogrens i.e. 60% van het mediaan equivalent beschikbaar nationaal inkomen) wordt op zich niet afgewezen, maar moet worden aangevuld met bijkomende doelstellingen in het bijzonder over inkomensongelijkheid. Concrete indicaties over dit laatste ontbreken echter.</p> <p>Omdat de budgetstaardmethode een ruime steun kreeg, hebben we hier de doelstelling die de Europese definitie van monetaire armoede gebruikt, niet weerhouden. Er moet worden opgemerkt dat deze laatste benadering wel één van de drie indicatoren is van de Europa2020-doelstelling over armoede en sociale uitsluiting.</p>

N°	Clusters en veranderingsdomeinen die erin opgenomen zijn	Voorstelling doelstelling 2050
Onderwijs/vaardigheden		
C2.5	Onderwijsniveau in de samenleving 2.10 Geletterdheid van de bevolking 2.11 Aandeel hoogopgeleiden in de samenleving 2.12 Kwalificatieniveau van specifieke doelgroepen en laaggeschoolden	<p>Doelstelling:</p> <p>2.10: In 2050 beschikt iedereen over de functionele geletterdheid en voldoende ICT-vaardigheden om persoonlijke doelstellingen te verwezenlijken, zijn/haar kennis en potentieel te ontwikkelen en deel te nemen aan de samenleving.</p> <p>2.11: In 2050 is het aandeel hoger opgeleiden in de samenleving verder toegenomen, alsook de technische vaardigheden en het ondernemerschap van deze hoger opgeleiden, om zo in te spelen op maatschappelijke veranderingen die leiden tot een grotere behoefte aan vaardigheden.</p> <p>2.12: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>Commentaar:</p> <p>2.10:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mogelijke minimale kwantitatieve doelstelling: "elke jongere die het onderwijs verlaat moet minstens een 'proficiency level 1' bereiken volgens de PISA-metingen." • Wat indicatoren betreft, zijn er zeker talrijke mogelijkheden. Bestaand onderzoek biedt hiervoor de nodige inspiratie, meetinstrumenten zijn al beschikbaar. De vraag is eerder of er een goede nulmeting is en of er degelijke gegevens verzameld kunnen worden. • Deze doelstelling verdient vermelding omdat geletterdheid een sleutel is tot inclusie in talrijke maatschappelijke domeinen en om armoederisico's te verminderen. • Het is zinvol om ze als een aparte doelstelling op te nemen omdat het voor de laagstgeschoolden niet noodzakelijk zo is dat het behalen van een kwalificatie in het onderwijs gelijk staat met een goed niveau van geletterdheid en omdat we in België een groot aandeel niet-gekwalificeerden hebben die sowieso weinig getraind zijn op het vlak van geletterdheid. <p>2.11:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het is hierbij evenwel belangrijk te definiëren wat men verstaat onder hoogopgeleiden, zoals bijvoorbeeld naar welke leeftijdscategorie men kijkt om het aantal met hoge kwalificaties te berekenen. • Bovendien is het aandeel van hoogopgeleiden geen goede indicator op zich. De nadruk moet veeleer liggen op techniek en ondernemerschapselementen aangeleerd in onderwijs. Er kan bijgevolg een indicator voorgesteld worden die het percentage 'hoger opgeleiden' die aan deze voorwaarden voldoet meet. • In het kader van de EU2020 Strategie heeft België als doelstelling het aandeel hoogopgeleiden(30-34 jarigen) op te voeren naar 47%. <p>2.12:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het onderwijssysteem op zich speelt bij ongekwalificeerde uitstroom een belangrijke rol. Enerzijds heeft het onderwijssysteem een invloed op de ongekwalificeerde uitstroom. Anderzijds dient de definitie van ongekwalificeerde uitstroom duidelijk gedefinieerd te worden en aangepast te worden aan grondige wijzigingen van het onderwijssysteem. • De doelstelling in het kader van de EU2020 is om het aandeel vroege schoolverlaters in België te verminderen tot 9,5%.

N°	Clusters en veranderingsdomeinen die erin opgenomen zijn	Voorstelling doelstelling 2050
C2.6	<p>Onderwijsvoorziening</p> <p>1.6 Integratie van klimaatverandering in de sociale wetenschappen en in de basisopvoeding</p> <p>2.13 Levenslang leren</p> <p>2.14 Internationalisering van onderwijs</p> <p>2.15 Inhoud van het lessenpakket in het onderwijs</p> <p>2.16 Stelsels van alternerend leren (leer-werk)</p> <p>2.17 Pedagogie onderwijs</p>	<p>Doelstelling:</p> <p>1.6: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>2.13: In 2050 moeten mensen gedurende hun levensloop meer de kans krijgen om bij te scholen en hun kwalificaties te verbeteren. Het percentage van de bevolking dat deelneemt aan levenslang leren neemt aanzienlijk toe.</p> <p>2.14: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>2.15: In 2050 moet er meer aandacht zijn voor duurzame ontwikkeling op alle niveaus van onderwijs, zoals met betrekking tot de technische aspecten van duurzame ontwikkeling (gebruik van energie en vervoersmiddelen, duurzame consumptie en productiepatronen, gezondheid, etc.) als de onderliggende normen met betrekking tot verschillende groepen in de samenleving.</p> <p>2.16: Elke leerling in een stelsel van alternerend leren en werken moet op een gestructureerde manier werkervaring kunnen verwerven en moet kunnen leren op de werkvloer. Voor leerlingen die hiervoor (nog) niet de basisvaardigheden, -attitudes en motivatie hebben, dienen alternatieve trajecten beschikbaar te zijn die hen voorbereiden op de werkervaring.</p> <p>2.17: Niet wensbare doelstelling.</p> <p>Commentaar:</p> <p>2.13:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De standaard kwantitatieve indicator is het percentage van de bevolking dat deelneemt aan levenslang leren, in een bepaalde periode voorafgaand aan de bevraging. • Levenslang leren is belangrijk voor zowel de remediëring van tekorten in het onderwijs (geletterdheidsproblemen, ongekwalificeerde uitstroom, te lage kwalificatieniveaus, ...) als voor competentieverhoging (up-to-date houden van competenties, uitbreiding, verdieping, specialisatie). Deze doelstelling heeft ook betrekking op de volledige bevolking in tegenstelling tot de andere doelstellingen die meestal maar een segment aanpakken. <p>2.14:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bij het opstellen van een doelstelling rond internationalisering dient men er rekening mee te houden dat de aard en de functie van mobiliteit sterk verschilt naargelang het onderwijsniveau. • Een bestaande doelstelling is om 20% van de masterstudenten tegen 2020 een internationale ervaring te laten opdoen. In de toekomst zou meer nadruk moeten liggen op mobiliteit over de Europese grenzen heen en kan hiervoor een aparte indicator ontwikkeld worden. • Deze doelstelling kan men eventueel onder Onderzoek en Ontwikkeling plaatsen. <p>2.15:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het is moeilijk deze doelstelling te kwantificeren. Wel kan bijvoorbeeld gekeken worden naar de plaats van duurzame ontwikkeling in de eindtermen van het initieel onderwijs. • In een dergelijke doelstelling worden naast de technische kwesties van duurzame ontwikkeling ook de basiswaarden van een duurzame samenleving opgenomen, inclusief diversiteit in de samenleving.
C2.7	<p>Onderwijs en sociale problemen</p> <p>2.18 Mate waarin het aangeboden onderwijs sociale problemen op tijd detecteert en corrigeert</p>	<p>Doelstelling:</p> <p>Het onderwijs wordt in 2050 zo ingericht dat het de leerlingen ongeacht hun afkomst ook gelijke kansen biedt.</p> <p>Commentaar:</p> <p>Deze doelstelling is zeer moeilijk te kwantificeren.</p> <p>“Detectie en correctie van sociale problemen” overstijgt de taak van het onderwijs.</p>

N°	Clusters en veranderingsdomeinen die erin opgenomen zijn	Voorstelling doelstelling 2050
Emploi		
C2.8	Participation au marché du travail 2.20 Taux d'emploi* 2.21 Accès des jeunes au marché du travail. 2.22 Accès des personnes peu qualifiées au marché du travail 2.23 Accès des migrants de la 2 ^e génération au marché du travail 2.24 Correspondance entre les qualifications et les emplois pour lesquels il y a une demande 2.25 Focus sur la transition entre des situations différentes sur le marché du travail et pas sur le nombre de personnes dans chacune ces situations	Objectif: 2.20: Toute personne en âge d'avoir un emploi a un travail ayant un sens personnel et sociétal, ou est guidé vers un tel travail. 2.21: La proportion du taux de chômage des jeunes (jusqu'à 24 ans) par rapport à celui des personnes de plus de 25 ans a au moins diminué de moitié. 2.22: La proportion du taux de chômage des moins qualifiés par rapport à celui des plus qualifiés a au moins diminué de moitié. 2.23: La proportion du taux de chômage des non-Belges par rapport à celui des Belges a au moins diminué de moitié. 2.24: Pas de proposition d'objectif. 2.25: La part des chômeurs de longue durée dans le total des chômeurs a au moins diminué de moitié en 2050. Commentaire: Le manque de participation au marché du travail de certains groupes cibles est considéré par plusieurs experts comme étant problématique. Les différences de participation au marché du travail en 2050 doivent-elles être complètement résorbées ou certaines différences peuvent encore exister, mais moindres? Un expert propose des niveaux (moindres) concrets sur la base du niveau observé dans le passé. Un autre expert pose qu'étant donné qu'on a 38 ans devant nous, il est justifiable de travailler à la résorption de ces différences. Une option intermédiaire a été choisie ici: les différences existantes doivent au moins être diminuées de moitié. Les objectifs de taux d'emploi de la stratégie Europe 2020* ne sont commentés que par un expert. Celui-ci pose qu'à long terme, le taux d'emploi doit permettre de financer les pensions et le taux d'emploi des moins qualifiés doit augmenter. Etant donné que la définition de la population en âge de travailler peut changer dans le futur, il est possible que la définition du taux d'emploi lui-même change dans le futur. Par conséquent, il est possible que la définition adoptée dans le cadre de la stratégie Europe 2020 n'ait plus de sens pour formuler un objectif pour l'année 2050. Dans ce sens, l'objectif de taux d'emploi de la stratégie Europe 2020 peut être considéré comme un objectif intermédiaire qui pourrait se situer sur le chemin de l'objectif global cité précédemment. * Pour 2020 le taux d'emploi est de 73,2% pour les 20-64 ans, 69% pour les femmes (catégorie d'âge 20-64 ans) et 50% pour les 55-64 ans. La différence entre le taux d'emploi des citoyens non-UE et Belges (20-64 ans) est de moins de 16,5%. (Objectif Europe 2020).
C2.9	Situations et conditions de travail 2.26 Diversification des situations et des conditions de travail* 2.28 Combinaison famille et travail	Objectif: Pas de proposition d'objectif. Commentaire: Les experts mettent fortement l'accent sur l'intérêt d'un objectif concentré sur la garde des enfants et sur "la combinaison des différentes tâches et rôles et ceci dans différentes situations de vie". L'objectif de garde d'enfants proposé n'est globalement pas ambitieux assez selon les experts: un expert propose d'adopter la situation actuelle en Suède en matière de garde d'enfants comme objectif à long terme pour la Belgique. En ce qui concerne un objectif sur la combinaison des différentes tâches et rôles dans différentes situations de vie il n'y a pas de formulation concrète d'objectif à l'exception d'une remarque sur les dispositifs de marché du travail en la matière, qui sont actuellement en déconstruction.
Santé publique		
C2.10	Etat de santé 2.29 Espérance de vie en bonne santé	Objectif: 2.29: En 2050 l'espérance de vie en bonne santé de la population a considérablement augmentée et les inégalités en la

N°	Clusters en verandering domeinen die erin opgenomen zijn	Voorstelling doelstelling 2050
	<p>2.27 Santé physique et mentale des travailleurs</p> <p>2.30 Maladies non-communicables *</p>	<p>matière sont été réduites.</p> <p>2.27: Pas de proposition d'objectif.</p> <p>2.30: Une réduction des affections chroniques non transmissibles à haute prévalence (obésité, diabète sucré, hypertension artérielle, athéromatose) et une prise en charge plus efficace de leurs conséquences. Cela requiert la mise en œuvre de moyens préventifs accrus et une meilleure maîtrise des facteurs de risque connus (sédentarité, tabagisme, consommation excessive de sel, et d'aliments gras et riches en sucres raffinés).</p> <p>Commentaire:</p> <p>2.29:</p> <ul style="list-style-type: none"> • La politique-cadre de la Santé pour tous pour la Région européenne de l'OMS, Santé 21 fixe les objectifs suivant: "augmenter d'au moins 20% l'espérance de vie et l'espérance de vie sans invalidité à l'âge de 65 ans et augmenter d'au moins 50% la proportion de personnes jouissant, à l'âge de 80 ans, d'un niveau de santé leur permettant de conserver, dans un cadre domestique, leur autonomie, leur estime de soi et leur place dans la société". Un expert remarquait qu'il serait peut-être utile de préciser en complément ce qu'on entend par "critères d'autonomie" dans ce cadre (grand âge) • La remarque a également été faite que l'objectif relatif à l'espérance de vie en bonne santé est le plus générique et que la réalisation des objectifs ci-dessous contribueront à la réalisation de cet objectif. <p>2.27: Un objectif concret pour ce domaine n'a pas été proposé par les experts. Par contre il est mentionné qu'un "vieillessement actif" requiert un état de santé satisfaisant sous peine d'entraîner une dégradation sensible du niveau de vie.</p>
C2.11	<p>Dispositifs de soins de santé</p> <p>2.32 Modèle de soins de santé</p> <p>2.33 Soins de longue durée pour les personnes âgées</p> <p>2.34 Innovation technologique en matière de soins de santé</p> <p>2.35 Ampleur des dépenses publiques pour les soins de santé</p> <p>2.36 Accès aux soins de santé</p> <p>2.37 Equilibre entre les soins de santé préventifs et curatifs</p>	<p>Objectif:</p> <p>2.32&2.37: En 2050 l'accent est mis sur la prévention et les personnes ont plus de contrôle sur leur propre santé. L'éducation à la préservation de la santé devrait, comme l'éducation civique, redevenir des matières de base de l'enseignement primaire fondamental (au même titre que la maîtrise de la langue et du calcul par exemple), et s'accompagner d'un effort massif de communication positive, soutenue par les pouvoirs publics, dans les médias pour toutes les classes d'âge.</p> <p>2.33: La qualité des soins de longue durée pour les personnes âgées est garantie (personnes et technologies). Le vieillissement accéléré de la population impose d'inventer de nouvelles solutions pour lutter contre l'isolement et contre la perte d'autonomie, et pour maintenir l'insertion sociale des plus âgés.</p> <p>2.34: Objectif non souhaitable.</p> <p>2.35: Cibler les investissements (infrastructures, équipements) en évitant les effets de redondance et de concurrence « commerciale » entre réseaux de soins subsidiés.</p> <p>2.36: L'accessibilité au socle des soins de santé est préservée et renforcée, en évitant les pièges d'une fracture sociale liée aux écarts de revenus.</p> <p>Commentaire:</p> <p>2.33: L'objectif serait de densifier le tissu d'intervenants ayant appris (emplois très utiles et assez peu qualifiés) à détecter chez les personnes âgées, isolées ou non, les signes annonciateurs de perte d'autonomie (chutes, pertes de mémoire, amaigrissement) pour déclencher un accompagnement précoce permettant de les maintenir à domicile dans leur cadre de vie habituel, en évitant le recours à la transplantation vers les maisons de repos ou l'hospitalisation. Ces phénomènes, observables, pourraient être quantifiés à l'échelle de la population entière des communes, avec l'aide des services sociaux (municipaux et associatifs).</p> <p>2.35: Il existe une menace économique et idéologique : la première vise à limiter par voie autoritaire la part du PIB (actuellement de l'ordre de 10 %, en croissance rapide) consacrée au financement public des soins de santé, la seconde vise à considérer les soins de santé comme un service privatisable parmi d'autres dans la quête d'une limitation du rôle et de l'intervention de l'Etat.</p> <p>2.36: Il faudrait peut-être faire une distinction entre les soins de santé pris en charge collectivement et les soins de santé</p>

N°	Clusters en veranderingsdomeinen die erin opgenomen zijn	Voorstelling doelstelling 2050
		pris en charge individuellement.
C2.12	Déterminants de la santé 2.38 Modes de vie et modes alimentaires 2.39 Impact de l'environnement sur la santé*	Objectif: 2.38: Voir contenu de l'alimentation, voir C41. 2.39: Voir ressources naturelles, C05. Commentaire: /

3. Uitdaging: Duurzame consumptie- en productiepatronen

N°	Cluster et domaines de changement dont il est composé	Proposition d'objectif 2050
Modes de consommation et de production durables		
C3.1	Biens culturels matériels et immatériels 3.1 Biens culturels matériels et immatériels	Objectif: Il ne faut pas seulement garantir l'accès aux biens culturels mais également leur appropriation par tous; l'expérience des personnes en situation de pauvreté doit en faire partie. Commentaire: Avis partagé sur l'importance de ce cluster dans une vision à long terme de développement durable.
C3.2	Contenu du panier de consommation 3.2 Contenu du panier de consommation	Objectif: Modifier d'ici à 2050 le panier de consommation des ménages pour réduire drastiquement ses impacts sur l'environnement tout en n'ayant pas d'impact sur la qualité de vie. Commentaire: Objectif difficile à mesurer et quantifier à l'aide d'un indicateur. Une possibilité consisterait à sélectionner certains biens de consommation et à mesurer leurs impacts environnementaux à l'aide d'une analyse du cycle de vie.
C3.3	Droits des consommateurs: perspective client ou usager? 3.3 Droits des consommateurs: perspective client ou usager?	Objectif: D'ici à 2050, les formulaires tarifaires proposées par les entreprises pour tous leurs biens et services et les factures qui sont associées à la consommation de ces biens et services sont comparables et aisément compréhensibles par tout un chacun. Commentaire: Objectif difficile à quantifier.
C3.4	Qualité des produits mis sur le marché 3.4 Types de produits mis sur le marché 3.5 Durée de vie des produits 3.7 Information fournie sur les caractéristiques sociales et environnementales des produits	Objectif: 3.4: D'ici à 2050 les produits les plus polluants et consommant beaucoup de ressources sont progressivement éliminés du marché en fonction de l'amélioration des performances environnementales des produits les plus performants au niveau environnemental 3.5: D'ici à 2050, la durée de vie des produits est allongée. 3.7: Pas de proposition d'objectif. Commentaire: En ce qui concerne la durée de vie des produits, il serait souhaitable de construire un indicateur mesurant la durée de vie moyenne de certains biens de consommation.
C3.5	Production et gestion des déchets 3.8 Déchets 3.33 Déchets alimentaires	Objectif: 3.8: Réduire d'ici à 2050 de façon absolue la quantité de déchets totale générée par habitant et promouvoir leur réutilisation, leur recyclage et leur valorisation afin de réduire leur impact négatif sur l'environnement. 3.33: Pas de proposition d'objectif. Commentaire: Les indicateurs utilisés actuellement en matière de déchets et en cours de développement au niveau européen, comme la quantité totale de déchets générés, la quantité de déchets ménagers, taux de recyclage des déchets par catégorie, etc. pourraient être utilisés pour suivre la réalisation de cet objectif.

N°	Cluster et domaines de changement dont il est composé	Proposition d'objectif 2050
C3.6	Productivité des matières* (biomasse, métaux et minerais, combustibles fossiles) 3.9 Productivité des matières* (biomasse, métaux et minerais, combustibles fossiles)	Objectif: Découpler la croissance économique de la consommation de matières (biomasse, métaux et minerais, combustibles fossiles) et limiter les impacts environnementaux liés à la consommation de matières Commentaire: /
C3.7	Prix des biens et services 3.6 Prix des produits consommés 3.10 Prix de l'énergie 3.17 Prix du transport	Objectif: 3.6: D'ici à 2050, les prix de biens et services reflètent les externalités environnementales. C'est en particulier le cas pour le prix de l'énergie, du transport, de l'alimentation et du logement. 3.10: En 2050, le coût du CO2 est intégré dans le prix des énergies consommées. 3.17: En 2050, le coût du CO2 (mais aussi d'autres nuisances comme le bruit, les émissions polluantes, les accidents de la route) est intégré au coût du transport. Commentaire: /
C3.8	Accès aux biens et services 3.13 Accès à l'énergie 3.18 Accès à la mobilité 3.24 Accès au logement 3.36 Accès à la consommation alimentaire	Objectif: D'ici à 2050, l'accès à une quantité suffisante de biens et services de base est garanti, en particulier en matière d'énergie, de transport, d'alimentation et de logement. 3.13: Dans le domaine de l'énergie, l'objectif pourrait être de garantir un accès minimum à l'énergie (chauffage, électricité). Indicateur: le nombre de ménages (de personnes) n'ayant pas accès à un socle minimum d'énergie doit être plus large que le chauffage et l'électricité. Il faudra aussi englober les aspects mobilité. 3.18: Pas de proposition d'objectif. 3.24: Dans le domaine du logement, l'objectif pourrait être de garantir l'accès à de petits logements, isolés selon les meilleures normes en vigueur en 2050 et desservis par les transports en commun. 3.36: Dans le domaine de l'alimentation, l'objectif pourrait être de garantir l'accès à une nourriture saine et suffisante. Commentaire: /
Energie		
C3.9	Consommation d'énergie et part des renouvelables 3.11 Quantité consommée d'énergie (Efficacité énergétique) 3.12 Parts des différentes formes d'énergie 3.46 Utilisation de la biomasse	Objectif: 3.11: Objectif non souhaitable. 3.12: Fixer un pourcentage de consommation primaire couvert par des énergies renouvelables (locales et importées) pour 2050, pouvant aller jusqu'à 100%. Commentaire: 3.12: En 2020, l'objectif EU 2020 pour la Belgique est une part de 13% de renouvelable dans la consommation finale brute d'énergie. 3.46: Pour éviter un recours trop important à la biomasse, il faudrait se fixer des objectifs spécifiques en cette matière (tonnages totaux utilisés à des fins énergétiques, tonnages locaux, tonnages importés, se limiter à des importations certifiées).

N°	Cluster et domaines de changement dont il est composé	Proposition d'objectif 2050
C3.10	Déchets nucléaires 3.14 Déchets nucléaires	Objectif: Objectif non souhaitable. Commentaire: /
C3.11	Part des importations dans l'énergie consommée 3.15 Part des importations dans l'énergie consommée	Objectif: Pas de proposition d'objectif. Commentaire: Pour ce qui est de la résilience, on pourrait imaginer de soumettre notre système énergétique dans son ensemble à des "stress test". Ils permettraient d'estimer les conséquences de changements brutaux dans l'approvisionnement énergétique (hausse brutale des prix, embargo, rupture de lignes à haute tension amenant massivement de l'électricité de la Mer du Nord ou d'Afrique du Nord). La diversité de sources énergétiques est d'ailleurs en soi une image de la résilience du système énergétique. Un autre indicateur pourrait donc aussi être le poids des différentes sources d'énergie dans la consommation primaire d'énergie. Il ne faut pas qu'une source d'énergie devienne monopolistique, que ce soit dans un secteur (comme le pétrole dans les transports actuellement) ou pour l'ensemble de la société belge (comme les énergies fossiles actuellement).
Transport		
C3.12	Aantal afgelegde km 3.16 Aantal afgelegde km	Doelstelling: Niet wenselijk Commentaar: /
C3.13	Intermodaliteit 3.19 Intermodaliteit : coördinatie van de verschillende transportwijzen 3.20 Verdeling van de verschillende transportmodi (privaat/openbaar)	Doelstelling: 3.19: Geen voorstel van doelstelling. 3.20: Indicator: modaal aandeel openbaar vervoer in passagierskilometers. Commentaar: Goed en goedkoop openbaar vervoer is belangrijk.
C3.14	Technologie en brandstoffen 3.21 Technologie 3.22 Gebruikte brandstoffen *	Doelstelling: 3.21: In 2050 is het spoorvervoer CO2-neutraal. 3.22: Geen voorstel van doelstelling. Commentaar: 3.22: Een kwantitatieve doelstelling rond het gebruik van duurzame energiebronnen is noodzakelijk.
C3.15	Veiligheid* 3.23 Veiligheid*	Doelstelling: Streven naar nul verkeerslachtoffers. Commentaar: /

N°	Cluster et domaines de changement dont il est composé	Proposition d'objectif 2050
Habitat		
C3.16	Pressions environnementales et sociales liées au logement 3.25 Performance énergétique du logement 3.26 Qualité du logement	Objectif: 3.25: <ul style="list-style-type: none"> En 2050, les nouvelles constructions sont zéro énergie ou à énergie positive. En 2050, le parc immobilier ancien (construction antérieure à 2020) a été rénové avec les caractéristiques minimales suivantes : K35 et Ew70, avec une consommation spécifique limitée à 120kWh/m² par an (= maison de type basse énergie). 3.26: En 2050, le choix des matériaux et éléments constitutifs est fait de façon à réduire au minimum les impacts environnementaux et sanitaires résultants de ce choix, et ce sur base de critères d'appréciation opposables, s'appuyant notamment sur une analyse de cycle de vie. Commentaire: La nécessaire formation de la main d'œuvre renvoie à des objectifs dans le domaine de l'enseignement (notamment 2.12).
C3.17	Type d'habitat 3.27 Type d'habitat	Objectif: En 2050, le logement est flexible (ex. faciliter à changer de lieu d'habitation quand la famille change de taille et/ou quand le travail change de localisation) et multifonctionnel (ex. travail à domicile, accueil de personnes âgées). Commentaire: /
C3.18	Territoire 1.10 Artificialisation des sols 3.28 Affectation du sol 3.29 Proximité du travail, des transports en commun, des services publics et privés 3.30 Articulation habitat rural et habitat urbain	Objectif: 1.10: Supprimer d'ici à 2050 toute augmentation nette de la surface de terres occupées 3.28: Protection, régénération et gestion des espaces de nature et des espaces agricoles d'ici à 2050. 3.29: Densification autour des nœuds de transport en commun d'ici à 2050. Le développement d'autres territoires est à concevoir en tenant compte des critères d'accessibilité et de mobilité durable. 3.30: Renforcer, d'ici à 2050, les spécificités de l'habitat rural et urbain pour éviter l'uniformisation. Commentaire: /
C3.19	Qualité de vie dans les villes 3.31 Qualité de vie dans les villes	Objectif: <ul style="list-style-type: none"> Densification, d'ici à 2050, autour des noyaux d'habitat tout en tenant compte des autres préoccupations environnementales spécifiques à chaque lieu. Ceci densifier implique la création d'espaces publics verts accessibles à tous, sécurisés et de qualité. Cette nouvelle forme d'urbanisation permet également la rencontre des personnes et permet de lutter contre l'isolement et l'individualisation de la société. Renforcer, d'ici à 2050, la vitalité des centres et assurer la pérennité et idéalement l'amélioration continue du commerce local, des équipements publics (écoles, crèches, administration) de manière à assurer un niveau de service satisfaisant dans ces noyaux d'habitat. Commentaire: /
C3.20	Investissement dans les infrastructures 3.32 Investissement dans les infrastructures	Objectif: D'ici à 2050, les investissements dans les nouvelles infrastructures et dans l'entretien et la rénovation des anciennes

N°	Cluster et domaines de changement dont il est composé	Proposition d'objectif 2050
		infrastructures permettent de réaliser les objectifs énergétiques et de mobilité. Commentaire: /
Voeding¹		
C3.21	Voedingsconsumptie 3.34 Verbruikte hoeveelheid * 3.35 Inhoud van voeding *	Doelstelling: 3.34: Geen voorstel van doelstelling. 3.35: Geen voorstel van doelstelling. Commentaar: De voorgestelde doelstellingen in de vragenlijst doorgestuurd op 19/12 waren: 3.34: de dagelijkse calorie-inname van de OESO-landen verminderen tot gemiddeld 3000 kcal/inwoner/dag in 2050 (3380 kcal/inw/d. in 1997-1999) (INRA-agrimonde). 3.35: <ul style="list-style-type: none"> • het aandeel verse groenten en fruit, het aandeel suikers met snelle opname, het aandeel vetten en het aandeel dierlijke eiwitten in de voeding van individuen aanpassen (FPDO 2000-2004), • overgaan van een voedingswijze met dierlijke eiwitten naar een voedingswijze met plantaardige eiwitten (Europese Commissie -The 3rd SCAR Foresight Exercise). Het verbruik van vlees en van melkproducten met 20% verminderen in de EU tegen 2050 en het verbruik van rood vlees met één derde verminderen in de landen met een hoog inkomen (Central Planbureau -Getting into the right lane for 2050), • het aandeel getransformeerde producten verminderen ten voordele van bruto voedingsmiddelen (INRA-agrimonde).
C3.22	Agrovoedingsproductiewijzen 3.37 Geproduceerde hoeveelheid * 3.38 Landbouwinputs 3.39 Hoeveelheid verbruikt water in de landbouw 3.40 Functies van landbouw* 3.43 Dierenwelzijn 3.45 Productie-consumptie afstand	Doelstelling: 3.38 & 3.40: Landbouw moet niet alleen producten van een goede kwaliteit aanbieden die een antwoord bieden op de noden van onze maatschappij aan de hand van milieuvriendelijke productiemethoden, maar ook de diversiteit van de landschappen en een levendige en actieve landelijke wereld behouden die tewerkstelling behoudt en verschaft (COM (1998) 158 final). 3.37: Geen voorstel van doelstelling. 3.39: Geen voorstel van doelstelling. 3.43: Geen voorstel van doelstelling. 3.45: Geen voorstel van doelstelling. Commentaar: Indicatoren zouden gedefinieerd moeten worden om het realiseren van deze doelstelling nauwkeuriger op te volgen. Daarnaast waren de voorgestelde doelstellingen in de vragenlijst die werd verstuurd op 19/12: 3.37: stijging van de landbouwproductiviteit op wereldvlak maar stabilisatie van de geproduceerde hoeveelheden landbouwproducten op het huidige niveau wat betreft de EU (Getting into the right lane for 2050) 3.39: de efficiëntie waarmee water gebruikt wordt in de landbouw verhogen en meer gerecycleerd water gebruiken (Getting into the right lane for 2050) 3.45: de korte ketens verhogen en de diversiteit verhogen van de leeftank van KMO's in de landbouw en KMO's die landbouwproducten bewerken (Agrimonde)

¹ Les commentaires de l'expert alimentation nous parviendront ultérieurement.

N°	Cluster et domaines de changement dont il est composé	Proposition d'objectif 2050
C3.23	Kwaliteit van de landbouwproducten 3.41 Voedingsdiversiteit 3.42 Nutritionele kwaliteit van de op de markt gebrachte voeding	Doelstelling: 3.41: Tegen 2050, weerspiegelen de landbouw- en voedingssystemen de territoriale diversiteit. 3.42: Geen voorstel van doelstelling. Commentaar: Een indicator die het mogelijk maakt om deze doelstelling op te volgen is "Genetic diversity of terrestrial domesticated species" dat voorgesteld wordt door de Conventie biologische diversiteit.
C3.24	Verdeling van de inkomsten over heel de productieketen 3.44 Verdeling van de inkomsten over heel de productieketen	Doelstelling: Tegen 2050 zijn de inkomens op een eerlijke wijze verdeeld over heel de voedingsproductieketen. Commentaar: /

4. Uitdaging: Economische middelen ter uitvoering

N°	Clusters en veranderingsdomeinen die erin opgenomen zijn	Voorstelling doelstelling 2050
Onderzoek en ontwikkeling (innovatie)		
C4.1	Uitgaven en inhoud van O&O 4.1 Budget besteed aan O&O 4.2 Innovatie in groene technologieën zowel op het vlak van producten als processen	Doelstelling: 4.1: <ul style="list-style-type: none"> • O&O-uitgaven van de overheid die elk jaar tussen 2020 en 2050 gelijk zijn aan minstens 1% van het bbp. • Totale O&O-uitgaven die elk jaar tussen 2020 en 2050 gelijk zijn aan 3% van het bbp. 4.2: <ul style="list-style-type: none"> • Europa vormt in 2050 een lead market voor milieutechnologie en eco-innovatie. • Verhogen van het aandeel van de O&O-uitgaven voor milieubescherming. Commentaar: <ul style="list-style-type: none"> • De doelstellingen over de totale en de door de overheid gefinancierde O&O-uitgaven zijn opgebouwd aan de hand van doelstellingen gedefinieerd op Europees vlak. • In de EU 2020 strategie heeft België er zich toe verbonden om tegen 2020 3% van het bbp aan O&O uit te geven. In de hierboven gedane voorstelling van doelstelling zou deze doelstelling eveneens bereikt moeten worden in 2050 evenals elk jaar tussen 2020 en 2050. • Deze doelstellingen zouden ook met betrekking tot de instrumenten voorgesteld kunnen worden: mobilisatie van publieke financiering voor innovatie, het verbeteren van regulering en standaarden voor de creatie van nieuwe markten, verhogen van publiek bewustzijn, bevorderen van interactie tussen demand en supply.
C4.2	Oriëntatietypes van onderzoek (zeer specifiek versus zeer generiek) 4.3 Oriëntatietypes van onderzoek (zeer specifiek versus zeer generiek)	Doelstelling: 4.3: Niet wenselijk. Commentaar: /
C4.3	Absorptiecapaciteit van kennis 4.4 Absorptiecapaciteit van kennis (verkrijgen, assimileren, transformeren en gebruiken van kennis)	Doelstelling: Verhogen van de absorptiecapaciteit van kennis in Europa. Commentaar: <ul style="list-style-type: none"> • Absorptiecapaciteit kan een composietindicator zijn van veranderingsdomeinen 4.1-4.2 (4.3), aan te vullen met een indicator die de interacties (netwerking) met partners buiten Europa aangeeft. • De indicator "types of innovation cooperation" (Percentage of enterprises with technological innovation that have any cooperation agreements on innovation activities with the different partners. Innovation cooperation means active participation with other enterprises or non-commercial institutions on innovation activities - zie http://indicators.plan.be) laat toe om de absorptiecapaciteit te meten. Zou het nuttig zijn om deze te gebruiken om een doelstelling te formuleren en de realisatie van deze doelstelling zo op te volgen?

N°	Clusters en veranderingsdomeinen die erin opgenomen zijn	Voorstelling doelstelling 2050
Ontwikkelingssamenwerking		
C4.4	Invloed van diverse vormen van internationale migratie op onze samenleving 4.5 Invloed van diverse vormen van internationale migratie op onze samenleving	<p>Doelstelling: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>Commentaar: Verschillende experts geven aan dat internationale integratie een socio-economische meerwaarde heeft (zowel voor ontvangende als zendende landen) en dat deze dient toe te nemen in de toekomst, zeker tegen de achtergrond van de vergrijzing in België en in het kader van ecologische en economische onevenwichten in de wereld. Het wordt daarbij belangrijk migratie en haar socio-economische meerwaarde in kaart te brengen. Eén expert geeft aan dat het Center for Global Development (CGD) jaarlijks een "Commitment to Development Index" van de rijke donorlanden berekent en migratie is één van de indicatoren. Een streefcijfer voor België kan eventueel worden afgeleid uit de rangschikking tegenover de andere DAC landen.</p>
C4.5	Financiële bijdrage van België aan de ontwikkelingssamenwerking 4.6 Financiële bijdrage van België aan de ontwikkelingssamenwerking	<p>Doelstelling: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>Commentaar: In afwachting van nieuwe streefdoelen blijft de 0,7% doelstelling van kracht. Deze doelstelling heeft een belangrijke symboolwaarde, maar is echter arbitrair en mogelijks geen goed streefdoel voor 2050. Het zal in de toekomst belangrijk zijn om internationale afspraken te maken en streefdoelen te zetten over de bijdragen van landen aan globale publieke goederen. Naast de bijdrage aan ontwikkelingshulp betreft dit bijvoorbeeld het openstellen van grenzen voor migratie, het faciliteren van import van goederen en diensten uit de armste landen en het bijdragen aan de vermindering van de globale opwarming. In afwachting van betere internationale afspraken en indicatoren, kan België proberen om beter te scoren op deze Commitment tot Development Index. Op die manier spiegelt ons land zich aan de "best practices" in het buitenland.</p>
Externe dimensie		
C4.6	Ondersteuning van internationale doelstellingen 1.9 Ondersteuning van internationale klimaatdoelstellingen 2.19 Ondersteuning van internationale onderwijsdoelstellingen 2.31 Ondersteuning van internationale gezondheidsdoelstellingen	<p>Doelstelling: 1.9: Volgende doelstelling ondersteunen: In 2050 zal de stijging van de gemiddelde wereldtemperatuur ten opzichte van de preindustriële periode de 2°C niet overstijgen, en dit met een hoge zekerheidsgraad. Deze doelstelling zou versterkt kunnen worden, naargelang de wetenschappelijke kennis, onder andere op 1,5°C. 2.19: Geen voorstel van doelstelling. 2.31: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>Commentaar: 2.19: Aan deze doelstelling wordt in België voldaan. Een expert merkt ook op dat het kan echter belangrijk zijn het belang van de ondersteuning van internationale doelstellingen binnen verschillende thema's op een transversale (gerichte) manier te onderstrepen, gezien het voor de Belgische samenleving makkelijker is om duurzaam te zijn als ook andere samenlevingen in die richting evolueren. Ten slotte, de ondersteuning van internationale doelstellingen zelf dient ook duurzaam te verlopen. 2.31: Deze doelstellingen zijn een prioriteit voor ontwikkelingslanden maar vormen minder een probleem in België, tenzij dat hun formulering wordt aangepast à la situation sanitaire Belge. Een expert merkt ook op dat het kan echter belangrijk zijn het belang van de ondersteuning van internationale doelstellingen binnen verschillende thema's op een transversale (gerichte) manier te onderstrepen, gezien het voor de Belgische samenleving makkelijker is om duurzaam te zijn als ook andere samenlevingen in die richting evolueren. Ten slotte, de ondersteuning van internationale doelstellingen zelf dient ook duurzaam te verlopen.</p>

Toekomstverkennde oefening
2011-2012
Synthesedocument
Deel prioriteiten

Januari 2012

Task Force Duurzame Ontwikkeling

De antwoorden op vragen 1 en 2 van de vragenlijst, zoals verstuurd aan de panelleden, worden in dit document besproken en geanalyseerd.

De tweede vraag presenteerde aan elk panellid een specifieke lijst van veranderingsdomeinen die betrekking hebben op het thema waarvoor het panellid een bijzondere expertise heeft. In deze lijst kon elk panellid één prioritair veranderingsdomein aanduiden, namelijk dat domein waarvoor hij het prioritair achtte om een kwalitatieve of kwantitatieve doelstelling vast te stellen in de langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling voor België.

De vierde vraag presenteerde aan alle panelleden een tabel met de 107 veranderingsdomeinen. Zij konden hoogstens 16 veranderingsdomeinen selecteren die, volgens hen, prioritair zijn voor het vaststellen van een kwalitatieve of kwantitatieve doelstelling in de langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling voor België. Met deze vraag waren de panelleden dus ook uitgenodigd om veranderingsdomeinen te kiezen die geen betrekking hebben tot het thema waarvoor zij over een bijzondere expertise beschikken.

Secties 1 en 2 stellen respectievelijk de resultaten op vragen 2 en 4 voor. Sectie 3 becommentarieert in grote lijnen de resultaten op vragen 2 en 4 en maakt de link met de grote tabel van het *Synthesedocument – Deel doelstellingen* dat op vrijdag 13 januari naar de panelleden verstuurd werd.

1. Prioritair veranderingsdomein volgens elk panellid (vraag 2)

Deze sectie stelt in de twee eerste kolommen van tabel 1 de antwoorden voor op vraag 2 van de vragenlijst en dit voor alle thema's, met uitzondering van de twee transversale dimensies *Gender* en *Externe dimensie* (dimensies die alle andere thema's betreffen) en van de thema's *Voeding* en *Natuurlijke hulpbronnen* (waarvan de antwoorden nog ontbreken).

Voor elk van de thema's toont de tweede kolom van deze tabel het *Veranderingsdomein* dat het panellid in deze materie als prioritair beschouwde voor het toekennen van een kwantitatieve of kwalitatieve doelstelling in het kader van een langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling voor België. Het nummer van het veranderingsdomein is in het vet aangeduid, wat het mogelijk maakt om de eerste formuleringen van mogelijke doelstellingen voor 2050 voor dit domein in het *Synthesedocument – Deel doelstellingen* terug te vinden.

De derde kolom van de tabel hieronder toont de *cluster* waarin dat veranderingsdomein opgenomen werd, conform met de aanpak zoals uitgelegd in de *Inleiding* van het *Synthesedocument*. De 50 clusters werden opgebouwd om zeer verwante veranderingsdomeinen te koppelen en waarbij er, zo mogelijk, een onderscheid gemaakt werd tussen clusters betreffende de toestand van de menselijke en milieukapitalen van ontwikkeling, enerzijds, en deze betreffende de menselijke activiteiten die een (positieve of negatieve) impact hebben op deze kapitalen, anderzijds.

Het is interessant te noteren in tabel 1 dat deze antwoorden op vraag 2, gegeven door de experts over een veranderingsdomein binnen hun eigen thema, niet noodzakelijkerwijze overeenkomen met het belang gegeven aan deze domeinen door panelleden van andere disciplines. Dit wordt aan het licht gebracht door de antwoorden op vraag vier, samengebracht in het volgende punt.

Tabel 1: Prioritaire veranderingsdomeinen binnen elk thema volgens de expert voor dat thema (V2).

Thema	Veranderingsdomein	Cluster
Klimaatverandering	1.3 Niveau uitstoot broeikasgassen	C1.3 Broeikasgasemissies
Natuurlijke hulpbronnen	-	-
Biologische diversiteit	1.13 Bescherming van de ecosystemen	C1.6 Beschermde ecosystemen
Sociale insluiting	2.7 Inkomensverdeling en menselijke behoeften	C2.4 Inkomen en menselijke behoeften
Onderwijs en vaardigheden	2.13 Levenslang leren	C2.6 Onderwijsvoorziening
Arbeid	2.22 Toegang van laaggeschoolden tot de arbeidsmarkt	C2.8 Deelname aan de arbeidsmarkt
Volksgezondheid	2.36 Toegang tot gezondheidszorgen	C2.11 Gezondheidszorgvoorzieningen
Energie	3.12 Aandelen van de verschillende vormen van energie	C3.9 Energieverbruik en aandeel hernieuwbare energie
Transport	3.17 Prijs van transport	C3.7 Prijs van goederen en diensten
Huisvesting	3.29 Proximiteit van werk, openbaar vervoer, publieke en private diensten	C3.18 Territorium
Voeding	-	-
Onderzoek en ontwikkeling	4.4 Absorptiecapaciteit van kennis (verkrijgen, assimileren, transformeren en gebruiken van kennis)	C4.3 Absorptiecapaciteit van kennis
Ontwikkelings-samenwerking	4.6 Financiële bijdrage van België aan de ontwikkelingssamenwerking	C4.5 Financiële bijdrage van België aan de ontwikkelingssamenwerking

2. Klassement van de prioritaire domeinen (vraag 4)

Deze sectie stelt in de eerste kolom van tabel 2 het klassement voor van de antwoorden op vraag 4. Dit klassement steunt op de telling van de keuzes van veranderingsdomeinen (zoals voor alle thema's gedefinieerd in de vorige stap) door 12 panelleden. Het is duidelijk dat dit geen peiling is maar enkel een beargumenteerd startpunt om de discussies van het panel aan te vangen tijdens de vergadering van 20 januari.

In vraag 4 werd aan alle panelleden gevraagd om een geheel van 16 veranderingsdomeinen te kiezen, binnen de 107 veranderingsdomeinen die voorgesteld werden. De met deze vraag gekozen veranderingsdomeinen werden gegroepeerd op basis van 50 clusters zoals uiteengezet in de inleiding van dit Synthesedocument. De rekenmethode heeft ervoor gezorgd dat de gekregen antwoorden gecorrigeerd werden, aangezien de deelnemers soms meer dan 16 domeinen gekozen hebben en soms minder¹.

De gegevens werden zodanig behandeld dat een eerste geheel van 16 clusters op een grijze achtergrond voorgesteld worden en in afnemende orde naargelang het aantal gemaakte keuzes voor de elementen van deze cluster door de panelleden.

¹ Behandeling van de gegevens: Om dit klassement op te stellen werden de veranderingsdomeinen, aangeduid door de panelleden als zijnde prioritair voor het toekennen van een doelstelling in het kader van de langetermijnvisie, eerst per cluster gegroepeerd. Wanneer een panellid meerdere veranderingsdomeinen in eenzelfde cluster gekozen heeft, kreeg deze cluster hetzelfde gewicht als wanneer een enkel domein van deze cluster gekozen werd, want de nabijheid van deze domeinen werd als voldoende sterk beschouwd om hen als een aggregaat te bespreken. Het op deze wijze door een panellid gekozen aantal clusters kan dus verschillend zijn van het aantal als prioritair gekozen veranderingsdomeinen. Aangezien alle panelleden niet hetzelfde aantal veranderingsdomeinen gekozen hebben, en opdat de invloed van elke keuze in de klassementsopbouw equivalent zou zijn, kreeg elk door een panellid behouden cluster een gewicht van 1 gedeeld door het aantal gekozen clusters door het panellid. De som van deze gewichten is dus 1 voor elk panellid. Daarna werd, voor elke cluster, een totaal gewicht opgesteld door de aan deze cluster gegeven gewichten (door elk panellid) op te tellen. Dit totaal gewicht wordt dan uitgedrukt in een percentage om de frequentie te geven waarmee elke cluster door de panelleden gekozen werd.

Voorstelling van de kolommen van de tabel:

- de *rang* van elke cluster in het klassement,
- het *identificatienummer* van de cluster,
- de naam van de *cluster*,
- de *frequentie* van een cluster geeft het percentage panelleden die veranderingsdomeinen gekozen hebben van die cluster,
- het *type* van de cluster (toestand - S - of activiteit – A -),
- het *thema* van de cluster,
- de *prioriteit*, namelijk de cluster in elk thema die het veranderingsdomein bevat zoals gekozen door de expert van het thema (zie tabel 1), wordt aangeduid met een kruisje.

De frequenties opgenomen in de 4de kolom van tabel 2 zijn in afnemende orde gerangschikt. De frequentie 78,7 % van de 4de kolom voor de eerste cluster *Deelname aan de arbeidsmarkt* betekent, bijvoorbeeld, dat 78,7 % van de panelleden deze cluster gekozen hebben.

Het is interessant om op te merken dat in tabel 2 de 16 eerste clusters van dat klassement elf thema's dekken. Vijf thema's ontbreken dus in de selectie: het transversale thema betreffende milieu, natuurlijke hulpbronnen, transport, voeding en ontwikkelingshulp. Vijf thema's worden daarentegen twee maal opgenomen: biologische diversiteit, onderwijs, gezondheid, consumptie- en productiepatronen en huisvesting. Wat betreft de vergelijking tussen de individuele en collectieve keuze van de panelleden duidt de laatste kolom van tabel 2 met een kruis aan welke clusters in elk thema het veranderingsdomein bevat zoals gekozen door de expert van het thema (zie tabel 1). Dit legt de link met de vorige sectie en zal in de volgende sectie becommentarieerd worden.

Tabel 2: Klassement van de clusters op basis van de door de panelleden gekozen prioriteiten (V4).

Rang	Nr.	Clusters	Frequentie	Type	Thema	Prioriteiten
1	C2.8	Deelname aan de arbeidsmarkt	78.7%	S	Werk	X
2	C2.5	Onderwijsniveau in de samenleving	76.2%	S	Onderwijs en vaardigheden	
3	C1.3	Broeikasgasemissies	70.9%	A	Klimaat	X
4	C2.4	Inkomen en menselijke behoeften	70.4%	S	Insluiting	X
5	C2.11	Gezondheidszorgvoorzieningen	69.8%	A	Volksgesondheid	X
6	C4.1	Uitgaven en inhoud van O&O	68.2%	A	Onderzoek en ontwikkeling	
7	C3.8	Toegang tot goederen en diensten	64.1%	A	Consumptie- en productiepatronen	
8	C1.2	Milieudruk door de meer ontwikkelde landen	45.8%	A	Transversaal – milieu	
9	C1.7	Beheer van ecosystemen	42.7%	A	Biologische diversiteit	
10	C3.9	Energieverbruik en aandeel hernieuwbare energie	42.3%	A	Energie	X
11	C3.7	Prijs van goederen en diensten	41.7%	A	Consumptie- en productiepatronen	X
12	C1.6	Beschermde ecosystemen	39.2%	S	Biologische diversiteit	X
13	C3.18	Territorium	39.2%	S	Huisvesting	X
14	C2.10	Gezondheidstoestand	35.9%	S	Volksgesondheid	
15	C2.6	Onderwijsvoorziening	33.4%	A	Onderwijs en vaardigheden	X
16	C3.16	Milieu- en sociale druk gelinkt aan de woning	31.2%	A	Huisvesting	

Rang	Nr.	Clusters	Frequentie	Type	Thema	Prioriteiten
17	C2.9	Arbeidsituaties en -omstandigheden	30.8%	S	Werk	
18	C3.22	Agrovoedingsproductiewijzen	30.8%	A	Voeding	
19	C3.19	Levenskwaliteit in de steden	30.6%	S	Huisvesting	
20	C4.4	Invloed van diverse vormen van internationale migratie op onze samenleving	26.7%	A	Ontwikkelings-samenwerking	
21	C2.2	Sociale insluiting van kinderen	26.0%	S	Transversaal - sociaal	
22	C3.13	Intermodaliteit	25.5%	A	Transport	
23	C3.21	Voedingsconsumptie	25.0%	A	Voeding	
24	C3.2	Inhoud van de consumptiekorf	24.0%	A	Consumptie- en productiepatronen	
25	C2.12	Gezondheidsdeterminanten	23.4%	A	Volksgesondheid	
26	C3.4	Kwaliteit van op de markt gebrachte producten	23.4%	A	Consumptie- en productiepatronen	
27	C4.6	Ondersteuning van internationale doelstellingen	19.3%	A	Ontwikkelings-samenwerking	
28	C1.5	Blootstelling van de bevolking aan vervuilende stoffen (lucht, water, bodem)	17.7%	S	Natuurlijke hulpbronnen	
29	C2.3	Participatie aan het maatschappelijk leven	17.7%	S	Insluiting	
30	C4.3	Absorptiecapaciteit van kennis	16.2%	A	Onderzoek en ontwikkeling	X
31	C4.5	Financiële bijdrage van België aan de ontwikkelingssamenwerking	16.2%	A	Ontwikkelings-samenwerking	X
32	C1.1	Milieudiscriminatie	14.6%	S	Transversaal - milieu	
33	C1.4	Hoeveelheid beschikbaar water	10.9%	S	Natuurlijke hulpbronnen	
34	C3.12	Aantal afgelegde km	9.9%	A	Transport	
35	C3.14	Technologie en brandstoffen	8.4%	A	Transport	
36	C2.1	Armoede en sociale uitsluiting	7.8%	S	Transversaal - sociaal	
37	C2.7	Onderwijs en sociale problemen	7.8%	A	Onderwijs en vaardigheden	
38	C3.17	Type woning	7.8%	S	Huisvesting	
39	C3.1	Tastbaar en niet-tastbaar cultureel erfgoed	7.8%	A	Consumptie- en productiepatronen	
40	C3.5	Afvalproductie en -beheer	7.8%	A	Consumptie- en productiepatronen	
41	C3.23	Kwaliteit van de landbouwproducten	7.8%	A	Voeding	
42	C3.24	Verdeling van de inkomsten over heel de productieketen	7.8%	A	Voeding	
43	C3.11	Aandeel geïmporteerde energie in het energieverbruik	7.3%	A	Energie	
44	C3.10	Kernafval	0.0%	S	Energie	
45	C3.15	Veiligheid	0.0%	A	Transport	
46	C1.8	Toegang tot genetische hulpbronnen en eerlijke en billijke verdeling van de voordelen die voortvloeien uit hun gebruik	0.0%	A	Biologische diversiteit	
47	C3.20	Investeringen in de infrastructuren	0.0%	A	Huisvesting	
48	C3.3	Consumentenrechten – klant/gebruikersperspectief	0.0%	A	Consumptie- en productiepatronen	
49	C3.6	Materiaalproductiviteit* (biomassa, metalen en mineralen, fossiele brandstoffen)	0.0%	A	Consumptie- en productiepatronen	
50	C4.2	Oriëntatietypes van onderzoek (zeer specifiek versus zeer generiek)	0.0%	A	Onderzoek en ontwikkeling	

3. Eerste commentaren over de antwoorden op vragen 2 en 4

De commentaren hieronder openen **de discussies van de vergadering van 20 januari** die als doel hebben om samen een geheel van doelstellingen van duurzame ontwikkeling op te stellen voor de horizon 2050, met zoveel mogelijk einddoelen en intermediaire cijferdoelen.

De clusters waarvoor deze 2050 doelstellingen zullen gedefinieerd worden in de langetermijnvisie worden "prioritaire clusters" genoemd. Een eerste voorstel van prioritaire clusters bestaat uit de 16 best geklasseerde clusters in tabel 2.

Deze lijst van 16 best geklasseerde clusters beschouwend, onderstrepen de waarnemingen van de vorige sectie de afwezigheid van vijf thema's in de selectie van de 16 eerste clusters en het feit dat vijf thema's er twee keer in opgenomen worden. Indien het panel het wenst zal het uiteraard mogelijk zijn om een lijst van prioritaire clusters op te stellen om 2050 doelstellingen te dragen die, in principe, alle thema's uit deze lijst dekt.

De vergelijking van de antwoorden op de vragen 2 (V2) en 4 (V4) toont, daarnaast, een redelijk grote convergentie van het panel in de selectie van de prioritaire clusters. Negen van de elf clusters die domeinen bevatten die als prioritair beschouwd worden bij vraag 2, door de panelleden in hun eigen expertisedomein, zijn opgenomen in de lijst van de door heel het panel 16 beste geklasseerde clusters (V4). De twee clusters gekozen door de betrokken experts (V2) die niet in de lijst van 16 best geklasseerde clusters opgenomen zijn (V4) zijn "Absorptiecapaciteit van kennis" (C4.3) voor het thema O&O en "Financiële bijdrage van België aan ontwikkelingssamenwerking" (C4.6) voor het thema Ontwikkelingshulp:

- Voor het thema *O&O* heeft het betrokken panellid (V2) een veranderingsdomein van de cluster "Absorptiecapaciteit van kennis" gekozen terwijl het panel (V4) de veranderingsdomeinen van de cluster "Uitgaven en inhoud van O&O" gekozen hebben (C4.1).
- Voor *Ontwikkelingshulp* staat de cluster betreffende dat thema niet in de 16 best geklasseerde clusters (V4) en zou dus niet als prioritair beschouwd worden indien men zich aan dat klassemment houdt. Maar de keuze van de betrokken expert geeft aan dat dit in vraag kan gesteld worden op 20 januari.

Al deze verschillen tussen de adviezen van de experts over de prioritaire domeinen in hun eigen thema evenals het advies van het geheel van experts betreffende datzelfde thema zullen dus op 20 januari bediscussieert en beargumenteerd worden.

Dit zal ook het geval zijn voor een andere belangrijke vraag die gesteld kan worden op basis van tabel 2: het zoeken naar een evenwicht in de uiteindelijke selectie tussen de toestand (S, voor "State") van de menselijke en milieuhulpbronnen, enerzijds, en de menselijke activiteiten (A) die hen in een gunstige of in een ongunstige zin naar een duurzame ontwikkeling toe beïnvloeden, anderzijds. In dit opzicht zijn er, op de 16 best geklasseerde clusters van tabel 2, zes die toestandsclusters zijn en tien die activiteitenclusters zijn, wat een trend toont om zich te concentreren op de activiteiten zelf, eerder dan doelstellingen te zetten betreffende hun effecten. In de geselecteerde activiteitenclusters is er ook een trend waar te nemen naar een selectie van clusters op het aanbod van activiteiten (vb : gezondheidszorgvoorzieningen, toegang tot goederen en diensten, enz.) eerder dan op de vraag.

Wat betreft de doelstellingen overeenkomend met de prioritaire clusters, verzamelt tabel 3 de informatie hierboven opgenomen in het deel *Prioriteiten* (V4) van het synthesesdocument met de voorstellen van doelstellingen die opgenomen zijn in het eerste deel van de synthese, genaamd *Doelstellingen* (V1). De discussies van 20 januari zullen inderdaad ook betrekking hebben op de keuze van doelstellingen. De keuzes van het panel zullen bijvoorbeeld geconfronteerd kunnen worden met de doelstellingen van de visie van de EU2020-strategie. Deze strategie stelt

kwantitatieve doelstellingen over armoede, werk, onderwijs, onderzoek en ontwikkeling, uitstoot van broeikasgassen en energieverbruik. Tabel 3 verbindt de 16 prioritaire clusters van het panel (V4) aan al deze kwantitatieve doelstellingen van EU2020, met uitzondering van de doelstelling over armoede.

Betreft dit een verwerping van het panel ten opzichte van de huidige formulering van de Europese 2020 doelstelling inzake armoede? Misschien is dit enkel verbonden aan het feit dat deze strategische 2020 doelstelling, die verschillende facetten dekt van armoede in Europa, aan het panel voorgesteld werd onder een veranderingsdomein met een vage term ("gezamenlijke realisatie van domeinspecifieke doelstellingen"). Een andere mogelijke reden is het verschil in formulering tussen een doelstelling voor 2050 en de intermediaire doelstellingen voor nabijere horizonten (zoals 2020). Wat de reden ervan ook is, dit veranderingsdomein met een moeilijke naam staat niet in de 16 best geklasseerde clusters en is opgenomen in de cluster "armoede en sociale uitsluiting", op de 35ste plaats voor wat betreft de resultaten voor vraag 4.

Het doel van de vergadering van 20 januari is dus ook om de keuzes van het panel na te kijken, evenals de argumenten die aan de basis liggen van deze keuzes. Zo kunnen alle misverstanden, die eventueel gecreëerd werden door onvolkomenheden van de manier waarop het secretariaat van de oefening de complexe materie van de vorige fases heeft behandeld, opgelost worden. De dag zal met een debat beginnen over de strategische langetermijnvisie, aan de hand van tabellen van hetzelfde type als diegenen opgenomen in het deel *Prioriteiten* van dit document. De argumenten zullen daarna geleidelijk uitgediept worden aan de hand van de werkzaamheden en commentaren uit het deel *Doelstellingen* van dit document. Deze dag zou moeten eindigen met een eerste schets van de Langetermijnvisie inzake duurzame ontwikkeling voor België, met zo veel mogelijk doelstellingen voor de prioritaire clusters.

Tabel 3: Prioritaire clusters en voorstellen van overeenkomstige doelstellingen voor 2050 (V1, V2 en V4)

Thema	Rang	N°	Cluster en veranderingsdomeinen	Voorstelling doelstelling 2050
Emploi	1	C2.8	<p>Participation au marché du travail</p> <p>2.20 Taux d'emploi*</p> <p>2.21 Accès des jeunes au marché du travail.</p> <p>2.22 Accès des personnes peu qualifiées au marché du travail</p> <p>2.23 Accès des migrants de la 2e génération au marché du travail</p> <p>2.24 Correspondance entre les qualifications et les emplois pour lesquels il y a une demande</p> <p>2.25 Focus sur la transition entre des situations différentes sur le marché du travail et pas sur le nombre de personnes dans chacune ces situations</p>	<p>Objectif 2050:</p> <p>2.20: Toute personne en âge d'avoir un emploi a un travail ayant un sens personnel et sociétal, ou est guidé vers un tel travail.</p> <p>2.21: La proportion du taux de chômage des jeunes (jusqu'à 24 ans) par rapport à celui des personnes de plus de 25 ans a au moins diminué de moitié.</p> <p>2.22: La proportion du taux de chômage des moins qualifiés par rapport à celui des plus qualifiés a au moins diminué de moitié.</p> <p>2.23: La proportion du taux de chômage des non-Belges par rapport à celui des Belges a au moins diminué de moitié.</p> <p>2.24: Pas de proposition d'objectif.</p> <p>2.25: La part des chômeurs de longue durée dans le total des chômeurs a au moins diminué de moitié en 2050</p>
Onderwijs	2	C2.5	<p>Onderwijsniveau in de samenleving</p> <p>2.10 Geletterdheid van de bevolking</p> <p>2.11 Aandeel hoogopgeleiden in de samenleving</p> <p>2.12 Kwalificatieniveau van specifieke doelgroepen en laaggeschoolden</p>	<p>Doelstelling 2050:</p> <p>2.10: In 2050 beschikt iedereen over de functionele geletterdheid en voldoende ICT-vaardigheden om persoonlijke doelstellingen te verwezenlijken, zijn/haar kennis en potentieel te ontwikkelen en deel te nemen aan de samenleving.</p> <p>2.11: In 2050 is het aandeel hoger opgeleiden in de samenleving verder toegenomen, alsook de technische vaardigheden en het ondernemerschap van deze hoger opgeleiden, om zo in te spelen op maatschappelijke veranderingen die leiden tot een grotere behoefte aan vaardigheden.</p> <p>2.12: Geen voorstel van doelstelling.</p>
Climat	3	C1.3	<p>Emissions de gaz à effet de serre</p> <p>1.3 Niveau des émissions de gaz à effet de serre</p> <p>1.4 Emissions industrielles (ETS, niveau européen)</p> <p>1.5 Emissions non-industrielles (Belgique)</p>	<p>Objectif 2050:</p> <p>1.3: Les émissions de gaz à effet de serre belges devront être réduites domestiquement d'au moins 80 à 95% en 2050 par rapport à leur niveau de 1990. Après 2050, la Belgique devra tendre vers la neutralité carbone.</p> <p>1.4: Pas de proposition d'objectif.</p> <p>1.5: Pas de proposition d'objectif.</p>

Thema	Rang	N°	Cluster en veranderingsdomeinen	Voorstelling doelstelling 2050
Insluiting sociale	4	C2.4	<p>Inkomen en menselijke behoeften</p> <p>2.6 Inkomensverdeling</p> <p>2.7 Inkomensverdeling en menselijke behoeften</p> <p>2.8 De toegang van laaggeschoolden tot een waardig inkomen</p> <p>2.9 Overmatige schulden*</p>	<p>Doelstelling 2050: Iedereen heeft een inkomen dat toelaat tegemoet te komen aan zijn behoeften. Het inkomensniveau dat hiermee overeenstemt wordt bepaald op basis van de budgetstandaardmethode.</p> <p>2.6: De doelstelling dat iedereen een inkomen heeft boven de armoederisicogrens (EU-definitie, 60% van het mediaan equivalent beschikbaar nationaal inkomen) is wenselijk mits aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan.</p> <p>2.7: De doelstelling dat iedereen een inkomen heeft dat toelaat tegemoet te komen in zijn behoeften (het inkomensniveau dat hiermee overeenstemt wordt bepaald op basis van de budgetstandaardmethode) is wenselijk mits aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan.</p> <p>2.8: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>2.9: Geen voorstel van doelstelling.</p>
Santé publique	5	C2.11	<p>Dispositifs de soins de santé</p> <p>2.32 Modèle de soins de santé</p> <p>2.33 Soins de longue durée pour les personnes âgées</p> <p>2.34 Innovation technologique en matière de soins de santé</p> <p>2.35 Ampleur des dépenses publiques pour les soins de santé</p> <p>2.36 Accès aux soins de santé</p> <p>2.37 Equilibre entre les soins de santé préventifs et curatifs</p>	<p>Objectif 2050:</p> <p>2.32&2.37: En 2050 l'accent est mis sur la prévention et les personnes ont plus de contrôle sur leur propre santé. L'éducation à la préservation de la santé devrait, comme l'éducation civique, redevenir des matières de base de l'enseignement primaire fondamental (au même titre que la maîtrise de la langue et du calcul par exemple), et s'accompagner d'un effort massif de communication positive, soutenue par les pouvoirs publics, dans les médias pour toutes les classes d'âge.</p> <p>2.33: La qualité des soins de longue durée pour les personnes âgées est garantie (personnes et technologies). Le vieillissement accéléré de la population impose d'inventer de nouvelles solutions pour lutter contre l'isolement et contre la perte d'autonomie, et pour maintenir l'insertion sociale des plus âgés.</p> <p>2.34: Objectif non souhaitable.</p> <p>2.35: Cibler les investissements (infrastructures, équipements) en évitant les effets de redondance et de concurrence « commerciale » entre réseaux de soins subsidiés.</p> <p>2.36: L'accessibilité au socle des soins de santé est préservée et renforcée, en évitant les pièges d'une fracture sociale liée aux écarts de revenus.</p>
O&O	6	C4.1	<p>Uitgaven en inhoud van O&O</p> <p>4.1 Budget besteed aan O&O</p>	<p>Doelstelling 2050:</p> <p>4.1:</p> <ul style="list-style-type: none"> O&O-uitgaven van de overheid die elk jaar tussen 2020 en 2050 gelijk zijn aan minstens 1% van het bbp. Totale O&O-uitgaven die elk jaar tussen 2020 en 2050 gelijk zijn aan 3% van het bbp.

Thema	Rang	N°	Cluster en veranderingsdomeinen	Voorstelling doelstelling 2050
			4.2 Innovatie in groene technologieën zowel op het vlak van producten als processen	4.2: <ul style="list-style-type: none"> • Europa vormt in 2050 een lead market voor milieutechnologie en eco-innovatie. • Verhogen van het aandeel van de O&O-uitgaven voor milieubescherming.
Modes de consommation et de production	7	C3.8	Accès aux biens et services 3.13 Accès à l'énergie 3.18 Accès à la mobilité 3.24 Accès au logement 3.36 Accès à la consommation alimentaire	Objectif 2050: D'ici à 2050, l'accès à une quantité suffisante de biens et services de base est garanti, en particulier en matière d'énergie, de transport, d'alimentation et de logement. 3.13: Dans le domaine de l'énergie, l'objectif pourrait être de garantir un accès minimum à l'énergie (chauffage, électricité). Indicateur: le nombre de ménages (de personnes) n'ayant pas accès à un socle minimum d'énergie. Ce socle minimum d'énergie doit être plus large que le chauffage et l'électricité. Il faudra aussi englober les aspects mobilité. 3.18: Pas de proposition d'objectif. 3.24: Dans le domaine du logement, l'objectif pourrait être de garantir l'accès à de petits logements, isolés selon les meilleures normes en vigueur en 2050 et desservis par les transports en commun. 3.36: Dans le domaine de l'alimentation, l'objectif pourrait être de garantir l'accès à une nourriture saine et suffisante.
Transversal - environnement	8	C1.2	Pressions sur l'environnement de la part des pays plus développés 1.2 Pressions sur l'environnement de la part des pays plus développés	Objectif 2050: Pas de proposition d'objectif. Indicateur possible: "ecological footprint".
Diversité biologique	9	C1.7	Gestion des écosystèmes 1.14 Gestion des écosystèmes	Objectif 2050: <i>"D'ici à 2050, la diversité biologique est valorisée, conservée, restaurée et utilisée avec sagesse, en assurant le maintien des services fournis par les écosystèmes, en maintenant la planète en bonne santé et en procurant des avantages essentiels à tous les peuples"</i> (CDB 2010).
Energie	10	C3.9	Consommation d'énergie et part des renouvelables 3.11 Quantité consommée d'énergie (Efficacité énergétique) 3.12 Parts des différentes formes d'énergie 3.46 Utilisation de la biomasse	Objectif 2050: 3.11: Objectif non souhaitable. 3.12: Fixer un pourcentage de consommation primaire couvert par des énergies renouvelables (locales et importées) pour 2050, pouvant aller jusqu'à 100%.
Modes de consommation et de production	11	C3.7	Prix des biens et services 3.6 Prix des produits consommés	Objectif 2050: 3.6: D'ici à 2050, les prix de biens et services reflètent les externalités environnementales. C'est en particulier le cas pour le prix de l'énergie, du transport, de l'alimentation et du logement.

Thema	Rang	N°	Cluster en veranderingsdomeinen	Voorstelling doelstelling 2050
			3.10 Prix de l'énergie 3.17 Prix du transport	3.10: En 2050, le coût du CO2 est intégré dans le prix des énergies consommées. 3.17: En 2050, le coût du CO2 (mais aussi d'autres nuisances comme le bruit, les émissions polluantes, les accidents de la route) est intégré au coût du transport.
Diversité biologique	12	C1.6	Ecosystèmes protégés 1.13 Protection des écosystèmes 1.16 Espèces invasives	Objectif 2050: <i>"D'ici à 2050, la diversité biologique est valorisée, conservée, restaurée et utilisée avec sagesse, en assurant le maintien des services fournis par les écosystèmes, en maintenant la planète en bonne santé et en procurant des avantages essentiels à tous les peuples"</i> (CDB 2010). 1.13: En 2050 il y a un maillage vert fonctionnel et plus de 15 % des écosystèmes dégradés sont rétablis. 1.16: En 2050, les espèces allogènes envahissantes seront endiguées ou éradiquées et les voies d'accès seront contrôlées pour éviter l'introduction et l'installation de nouvelles espèces.
Habitat	13	C3.18	Territoire 1.10 Artificialisation des sols 3.28 Affectation du sol 3.29 Proximité du travail, des transports en commun, des services publics et privés 3.30 Articulation habitat rural et habitat urbain	Objectif 2050: 1.10: Supprimer d'ici à 2050 toute augmentation nette de la surface de terres occupées 3.28: Protection, régénération et gestion des espaces de nature et des espaces agricoles d'ici à 2050. 3.29: Densification autour des nœuds de transport en commun d'ici à 2050. Le développement d'autres territoires est à concevoir en tenant compte des critères d'accessibilité et de mobilité durable. 3.30: Renforcer, d'ici à 2050, les spécificités de l'habitat rural et urbain pour éviter l'uniformisation.
Santé publique	14	C2.10	Etat de santé 2.29 Espérance de vie en bonne santé 2.27 Santé physique et mentale des travailleurs 2.30 Maladies non-communicables *	Objectif 2050: 2.29: En 2050 l'espérance de vie en bonne santé de la population a considérablement augmenté et les inégalités en la matière ont été réduites. 2.27: Pas de proposition d'objectif. 2.30: Une réduction des affections chroniques non transmissibles à haute prévalence (obésité, diabète sucré, hypertension artérielle, athéromatose) et une prise en charge plus efficace de leurs conséquences. Cela requiert la mise en œuvre de moyens préventifs accrus et une meilleure maîtrise des facteurs de risque connus (sédentarité, tabagisme, consommation excessive de sel, et d'aliments gras et riches en sucres raffinés).
Onderwijs / vaardigheden	15	C2.6	Onderwijsvoorziening 1.6 Integratie van klimaatverandering in de sociale wetenschappen en in de basisopvoeding 2.13 Levenslang leren	Doelstelling 2050: 1.6: Geen voorstel van doelstelling. 2.13: In 2050 moeten mensen gedurende hun levensloop meer de kans krijgen om bij te scholen en hun kwalificaties te verbeteren. Het percentage van de bevolking dat deelneemt aan levenslang leren neemt aanzienlijk toe.

Thema	Rang	N°	Cluster en veranderingsdomeinen	Voorstelling doelstelling 2050
			<p>2.14 Internationalisering van onderwijs</p> <p>2.15 Inhoud van het lessenpakket in het onderwijs</p> <p>2.16 Stelsels van alternerend leren (leerwerk)</p> <p>2.17 Pedagogie onderwijs</p>	<p>2.14: Geen voorstel van doelstelling.</p> <p>2.15: In 2050 moet er meer aandacht zijn voor duurzame ontwikkeling op alle niveaus van onderwijs, zoals met betrekking tot de technische aspecten van duurzame ontwikkeling (gebruik van energie en vervoersmiddelen, duurzame consumptie en productiepatronen, gezondheid, etc.) als de onderliggende normen met betrekking tot verschillende groepen in de samenleving.</p> <p>2.16: Elke leerling in een stelsel van alternerend leren en werken moet op een gestructureerde manier werkervaring kunnen verwerven en moet kunnen leren op de werkvloer. Voor leerlingen die hiervoor (nog) niet de basisvaardigheden, -attitudes en motivatie hebben, dienen alternatieve trajecten beschikbaar te zijn die hen voorbereiden op de werkervaring.</p> <p>2.17: Niet wensbare doelstelling.</p>
Habitat	16	C3.16	<p>Pressions environnementales et sociales liées au logement</p> <p>3.25 Performance énergétique du logement</p> <p>3.26 Qualité du logement</p>	<p>Objectif 2050:</p> <p>3.25:</p> <ul style="list-style-type: none"> • En 2050, les nouvelles constructions sont zéro énergie ou à énergie positive. • En 2050, le parc immobilier ancien (construction antérieure à 2020) a été rénové avec les caractéristiques minimales suivantes : K35 et Ew70, avec une consommation spécifique limitée à 120kWh/m² par an (= maison de type basse énergie). <p>3.26: En 2050, le choix des matériaux et éléments constitutifs est fait de façon à réduire au minimum les impacts environnementaux et sanitaires résultants de ce choix, et ce sur base de critères d'appréciation opposables, s'appuyant notamment sur une analyse de cycle de vie.</p>

Sustainable Development Visions for 2050

Summary of the seminar
held on November 18, 2011

December 2011

NG@plan.be

Executive summary

De wet betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling, zoals herzien in 2010, bepaalt dat een "beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling" dient vastgesteld te worden bij een in Ministerraad overlegd besluit, na een parlementair debat en met het georganiseerde middenveld. Deze visie zal onder andere een antwoord bieden op de verbintenissen die door België op internationaal en Europees niveau werden aangegaan en zal nadien het beleid inzake duurzame ontwikkeling sturen.

In die context werd door het Federaal Planbureau op 18 november 2011 een seminarie over visies voor duurzame ontwikkeling tegen 2050 georganiseerd om de sociale, milieu- en economische uitdagingen op lange termijn te verkennen. Het seminariewas gebaseerd op drie recente prospectieve oefeningen op het gebied van duurzame ontwikkeling die in deze nota worden samengevat:

- - "*Vision 2050*", gepubliceerd in 2010 door de World Business Council for Sustainable Development (WBCSD,) en haar complement "*Vision for sustainable consumption*", gepubliceerd in 2011;
- - "*Getting into the Right Lane for 2050, A primer for EU debate*" gepubliceerd in 2009 door het Nederlandse Planbureau voor de Leefomgeving (PBL);
- - "*Worker Participation 2030. Four scenarios*" gepubliceerd in 2010 door het European Trade Union Institute (ETUI).

La loi sur la politique fédérale de développement durable révisée en 2010 stipule qu'une "vision stratégique à long terme de développement durable" devra être fixée par un arrêté délibéré en Conseil des ministres, après débat parlementaire et avec la société civile. Cette vision répondra notamment aux engagements de la Belgique aux niveaux international et européen et devra guider ultérieurement la politique en matière de développement durable.

C'est dans ce contexte qu'un séminaire sur les visions de développement durable pour 2050 a été organisé par le Bureau fédéral du Plan le 18 novembre 2011 pour explorer les enjeux sociaux, environnementaux et économiques à long terme. Il était articulé autour de trois exercices de prospective récents en matière de développement durable, dont les résumés forment le corps de cette note:

- - "*Vision 2050*", publié en 2010 par le World Business Council on Sustainable Development (WBCSD) et son complément "*Vision for sustainable consumption*" publié en 2011;
- - "*Getting into the Right Lane for 2050, A primer for EU debate*" publié en 2009 par le Netherlands Environmental Assessment Agency (PBL);
- - "*Worker Participation 2030. Four scenarios*" publié en 2010 par l'European Trade Union Institute (ETUI).

1. Content of the presentations

- *Welcome address*, Henri Bogaert, Federal Planning Bureau (FPB)
- *Presentation of the contributors by Nadine Gouzée*, FPB – Task Force on Sustainable Development (TFSD)

Contribution on “*Vision 2050*” and “*A Vision for sustainable consumption*” by Mr Olivier Vilaça (World Business Council for Sustainable Development)

Mr. Vilaça explained the backcasting scenario developed by 29 of the WBCSD's member enterprises. Their choice was to study one scenario leading to a suitable future, rather than to produce various scenarios, including catastrophic ones. It is a long process, with various meetings and numerous iterations to check the results. But the advantage of the backcasting is that it focuses first on the desired future and then on how to reach it, which prevents being intellectually blocked by the difficulties in the near future to get on the way towards a sustainable future.

The current trends (growing cities, ageing population, growing consumption as well as climate and biodiversity degradation) are known. What is necessary is to understand them and to agree on the challenges.

The Vision 2050 is developed on the base of 9 interacting critical areas defined by the WBSCD members and in which actions need to be taken: 1. people's values, 2. human development, 3. economy, 4. agriculture, 5. forests, 6. energy and power, 7. buildings, 8. mobility, 9. materials. For each of them, a pathway leading from the present situation to the desired future in 2050 is displayed, with the type of realisation which will be needed for each stage of development.

This approach is flexible, widely used as a basis for discussion inside the WBCSD and between its members. Some even used this methodology for their intern strategic planning. The interactions with other sectors have been seen as particularly useful by these enterprises.

In addition, a specific vision on Sustainable consumption has been considered as necessary, as a complement to Vision 2050. Other enterprises than the previous 29, which are particularly consumer driven, participated in the preparation of this new document. Consumption patterns have to change, worldwide. Niche products have to become globally consumed and consumers have to push in the same direction as the enterprises. This overall vision of the long term is now used as a driver for internal awareness and to work with other stakeholders.

First discussant: Jan Bakkes (Netherlands Environmental Assessment Agency) on the basis of “*Getting into the Right Lane for 2050, A Primer for EU debate*”

The study *Getting into the right lane* was developed at the same time as *Vision 2050* but the Agency did not know of it before the last months of the study. It was a very large study including the participation

of the civil society, the EU administration... and it was held just after an election time (during the discussions around the EU strategy) and that's a good time to develop a vision.

The keywords of this study are the following: land, energy and transport issues, worldwide backcasting elements with an EU-level potential and quantitative pathways between now and 2050.

There is a physical connection between the decisions taken today (e.g. about buying cars) and the situation in 2050 (e.g. the development of urban system). This shift between now and 2050 requires a lot of decisions about technologies. There is a lot of money to invest and a lot of critical decisions to take now if we want to get to a sustainable situation in 2050. Investments decisions are to be taken now, and along the pathway, with a number of critical steps.

The population grows and the challenge is to reach a plateau (at least) in 2050, because it has implications for other plateaus as land use, agriculture... We can choose a "no regret" option for the losses due to agriculture extension, but some options like the decrease of the meat consumption, for instance, are necessary.

The aim of this exercise on 2050 was to develop global visions with elements of translation for the EU. The difficulty is to manage the interactions between the debates on the situation now and the need to set concrete objectives for the (very) long term. But it is probably not possible to go very far without addressing this kind of debates, even if some of them are politically very difficult.

There's a need for one global food system. However the debate on food reaches attention (only) 20 years later than the climate debate. Transport in 2050 concerns not only road transport but also marine and air transport, but these two are technically and politically difficult to address because they are global. If a conflict as between biofuels and land use is badly managed, it will be difficult to go back, to stop the system created by a decision taken long before.

We must not lock us in 2020 into something we know will be unsustainable in 2050 and this is even more crucial if it means great infrastructures and important money investments.

The challenges for the future are collaboration and trust, but these are difficult to have in a technocratic world.

Second discussant: Eddy Stam (European Metalworkers Federation) on the basis of "*Worker Participation 2030, Four scenarios*"

Mr. Stam first elaborated on his personal vision on a sustainable model for trade unions. The "serve and protect" model is the existing common model for trade unions, in which trade unions can be viewed as service providers (legal services etc.). Mr. Stam considers that this model is not sustainable, however: demand for services will increase and competition with private service providers will increase. Instead, a Union should offer a vision and the power of change to its members. But the service-model is much embedded in Europe and it will be difficult to move to the other model.

He then went on with an outline of the four scenarios for worker participation that were developed in the prospective exercise of the ETUI (European Trade Union Institute).

- In scenario 1 "*life goes on*" as it is and the unions are doing ad hoc fixes: companies relocate to low-income countries, restructure and downsize and unions try to prevent this or make the best of it for its workers.
- Scenario 2 "*The grid*" is the ideal and utopian scenario. In this scenario there is a world clearing office that decides about the allocation of all resources we have. There will be no free-riding, all costs will be internalised, there will be full cooperation, etc.
- Scenario 3 is the "*al(l)one*" scenario: everyone is fighting for himself and unions disappear or lose the power of the number. In this regard, it is important to note that there already is a long term trend of decreasing union density and there is no sense of urgency because the unions' budgets are still in balance.
- The fourth scenario is the "lost cake": in this scenario unions do not have a clear vision of the world anymore and activism will be reduced to small-scale personal activism with no clear goals and organisation.

Finally, he presented a blueprint for sustainable industrial policy. In his view, a sustainable industrial policy for the future addresses, among other, the following issues.

- Our consumption behaviour is unsustainable and we need to think about the concept of growth.
- We need to think about curbing unsustainable patterns of mobility: choices are possible.
- Energy use is a sensible issue within the workers movement because many of the people work in the energy sector or sectors that use a lot of energy.
- We need innovation but also imitation of technology.
- ETS: only at global level otherwise industry will move out of Europe.

Debate

The debate showed that the floor was interested in the substance of the three presentations.

Questions were raised and answered on:

- the political importance of sustainable development, now and in the future;
- the stakeholders who could become drivers of future changes and the cooperation between trade unions, NGOs and the business community;
- the (lack of) unanimity of the business community concerning the importance of needed changes and the need for a sustainable development;
- the increasing social contrast between haves and have-nots;
- the importance of demography and of professional choices of young people;
- the importance of early assessing of technologies.